

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

108

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уредничтво

Др Габор АГОШТОН, Вашингтон, САД

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, Москва, Русија

Др Ђорђе БУБАЉО, заменик главног и одговорног уредника, Београд

Др Росица Стефанова ГРАДЕВА, Софија, Бугарска

Др Иван ЛАКОВИЋ, Подгорица, Црна Гора

Др Александра НОВАКОВ, Нови Сад

Др Мира РАДОЈЕВИЋ, Београд

Др Срђан РУДИЋ, Београд

Др Александар ФОТИЋ, Београд

Др Ђура ХАРДИ, Нови Сад

Др Небојша С. ШУЛЕТИЋ, Београд

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

108
(2/2023)

НОВИ САД
2023

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Маја Николић
ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ
И МАНАСТИР СВЕТОГ ПАВЛА
НА СВЕТОЈ ГОРИ	Maja Nikolić
DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ AND
THE MONASTERY OF ST. PAUL
ON MOUNT ATHOS
9–18	

Александар Сајдл
ХЕРАЛДИЧКЕ ПРЕДСТАВЕ
НА ЗДАЊИМА
ПЕТРОВАРАДИНСКЕ ТВРЂАВЕ	Aleksandar Sajdl
HERALDIC REPRESENTATIONS
ON THE BUILDINGS OF
THE PETROVARADIN FORTRESS
19–58	

Љиљана И. Пузовић
АНАЛИЗА ДРЖАВНОГ ПОПИСА
ИЗ 1720. ГОДИНЕ НА ПОДРУЧЈУ
УГАРСКИХ ЖУПАНИЈА:
Бачка и Бодрошка жупанија	Ljiljana I. Puzović
ANALYSIS OF THE STATE CENSUS
FROM 1720 AT THE TERRITORIES
OF THE HUNGARIAN COUNTIES:
Bač and Bodrog County
59–73	

Небојша С. Шулетић
БЕОГРАДСКА МИТРОПОЛИЈА
У ЗАКУПУ ФАНАРИОТА
(1739–1756)	Nebojša S. Šuletić
METROPOLITANATE OF BELGRADE
IN THE LEASE OF PHANARIOTS
(1739–1756)
75–91	

Љубомирка Кркљуш
О ПОДЕЛАМА
СРПСКОГ НАРОДА: НЕКАД И САД	Ljubomirka Krkljuš
ON THE DIVISIONS OF THE
SERBIAN PEOPLE: THEN AND NOW
93–120	

Милан Кутлешић	Milan Kutlešić
КОНЗУЛ ФОНБЛАНК О СРБИМА	CONSUL FONBLANQUE ABOUT
У РЕВОЛУЦИЈИ 1848. ГОДИНЕ	THE SERBS IN REVOLUTION 1848
(Од Мајске скупштине	(Since the May Assembly until
до смрти војводе Шупљикца)	the Duke Šupljikac's death)
121–137	

Петар В. Крестић	Petar V. Krestić
О ПОКУШАЈИМА ИЗГРАДЊЕ	ON ATTEMPTS TO BUILD
КАТОЛИЧКОГ ХРАМА	A CATHOLIC TEMPLE
У БЕОГРАДУ 1852–1868.	IN BELGRADE 1852–1868
(Француска дипломатска грађа)	(French diplomatic material)
139–165	

Милена Гостовић	Milena Gostović
ДРЖАВНЕ ШКОЛЕ У КОСОВСКОМ	STATE SCHOOLS IN KOSOVO
ВИЛАЈЕТУ (1876–1909)	PROVINCE (1876–1909)
167–182	

Срећко М. Петровић	Srećko M. Petrović
РУСИЈА У РАНОМ	RUSSIA IN
СТВАРАЛАШТВУ	THE EARLY WORKS
НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА	OF NIKOLAJ VELIMIROVIĆ
183–205	

Боривоје Милошевић	Borivoje Milošević
СУЂЕЊЕ ВАСИЉУ ГРЂИЋУ НА	THE TRIAL OF VASILJ GRĐIĆ
ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОМ ПРОЦЕСУ	AT THE HIGH TREASON TRIAL
У БАЊОЈ ЛУЦИ (1915–1916)	IN BANJA LUKA (1915–1916)
207–220	

Владимир Кривошејев	Vladimir Krivošejev
ЧЕТВРТИ ТАЛАС ПАНДЕМИЈЕ	THE FOURTH WAVE OF
ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ У СРБИЈИ	THE SPANISH FLU PANDEMIC
1919–1920. ГОДИНЕ	IN SERBIA IN 1919 AND 1920
221–232	

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ REVIEWS and NOTES

Ђорђе Бубало
 Мирослав А. Лазић, *Божидар Вуковић. Између историје и имагинације*,
 Народна библиотека Србије, Београд 2022, 437 стр.
 233–237

Алекса М. Поповић
Бранислав Тодић, *Ејиској Викенџије Појовић (1774–1785). Прилој истџорији
и умейносџи Врџачко-карансебешке ејархије*, Матица српска,
Нови Сад 2020, 362 стр.
238–239

ХРОНИКА
CHRONICLE

Лазар Радан
Научна конференџија
„СРПСКИ ИДЕНТИТЕТ И ИСТОРИЈСКИ ПРОЦЕСИ”
(Задужбина „КНЕЗ МИРОСЛАВ ХУМСКИ”, Требиње, 6–8. октобра 2023)
241–242

НЕКРОЛОГ
OBITUARY

Ненад Урић
In memoriam:
ДУШАН М. БЕРИЋ (1948–2023)
243–245

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
247–250

Владимир М. Николић
РЕГИСТАР / REGISTER
251–264

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2024. ГОДИНИ / REVIEWERS OF PAPERS IN 2024
265

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
267–276

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
277–282

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ
283

Др МАЈА НИКОЛИЋ, научни сарадник
Византолошки институт САНУ
Кнеза Михаила 35, Београд, Србија
Е-адреса: genoveva011@gmail.com

ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ И МАНАСТИР СВЕТОГ ПАВЛА НА СВЕТОЈ ГОРИ*

САЖЕТАК: У раду се разматра улога деспота Стефана Лазаревића у животу манастира Св. Павла, друге најважније задужбине српских средњовековних владара и властеле на Светој Гори и породичне задужбине Бранковића. Иако није сачувана ниједна деспотова повеља издата Св. Павлу, он је својим владарским ауторитетом допринео даљем развоју поменуте обитељи, како то сведоче нека документа из манастирског архива.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Света Гора, деспот Стефан Лазаревић, манастир Св. Павла, исправа прота Неофита, документ прота Малахије, документ прота Серапиона

Света Гора се у доба највећег просперитета српске средњовековне државе, током владавине цара Стефана Душана (1331–1355), налазила у саставу Српског царства, а српски манастир Хиландар поседује готово петину њене територије. Од тог времена започиње и својеврсна „србизација” Атоса која се током друге половине XIV века пре свега огледа у распрострањености српског монаштва и обнови и насељавању неких значајних манастира, попут Св. Пантелејомона (Русик) и Св. Павла.¹ Светогорски манастири се током

* Рад представља део саопштења (Ο δεσπότης Στέφανος Λαζαρεβίτης και το Άγιον Όρος) прочитаног на Шестој међународној научној радионици Светогорског центра (6ος Διεθνής Επιστημονικό Εργαστήριο της Αγιορείτικής Εστίας) одржаној од 9. до 11. децембра 2022. године у Солуну, Република Грчка.

¹ И. Шпадијер, „Стара српска књижевност и средњовековно рукописно наслеђе”, *Свеи српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, Београд 2016, 138; Д. Кораћ, „Света Гора под српском влашћу (1345–1371)”, *Зборник радова Византолошког института* 31 (1992), 137–147; И. Ђурић, „Податак из 1444. о светогорском манастиру Каракалу”, *Зборник Филозофског факултета* XIV/1 (1979), 211–218.

дезинтеграције Српског царства, а нарочито после 1371. године, све више окрећу економској подршци српских обласних господара. Ови су, са друге стране, даровањем светогорских манастира, а пре свега Хиландара, очекивали да буду признати као наследници Немањића и ктитори Хиландара, а тиме и легитимни владари делова некадашњег Српског царства које Турци још нису освојили.² Осим тога, неки од њих су у немирним временима на Балкану која започињу са све интензивнијим османским освајањима, могли да нађу сигурно уточиште у неком од светогорских манастира као монаси или путем аделфата.³ Претходно поменути праксу наставиће и двојица најважнијих српских владара прве половине XV века, деспот Стефан Лазаревић и његов наследник деспот Ђурађ Бранковић.

Стефан Лазаревић је као кнез заједно са мајком, монахињом Јевгенијом, и братом Вуком, издао четири повеље светогорским манастирима пре 1402. године, тј. пре него што је добио титулу деспота. Манастиру Св. Пантелејмона издате су две повеље (8. јуна 1395. и 8. јуна 1400. године),⁴ Великој лаври Св. Атанасија једна (између 1. септембра 1394. и 31. августа 1395. године)⁵ и Хиландару једна (између 1392. и 1402. године).⁶ Од укупно девет сачуваних докумената које је Стефан Лазаревић издао као деспот, шест је издато светогорским манастирима: две повеље Хиландару (1406/7. и 1411),⁷ три Великој лаври (1407, 1414/15. и 1427)⁸ и једна Ватопеду (1417).⁹ Ово сведочи да је одржавање добрих односа са најважнијим центром православља било подједнако важно за српског владара и за Светогорце.

Међутим, овим нису исцрпљена доброчинства овог српског владара према светогорским манастирима. Осим што се Стефан Лазаревић бринуо о библиотеци Св. Павла¹⁰, он се пре свега својим владарским ауторитетом старао и о благостању ове друге по значају задужбине средњовековних српских владара и властеле на Атосу, како то сведоче нека документа из манастирског архива. Манастир су, као што је познато, 1383/84. године обновили српски великаши Герасим Бранковић и Антоније Багаш.¹¹ Како би се од

² М. Живојиновић, „Подаци повеља деспота Стефана Лазаревића о Св. Гори. Пример Хиландара”, *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић*, Бања Лука 2015, 101.

³ О аделфатима у Византији уп.: М. Живојиновић, „Аделфати у Византији и средњовековној Србији”, *Зборник радова Византолошког института* XI (1968), 241–270.

⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007, 293–309.

⁵ А. Младеновић, *н. г.*, 223–228.

⁶ А. Младеновић, *н. г.*, 155–162.

⁷ А. Младеновић, *н. г.*, 183–190; 191–199.

⁸ А. Младеновић, *н. г.*, 237–252.

⁹ А. Младеновић, *н. г.*, 371–378.

¹⁰ Љ. Пузовић, „Библиотека Манастира Светог Павла на Светој Гори”, *Читалиште* 25 (2014), 46–47; Г. Стокић-Симончић, *Књига и библиотека код Срба у средњем веку*, Панчево 2008, 43; Г. Суботић, „Манастир Богородице Месонисотисе”, *Зборник радова Византолошког института* 26 (1987), 126, 148; Ђ. Трифуновић, *Деспои Стефан Лазаревић: књижевни радови*, Београд 1979, 82, 87.

¹¹ За историју манастира Св. Павла на Св. Гори не само током средњег века, већ и касније cf. D. Liakos, “Recent Information about the Building History in the St Paul’s Monastery, Mt Athos. The Contribution of a small Scale Excavations”, *Ниш и Византија* XIII, Ниш 2015, 271–286; P. Theoharides, „Το οικοδομικό συγκρότημα της Μονής Αγίου Παύλου као το παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου”, *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου. Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου έργο του ζωγράφου Αντωνίου*, ed. E. Tsigaridas, Mount Athos 2014, 49–63; F. Kotzageōrges,

келије потчињене Ксиропотаму Св. Павле уздигао на ниво манастира, изда-то је више докумената највиших светогорских власти, од којих је нарочито занимљив српски превод документа прота Неофита. Будући да је крај грчког оригинала изгубљен, а тиме и датум кад је издат, датовање исправе прота Неофита мора почивати на српском преводу, који је сачуван у целости. Срп-ски превод текста носи датум новембар 6909. године (=1400), 8. индиктом (=1399).¹² Због чињенице да се од октобра 1400. као светогорски прот поми-ње Генадије, грчки оригинал акта прота Неофита датује се, према индикту, у 1399. годину.¹³ Осим што је у српској верзији очигледно наведена погрешна година, не може се знати ни када је настао превод.¹⁴ У документу прота Нео-фита се каже да су Герасим Радоња и Антоније Багаш сопственим средствима и трудом основали дом Божји за „вечан помен њихов и оних који припадају њиховом роду” (=καὶ τῶν κατὰ γένος προσηκόντων αὐτοῖς / и ко роди прѣбывающих сѣмь).¹⁵ Међутим, док нас грчки оригинал обавештава да су нови ктитори затражили од Ксиропотамита „да држе поменућу келију све док је на власти и у поседу њихових наследника” (μέχρις ἂν ἐκεῖσε ἡ τοῦτων ἰσχὺρ καὶ διακρατῇ γενέα), у српском преводу се каже да ће је држати све док у њој постоје „срп-ска моћ и државних рода власт” (иакѡже вѣзидѣти реченнѹ келію дондеже тамо срѣбскаа мошь и дрѣжавныхъ рода, владычѣствовати и владати).¹⁶ Док грчки текст само наводи да новим ктиторима није дозвољено да келију предају неком од цара, архоната или неком другом светогорском манастиру (Τοῦτου καὶ μόνου τηρουμένου παρὰ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν, τὸ μὴ ἔχειν ἄδειαν αὐτοὺς ποτὲ παραλέμπει τὸ κελλίον αὐτὸ εἰς τίνα τῶν ἀπάντων, βασιλέα τυχόν, ἢ ἄρχοντα, ἢ εἰς μονὴν ἑτέραν ἀγιορειτικὴν), српски превод је нешто другачији. Наиме, у њему се каже да уколико се догоди да Светопављани немају кога од своје обитељи, осим када га чувају наша браћа Срби (σεμοῦ σѣμοушеніе да не имѣють кѣда ѿ обитѣли томоу, и кромѣ сѣхраніеμοу ѿ братіи нашихъ ѿ срѣбь), немају слободу

Η Αθωνική Μονή Αγίου Παύλου κατά την οθωμανική περίοδο, Thessalonike 2002; Г. Суботић, „Обнова манастира Св. Павла у XIV веку”, *Зборник радова Византиолошког института* 22 (1983), 207–258; К. Vlachos, „Χρονογραφική καὶ τοπογραφική ἱστορία τοῦ Αγίου Ὁρους Ἄθω, Γενικαὶ γνώσεις τῶν ἐν Αγίῳ Ὁρεῖ μονῶν καὶ μοναχῶν, Ἱερὰ μονὴ τοῦ Αγίου Παύλου”, *Ἅγιος Παῦλος ὁ Ξηροποταμίτης* 9 (1958), 72–85; St. Binon, *Les origines legendaires et l’histoire de Xeropotamou et de Saint-Paul de l’Athos*, Louvain 1942.

¹² На почетку регеста српског превода исправе прота Неофита коју је објавио Д. Синдик, наведена је 1409. година, очигледно омашком (Д. Синдик, „Српске повеље у светогорском манастиру Св. Павла”, *Мешовиџа браћа /Miscellanea/* VI, 1978, 187).

¹³ Аргументе у прилог овом датирању изложила је Д. Папахрисанту, *Αἰθονско мона-σtiiво. Почети и орiанџаџиџа*, Београд 2003, 276–277 и нап. 154. Често се у литератури, омашком, овај документ датовао у 1392. годину, уп.: Г. Суботић, „Обнова Св. Павла”, 231 и *Ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Αγίου Παύλου. Ἐπιτομὲς ἐγγράφων, 1010–1800*, ed. F. Kotzageōrges, Athens 2008, 45, п. 2.

¹⁴ С. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents of the Athonite Monastery of Hagios Pavlou (St. Paul) (1010–1580)*, Sofia 2023, 99; С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos 1230–1734*, Sofia 2018, 155–156; Г. Суботић, „Обнова Св. Павла”, 231.

¹⁵ С. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents*, 102.14–15; С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos*, 158.11–12; Д. Синдик, н. г., 188.15–16; К. Vlachos, *op. cit.*, 73.

¹⁶ С. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents*, 103.9–10, који такође и наглашава разлику између текста грчког оригинала и српског превода (С. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents*, 101–102); С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos*, 158.28–29; К. Vlachos, *op. cit.*, 74.

да доделе келију некоме ко се у том тренутку догоди да (буде) цар или кнез или другој светогорској обитељи, већ треба да се потчине Ксиропотаму ако запусте до те мере да се доведе у питање његов опстанак. Али, уколико Свети Павле током времена нађе себи ктитора и неког хранитеља од претходно поменутих царева, кнежева, великаша и моћних, има слободу да тако нешто учини.¹⁷ Акт прота Генадија из октобра 1400. године, који потврђује границе између поседа Св. Павла и Дионисијата, већ га помиње као самосталну монашку заједницу.¹⁸ Како је, међутим, и после ових покушаја да се регулишу односи Ксиропотама и Св. Павла долазило до сукоба између поменутих монашких заједница, споразум је још једном потврђен у сигилиону патријарха Матеја из септембра 1403. године.¹⁹

Неуобичајено је да средњовековни документи садрже овакву врсту етничке идентификације као што је случај са српским преводом документа прота Неофита. Међутим, можда се његово инсистирање на „српској моћи” и „државном роду”, а не на роду Бранковића и Багаша, ктитора Св. Павла, може сагледати кроз призму политичког сукоба Лазаревића и Бранковића. Стефан Лазаревић је постао вазал османског султана Бајазита I већ после Косовске битке 1389. године. После ове најважније битке у српској историји, са друге стране, започео је сукоб између Лазаревића и Бранковића. Стефанову верност и истакнуту улогу у бици код Никопоља 1396. године султан је наградио тако што му је доделио већи део територије Вука Бранковића, стратешки важне тачке су задржали Турци, а на малом простору остала је његова жена са синовима. Област је Вуковим наследницима враћена пред Ангорску битку.²⁰ Манастир Св. Павла је, како ће то показати и његова каснија историја, био породична задужбина властеоско-владарске породице Бранковић. Иако о томе нема непосредних изворних података, сматра се да је финансијска подршка пре свега Вука Бранковића, поред породице Багаш, у великој мери омогућила обнављање манастира Св. Павла.²¹ У том смислу речит је и податак исправе прота Неофита да су нови ктитори Св. Павла дали Ксиропотаму, када им се у нужди обратио за помоћ, 100 унци сребра (δεδώκασι πρὸς τὴν μὲν τοῦ Ἐπρωτοτάμου οὐγγίας ἑκατὼν).²² Познато је, наиме, да се у области Вука Бранковића налазио један од најпродуктивнијих рудника сребра на простору српских земаља средњег века – Трепча.²³ Бранковићи су

¹⁷ С. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents*, 103.12–13; С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos*, 158.31–32; Д. Синдик, н. д., 188; К. Vlachos, *op. cit.*, 74.

¹⁸ С. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents*, 105–119; Г. Суботић, „Обнова Св. Павла”, 239–240; *Actes de Dionysiou*, ed. N. Oikonomidès (Archives de l’Athos IV), Paris 1968, 14, n. 48; 23, 205–206, 209; Е. Kourilas, „Τὸ κέντρον τῷ ἡσυχαστῶν ὁ μικρὸς Ἀτὸς Ἀγ. Διονυσίου”, *Αγιορειτικὴ βιβλιοθήκη* 19 (1954), 153–156, 222–227.

¹⁹ С. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents*, 122–129; N. Papademetriou-Doukas, *Αγιορειτικοὶ θεσμοὶ 843–1912/13*, Athens 2002, 473–475; Г. Суботић, „Обнова Св. Павла”, 232, 237; J. Darrouzès, *Les registes des actes du patriarchat de Constantinople, vol. I, Les actes des patriarches, fasc. VI, Les registes de 1377 à 1410*, Paris 1979, nos. 3264, 3266, 480–482, 483–484.

²⁰ М. Николић, *Византијски њисци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010, 33, 35.

²¹ Г. Суботић, „Обнова Св. Павла”, 250.

²² К. Vlachos, *op. cit.*, 75.

²³ М. Динић, „Трепча у средњем веку”, *Српске земље у средњем веку. Историјско-географске скице*, ур. С. Ћирковић, Београд 1978, 400–409.

манастир Св. Павла даривали и документима из 1410. и 1419. године.²⁴ Најзначајнији ктитор Св. Павла из породице Бранковић био је деспот Ђурађ, чијим прилозима је 1446/7. године подигнут нови манастирски католикон, посвећен Богородици и Св. Ђорђу.²⁵

Зашто су монаси Св. Павла имали потребу да у превод документа прота Неофита, насталом у неком тренутку после издавања оригиналног документа на грчком новембра 1399. године, додају и одредбе о „српској моћи и власти државних рода“? Чини се да су на овај начин настојали да свом манастиру по сваку цену обезбеде подршку другог српског ктитора, када то чланови породице Бранковић и Багаш нису више били у стању да буду у пуном капацитету. Време настанка српског превода можда би се могло довести у везу са смрћу једног од ктитора Св. Павла, Герасима Бранковића, децембра 1399. године.²⁶ Тиме је директна веза Св. Павла са породицом Бранковић као главним ктитором накратко била прекинута. Како би свом манастиру обезбедили економску и политичку подршку, Светопављани су се српским преводом акта прота Неофита могли обратити једино Стефану Лазаревићу.

Како је већ речено, деспот Стефан Лазаревић је својим владарским ауторитетом помогао даљи просперитет Св. Павла. Тако сведочи документ прота Малахије из маја месеца, 1. индикта 6931. (=1423) године, из кога сазнајемо да је Ефтимије, јеромонах и духовник, преузео келију Теодоха Симеона (Θεοδόχου Συμεών) звану Филогонова, у време прота Генадија. Она се налазила у Кареји и када ју је Ефтимије преузео, келија је била у рушевинама. Он је подигао кулу, одзидао је келију и уопште побољшао је стање у којем се налазила. Међутим, сваки пут када је од прота тражио да постави игумана у келији и да тако остане и после Ефтимијеве смрти, одговори атонских власти били су негативни. На крају се Ефтимије обратио деспоту Стефану (τῷ πανευτυχεστάτῳ καὶ ὑψηλοτάτῳ δεσπότη Σερβίας τῷ κυρῷ Στεφάνῳ προσ[εφέγγειν][τότε кати δυσανάγνωστο]),²⁷ који је прихватио његов захтев повољно. Деспот је, наиме, упутио писмо проту Малахији и Савету Св. Горе у коме тражи да се Ефтимијев захтев усвоји и да се поменута келија утврди као независна од Протата (ἐλευθερῶσαι τό εἰρημένον κελλίον τῆς τοῦ Протου κυριότητος καὶ χαρίσασθαι αὐτῷ τὴν αὐτονομίαν). Касније, после многих састанака, Синод је одлучио да прихвати молбу благочестивог деспота (τῇ αἰτήσῃ τοῦ εὐσεβοῦς δεσποτοῦ),

²⁴ C. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents*, 159–165; C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos*, 164–168, 169–172; Д. Синдик, н. д., 191–192. Сачуван је и фалсификат повеље коју је наводно издао Гргур Бранковић, с мајком Маром и браћом Ђурђем и Лазаром 1413. године. Ова прерада дословно понавља неке одредбе повеље Ђурђа Бранковића Св. Павлу из 1419. године. Циљ фалсификата био је да се представи као документ којим су Ђурађ Бранковић, његова мајка и браћа Гргур и Лазар даривали села Св. Павлу пре 1419, а која су поменута у повељи издатој 1419. године (C. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents*, 248–251; C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos*, 208–211).

²⁵ D. Liakos, op. cit., 271–286; P. Theocharides, op. cit., 50; G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Thessalonike 2004², no. 426.

²⁶ Г. Суботић, „Обнова Св. Павла”, 242–243.

²⁷ У регесту поменутог документа који је приредио Ф. Коцагеоргис погрешно се констатује да се Ефтимије обратио „српском цару Стефану”, *Архeиo τῆς Ἱεράς Μονῆς Ἀγίου Παύλου. Ἐπιτομὲς ἐγγράφων, 1010–1800*, ed. F. Kotzageorgis, Athens 2008, 73; K. Chrysochoides, „Ἱερά Μονὴ Ἀγίου Παύλου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 4 (1981), no. 20.

сматрајући изванредним и достојном сваке људске захвалности (ἄτοπον κρίνασα καὶ πάσης ἀνθρωπίνης εὐγνωμοσύνης ἀνάξιον) [чињеницу] да је „нај-срећнији деспот” (πανευτυχεστάτος δεσπότης) оберучке што се каже трошио све своје богатство на Свету Гору и био приложник и ктитор и заштитник и хранитељ свих светих манастира (ἀμφοτέραις, ὃ δὴ λέγεται, χερσὶ πρὸς τὸ Ἅγιον Ὅρος ἄπασαν τὴν αὐτοῦ οὐσίαν ἀντλῶν καὶ χορηγὸς καὶ κτήτωρ καὶ проνοητής καὶ τροφεὺς πάντων τῶν Ἱερῶν Μοναστηρίων γενόμενος), штитећи сваку њихову добробит и бивајући на сваки начин њихов старатељ (οὐ μὴν δέ ἀλλὰ καὶ καθ’ ἓνα ἕκαστον σχεδὸν πάντας εὐεργετῶν καὶ παντοίως αὐτῶν κηδόμενος), а они заузврат нису дали ни аутономију једној келији, и то чак ни потпуно... Благодарјећи стога нашем добротвору и ктитору и одајући признање овом духовном човеку и његовом труду (τὴν τε εὐγνωμοσύνην τῷ ἡμετέρῳ εὐεργέτῃ καὶ κτήτορι ἀποτινύντες καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἀνδρός τὴν σπουδὴν καὶ τοῖς κόποις στοιχοῦντες), прот и Савет Св. Горе признају слободу и самоуправу поменутој келији (κεῖσθαι αὐτῷ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸ αὐτοδέσποτον). Штавише, келија неће бити потпуно независна, већ ће бити подређена Протату (φυλάττειν τῷ Πρωτάτῳ... τὸ σχῆμα τῆς ὑποταγῆς... πρὸς αὐτό), и даваће годишње пет мера вина и пет дана у години работе. Монаси ће њом управљати и бирати свог игумана, а после смрти оних који су сада ту, власништво над келијом ће припасти њиховим наследницима, а не проту.²⁸

Филогонова келија је, верује се, добила име по Филогону, јеромонаху и еклесијарху у Кареји,²⁹ који се помиње у два акта из децембра 1356. године.³⁰ У питању су акт тадашњег прота Доротеја о спору између Есфигмена и Ксенофонта³¹ и документ Хиландара, такође из децембра 1356. године, којим светогорски Савет на челу са протом Доротејем манастиру додељује напуштени манастир у Ливадији на територији Св. Горе.³² Њено постојање је, опет, посведочено у два акта манастира Кутлумуш, из фебруара или маја и децембра 1369. године, у којима се као потписник помиње монах Доротеј,³³ игуман Филогонове келије (Δωρόθεος μοναχὸς καὶ ἡγούμενος τοῦ Φιλογονίου, Δωρόθεος (μον)αχ(ὸς) ὁ Φιλογόνος).³⁴ Да ли су овај Доротеј и истоимени Србин који је, како је то показала Мирјана Живојиновић, у исто време био светогорски

²⁸ C. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents*, 177–179; N. Papademetriou-Doukas, *op. cit.*, 478–481; *Ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀγίου Παύλου*, 73–74; F. Kotzageōrges, *op. cit.*, 39; K. Chrysochoides, „Ἱερὰ Μονὴ Ἀγίου Παύλου”, no. 20, 20α и 20β.

²⁹ Служба еклесијарха била је једна од четири најважније административне службе у Протату, а због широких компетенција које су имали, еклесијарси су се сматрали водећим чиновницима у Кареји већ почетком XIV века. Филогонije је био један од двадесетак еклесијарха чије је име остало сачувано (L. Mauromates, „Μεσαιωνικὸ ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Ζωγράφου Ἐγγράφο πρῶτου Δωροθέου”, *Ἀφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, I, Rhethymno 1986, 313; *Actes de Prôtaton*, ed. D. Papachryssanthou /Archives de l’Athos VII/, Paris 1975, 150, 159).

³⁰ K. Chrysochoides, „Συμληρώσεις στὸν κατάλογο τῶν πρῶτων τοῦ Ἀγίου Ὁρους”, *Symmeikta* 8 (1989), 438; *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Wien 1976 sq, no. 29875.

³¹ L. Mauromates, *op. cit.*, 309, 312, 316.

³² L. Petit, R. Korablev, *Actes de Chilandar, Actes de l’Athos V*, Amsterdam 1975 (repr.), no. 145, 307. У питању је, треба нагласити, једини сачувани потпис прота Доротеја на грчком, *Actes de Prôtaton*, 139.

³³ PLP no. 5895.

³⁴ *Actes de Kutlumus*, ed. P. Lemerle (Archives de l’Athos II³), Paris 1988, 101, 109.

прот (1356–1366) и хиландарски игуман (1355–1360),³⁵ а који се помиње као блажени у јануару 1375. године (ὁ ἐκ τῶν Σέρβων κῦρ Δωρόθεος ἐκεῖνος), иста личност? Ако је тако, можда бисмо могли претпоставити да се Филогонова келија већ 1369. године налазила у рукама српских монаха.³⁶

Поменути Евтимије³⁷ се први пут помиње као игуман Филогонове келије у документу прота Симона из новембра 1409. године, из којег сазнајемо да се монах и игуман „келије св. Апостола Павла у стени” (τοῦ εἰς τὴν πέτραν κελλίου τοῦ Ἀγίου Ἀποστόλου (sic!) Παύλου), Теодул обратио проту тражећи да му се додели напуштена стара келија (τὸ ἔρημο παλαιοκέλλιον) Сотириота, која се налазила у близини манастира. Разлог су били финансијски проблеми Св. Павла, који је недавно био основан. Прот је одлучио да преда келију како би помогао Св. Павлу, који се обавезао да ће Протату симболично плаћати половину перпере годишње. Евтимије је потписао овај документ на српском језику.³⁸ Није случајно да се Св. Павле у том тренутку суочавао са економским проблемима. Тада је, наиме, поново избио сукоб између деспота Стефана и његовог брата Вука, који је трајао између фебруара и маја 1409. године. У исто време, с друге стране, избио је сукоб између османских принчева Сулејмана и Мусе, на чијој страни су се налазили и одреди деспота Стефана од фебруара 1410. године.³⁹

До 1423. године, када је издат документ прота Малахије, одиграле су се многе промене. Сукоб између Лазаревића и Бранковића зацељен је током 1412. године. Како сведочи Константин Филозоф, Ђурађ Бранковић, у том тренутку вазал принца Мусе, преко мајке је ступио у контакт са ујаком, бојећи се да „не буде гоњен са обе стране”.⁴⁰ Ујак ће га 1426. године одредити и за свог наследника. Осим тога, током рата Бајазитових синова за очево наслеђе (1402–1413) Србија деспота Стефана Лазаревића била је незаобилазни савезник сваког од османских принчева који је настојао да освоји некадашње турске поседе на Балкану. Сулејман Челеби, Муса, Мехмед I, па на неки начин

³⁵ М. Живојиновић, „Јеромонах Доротеј – игуман манастира Хиландара (1355–1360) и прот Св. Горе (1356–1366)”, *НОМОФΥΛΑΞ. Зборник радова у част ју Срђана Шаркића*, Београд 2020, 379–394. Cf. *Actes de Pantocrator*, ed. V. Kravari (Archives de l'Athos XVII), Paris 1991, 78, 80–81; *Actes de Kuthumus*, no. 31, 123; *Actes de Kastamonitou*, ed. N. Oikonomidès (Archives de l'Athos IX), Paris 1978, 55; PLP nos. 5909, 5946; *Actes de Prôtaton*, 138–139; L. Petit, R. Korablev, *op. cit.*, no. 148, 313; no. 152, 321. Линос Политис веровао је да је он тај Доротеј који се помиње као монах близак царици Јелени/Јелисавети, Душановој удовици, у записима насталим у периоду између 1361. и 1370. године, L. Politis, „Griechische Handschriften der serbischen Kaiserin Elisabeth”, *Byzantinoslavica* 2 (1930), 296–297.

³⁶ K. Chrysochoïdes, „Συμπληρώσεις”, 439 n. 1.

³⁷ K. Chrysochoïdes, „Συμπληρώσεις”, 439 n. 1; PLP no. 91895.

³⁸ C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos*, 153–157; *Архeиo Γεράς Μονής Αγίου Παύλου*, no. 22, 67–68; N. Papademetriou-Doukas, *op. cit.*, 476–477; K. Chrysochoïdes, „Γερά Μονής Αγίου Παύλου”, no. 19; St. Binon, *op. cit.*, no. 26, 292; Ј. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.”, *Споменик СКА III* (1890), 50–51. За словенски превод документа cf. C. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents*, 157–159; C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos*, 163–164; K. Chrysochoïdes, „Συμπληρώσεις”, 439 n. 1; Д. Синдик, н. д., 192–193.

³⁹ Николић, н. г., 56–57.

⁴⁰ *Константин Филозоф и његов Живој Свeфана Лазаревића деспoтa српскогa*. По двијема српско-словенским рукописима изновице издао В. Јагић, Београд 1875. (репр. Горњи Милановац 2004), 302.

и Мурат II, завладали су османским европским поседима тако што им је Србија била или савезник, те је тако војно помогла њихов успон на трон, или је, у најмању руку, била неутрална и није ометала њихово преузимање власти. Стефанов положај подупирала је и чињеница да је од краја 1403. или почетка 1404. године постао и вазал угарског краља Жигмунда Луксембуршког, на основу чега је стекао огромне поседе на простору Јужне Угарске. Ово је, такође, уз чињеницу да се у рудницима под влашћу Стефана Лазаревића производила велика количина сребра, значило да се иза деспотовог политичког и војничког ауторитета налазила значајна економска моћ која је све претходно и омогућавала.⁴¹

Филогонова келија је, дакле, маја 1423. године добила независност од Протата, а у неком тренутку после овог датума је и припојена Св. Павлу, што је била директна последица подршке деспота Стефана Лазаревића,⁴² па чак и његовог својеврсног политичког притиска, како је то већ приметио Критон Хрисохидис.⁴³ О добрим односима између Србије деспота Стефана Лазаревића и Св. Павла у овом периоду сведочи и плаштаница београдског митрополита Исидора за коју се верује да је поклоњена овом манастиру или неком његовом метоу у Србији између 1415. и 1423. године.⁴⁴ Припајање Филогонове келије манастиру Св. Павла је, међутим, био догађај који је изазвао многе расправе и незадовољство, како нас о томе обавештава документ прота Серапиона из јула 6964. (=1456) године. У њему се каже да је цркву и келију Теодоха Симеона, звану Филогонова, уживао годинама монах Евтимije и они који су му били потчињени. Потом су монаси потчинили (προσῃλωσαν) келију манастиру Св. Павла. Светопавлjани, увиђајући да се крше права Карејског манастира, тј. Протата, и узимајући у обзир одлучења ктиторa, патријараха и отаца Св. Горе, исправљају неправду те су нашли јеромонаха и духовника Јакова да му се преда келија и обавештавају прота да су одлучили да је врате. Прот, пошто се састао са Саветом, прихватио је понуду Светопавлjана и поново је успоставио власт Протата у келији. У њој је поставио Јакова и још петорицу монаха који су били дужни да је држе и да је уживају са читавом њеном околином, да се старају о њеном одржавању и унапређивању њених здања, да обезбеде сваке године Протату пет мерица вина као и одговарајуће уобичајене работe. Кад буду преминула ова петорица монаха, келија ће поново доћи под власт Протата. Документ су, између осталог, на словенском потписали прот Серапион и још петорица других

⁴¹ Николић, *н. г.*, 46–88, 122–125.

⁴² С. Pavlikianov, *Medieval Greek and Slavic Documents*, 176–177 и С. Pavlikianov, *Medieval Aristocracy on Mount Athos. The Philological and Documentary Evidence for the Activity of Byzantine, Georgian and Slav Aristocrats and Eminent Churchmen in the Monasteries of Mount Athos from the 10th to the 15th Century*, Sofia 2001, 119–120, сматра да је Евтимije био утицајни аристократа те да су његови добри односи са деспотом Стефаном Лазаревићем били разлог подршке коју му је дао српски владар. Међутим, како се то види из документа прота Малахије, све заслуге за стицање аутономног статуса Филогонове келије су деспотове.

⁴³ K. Chrysochoides, „Συμπληρώσεις”, 439, n. 1.

⁴⁴ N. Mertzimekes, „Ὁ συνέχων τὰ πέρατα, τάφω συσχεθῆναι κατεδέξω Χριστέ’. Κεντητός Επιτάφιος του Μητροπολίτη Βελιγραδίου Ισιδώρου (1415–1423) από την Αθωνική Μονή Αγίου Πάυλου”, *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 33 (2012), 313–322.

јеромонаха и отаца (јеромонах Калиник Макри, отац Јосиф Козас, Нифон Макригенис, отац Јаков и Гаврило ту Ксистри).⁴⁵

Као што је припајање Филогонове келије Св. Павлу после 1423. године било повезано са подршком коју је Евтимије добио од деспота Стефана Лазаревића, не може бити случајност што је келија Протату враћена јула 1456. године. На спољнополитичком плану, у том тренутку је у јеку османска опсада Београда, а српска држава, сведена на мали простор око престонице Смедерева, живела је последње године своје средњовековне историје. У контексту политичких превирања на самој Св. Гори, помен одлучења у документу прота Серапиона може се, сматра Хрисохонидис, довести у везу са писмом патријарха Филотеја Кокина које се помиње у писму прота Герасима из 1375. године, а којим се враћа власт Протата над келијама које су претходно одузели тзв. „проти Срби”.⁴⁶ То, опет, посредно сугерише да је и током прве половине XV века на различитим нивоима трајала својеврсна „србизација Атоса”, која је почела да нестаје паралелно са слабљењем политичког утицаја српске државе и њених владара на овај простор. Другим речима, докле год је Св. Павле имао моћне ктиторе и заштитнике, ширили су се и његови поседи. Када су они нестали, ни манастир није више имао политичку подршку која би му омогућила даље економско јачање.⁴⁷

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 23. 10. 2023.

Accepted: 11. 11. 2023.

MAJA NIKOLIĆ, PhD, Research Associate,
Institute for Byzantine Studies,
Serbian Academy of Sciences and Arts
Knez Mihailova 35, Belgrade, Serbia
E-mail: genoveva011@gmail.com

DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ AND THE MONASTERY OF ST. PAUL ON MOUNT ATHOS

SUMMARY: During his rule as Knez (Prince), Stefan Lazarević (1389–1402) issued four charters to the monasteries of Mount Athos together with his mother, nun Eugenia and his brother Vuk (two to the St. Panteleimon Monastery, one to the Great Lavra of St. Athanasios Monastery and one to the Chilandar Monastery). Out of totally nine charters that Stefan Lazarević issued as a Despot (1402–1427), six were issued to the monasteries of Mount Athos (three to the Great Lavra Monastery, two to the Chilandar Monastery and one to the Vatopedi Monastery). This testifies to the fact how important it was to maintain good relations both for the Serbian ruler and for the most important center of Orthodoxy. Despite the fact that during his rule Despot Stefan Lazarević did not issue a single document in favor of St. Paul Monastery,

⁴⁵ *Ἀρχεῖο τῆς Ἱεράς Μονῆς Ἁγίου Παύλου*, 80–81; F. Kotzageōrges, *op. cit.*, 39; K. Chrysochoides, „Συμπληρώσεις”, 441–442; K. Chrysochoides, „Ἱερά Μονὴ Ἁγίου Παύλου”, no. 21, 21r;.

⁴⁶ K. Chrysochoides, „Συμπληρώσεις”, 439.

⁴⁷ Монаси Св. Павла по свој прилици су 1661. године откупили Филогонову келију и посветили је Сретењу Господњем, K. Chrysochoides, „Συμπληρώσεις”, 439–440.

the second most important endowment of medieval Serbian aristocrats and rulers on Mount Athos, he seems to have played a very important role in its further development. As is attested by certain documents in the archive of St. Paul Monastery, Despot Stefan Lazarević may also be regarded as its benefactor. It is possible that already the Serbian translation of the document issued by the Protos Neophytos in November 1399, gave the space to the Despot to act in that manner. The translation differs at some points from its Greek original, the former stressing that the monks will retain the Monastery for as long as “the Serbian power would dominate and prevail”. Although originally the foundation of the Branković and the Bagaš family, St. Paul Monastery for a short time lost its immediate connection with one of its main ktetors with the death of Gerasimos Branković († December 1399). If the Serbian translation of the Greek act is to be understood as a call for the new Serbian ktetors of St. Paul, the only one who could have answered it would undoubtedly be Stefan Lazarević as the most powerful Serbian lord of the period. Furthermore, the document of Protos Malachias from 1423 testifies that Despot Stefan Lazarević played a key role in persuading the Athonite authorities to grant independence to the so-called ‘Kellion of Philogonios’, which was later appropriated by the Monastery. On the other hand, the document of Protos Serapiōn from 1456 shows that the ‘Kellion of Philogonios’ was handed over by the monks of St. Paul Monastery to another abbot and five monks who were supposed to take care of it. After their death, the *Kellion* was to come under the authority of the Protaton. In other words, as long as St. Paul Monastery had powerful protectors, its possessions also expanded. When their political support disappeared, the Monastery was not in position to flourish further and, as is shown by the document of protos Serapiōn, was forced to relinquish some of its possessions.

KEYWORDS: Mount Athos, Despot Stefan Lazarević, Monastery of St. Paul, the document of protos Neophytos, the document of protos Malachias, the document of protos Serapiōn

Мср АЛЕКСАНДАР САЈДЛ
Београдска 12, Петроварадин, Србија
Е-адреса: aleksandar.sajdl@gmail.com

ХЕРАЛДИЧКЕ ПРЕДСТАВЕ НА ЗДАЊИМА ПЕТРОВАРАДИНСКЕ ТВРЂАВЕ¹

САЖЕТАК: Предмет рада су грбови и друга хералдичка знамења која се налазе на фасадама разноврсних грађевина у склопу Петроварадинске тврђаве. Нека одолевају зубу времена још од првих година градње тврђаве. Друга су у различитим историјским периодима и околностима настајала и нестајала. Део је неповратно уништен, а поједине покрива дебела „прашина историје” те их је тешко прочитати. Циљ рада је да се утврди тренутно стање очуваности, те да се на једном месту прикупе и критички сагледају досадашња сазнања о овим траговима прошлости, али и понуде нова тумачења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: хералдика, грбови, Петроварадинска тврђава, архитектура

УВОД

Петроварадинска тврђава, архитектонска грађевина барокне епохе, налази се на десној обали Дунава, на истуреном стеновитом брду северо-источних обронака Фрушке горе, одакле се пружа поглед на околну равницу Срема и Бачке. Врх брда први пут је насељен још у средњем палеолиту.² Захваљујући свом повољном стратешком положају,³ петроварадинска стена је од неолита до данас настањена готово непрекидно, па тако данашња

¹ Посебну захвалност на уступљеном материјалу и документацији упућујем: Слободанки Бабић, руководиоцу Одељења за архитектуру Завода за заштиту споменика културе Града Новог Сада, Леону Шурбановићу, председнику УГ ЗД свет (УГРИП) и Синиши Јокићу, директору Завода за заштиту споменика културе Града Новог Сада; на подршци и корисним саветима: Александру Палавестри, редовном професору Филозофског факултета у Београду; на изради карте и 3Д модела: Југославу Пендићу, истраживачу-приправнику у Институту Биосенс из Новог Сада. Све евентуалне грешке су само моје.

² Душан Михаиловић, *Средњопалеолитско насеље на Петроварадинској тврђави*, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 2009.

³ Miroslav Sić, „Petrovaradin”, *Geografski glasnik* 18 (1956), 94.

тврђава почива на руинама средњовековног утврђења са цистерцитским самостаном.⁴

Добро је познато да је у свом данашњем облику Петроварадинска тврђава највећим делом изграђена у XVIII веку. Током Великог бечког рата (1683–1699), војне снаге Хабзбуршке монархије постепено су потискивале османску војску из Угарске, Славоније и Срема. Ратни вихор није заобишао ни Петроварадинску тврђаву, где су борбе са променљивим успехом вођене од 1687. до 1691. године, а постојеће утврђење у неколико наврата мењало је господаре. Царска војска, под командом маркгрофа Лудвига Баденског (Ludwig Wilhelm von Baden), коначно је у лето 1691. године ослободила тврђаву од Турака који у њу више нису крочили.⁵

Дvorsки ратни савет у Бечу, свестан његовог стратешког значаја, одлучио је да обнови и ојача оронуло и руинирано утврђење на петроварадинској стени, како би се спречио повратак османских трупа на ослобођене територије и њихови нови продори ка Централној Европи и Бечу. Средњовековна утврда је срушена, а полагање камена темељца 18. октобра 1692. године означило је почетак зидања данашње тврђаве.⁶ Мукотрпна градња према плановима начињеним у складу са начелима фортификационе школе маркиза Де Вобана (Sébastien Le Prestre de Vauban), француског војног инжењера, трајала је (с прекидима) све до последње четвртине XVIII века. Оцењује се да је по завршетку изградње контраминских подземних галерија Петроварадинска тврђава постала најсавременије наоружано утврђење и најјачи бастион одбране царства од Османске империје, са великим офанзивним потенцијалом.⁷ Саветник царске владе и један од првих писаца историје

⁴ Радован Бунарић, „Петроварадинска тврђава до 1700. године”, *Годишњак Музеја града Новог Сада* 5–6 (2012), 69–95.

⁵ Славко Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Филозофски факултет, Нови Сад 1979, 17–20; Рудолф Шмит, „Петроварадинска тврђава у време од 1687 до 1692.”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* VI/1–2 (1933), 178–182, 185–186; Рудолф Шмит, „Петроварадинска тврђава – Поводом проширења пута Петроварадин-Каменица”, *Културно-привредни преглед Дунавске бановине* 5–6 (1939), 164.

⁶ Р. Шмит, „Петроварадинска тврђава у време од 1687 до 1692.”, 184–189; Р. Шмит, „Петроварадинска тврђава – Поводом проширења пута Петроварадин-Каменица”, 164; Р. Шмит, „Варадин”, *Војводина II. Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Историско друштво, Нови Сад 1940, 352. Тек понеки део средњовековног утврђења уклопљен је у нову барокну тврђаву (Р. Бунарић, н. д., 85–86).

⁷ Р. Шмит, „Петроварадинска тврђава – Поводом проширења пута Петроварадин-Каменица”, 164–166; Р. Шмит, „Варадин”, 352–356, 361–365. У кључни камен спољашње источне капије Горње тврђаве (тзв. капија Карла VI), уклесан је арапски број 1780, који се сматра годишном завршетка изградње тврђаве (Robert Paulović, *Petrovaradinska tvrđava kroz vekove*, рукопис, Музеј града Новог Сада, 88), што је у литератури општеприхваћено (нпр. Милан Вранић, „Петроварадин”, *Војводина: знаменитости и лепоће*, Књижевне новине, Београд 1968, 674; Р. Бунарић, н. д., 69; Слободанка Бабић, „Петроварадинска тврђава”, *Уметничка историја града Новог Сада*, Матица српска, Нови Сад 2014, 185). Савременик градње подземног контраминског система, Фридрих Вилхелм фон Таубе (1728–1778) наводи да су радови на „минским ходницима” завршени крајем 1776. године (Фридрих Вилхелм фон Таубе, *Историјски и топографски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема, како с обзиром на њихове природне особине тако и на њихово садашње усправљивост и ново уређење у црквеним, грађанским и војним стварима: из соопшћеног писма и зајажанга учињених у самој земљи*, Матица српска, Нови Сад 1998, 221). Шмит је првобитно написао да је градња овог система трајала до 1783. године (Р. Шмит, „Петроварадинска тврђава – Поводом проширења пута

Срема, Фридрих Вилхелм фон Таубе (Friedrich Wilhelm von Taube) је у свом делу *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, још давне 1778. године навео како је Петроварадин „најбоља и најјача тврђава у свим аустријским земљама и надмаша Темишвар, Нови Арад, Оломуц, Намир и Луксембург”.⁸

Тврђавом је у почетку управљао војни заповедник подређен Славонском генералату у Осијеку.⁹ Цар Леополд I је 1697. године Срем доделио кнезу Ливију Одескалкију (Livio Odescalchi), оставивши Петроварадинску тврђаву (уз Сланкамен и Земун) на располагању држави. То је омогућило да се у Петроварадину оснује коморски провизорат, односно државни феудални посед, испрва директно потчињен Дворској комори у Бечу, а потом Славонској коморској инспекцији у Осијеку.¹⁰ Упркос томе, власт војног заповедника Петроварадинске тврђаве била је доминантна, а његов утицај сезао је и у Одескалкијев Срем.¹¹ Укидањем коморске управе у Срему, територија Петроварадинског провизората је 1730. године сведена на коморску варош Петроварадин са мајурима.¹²

У процесу тзв. инкорпорације Славоније и Срема у Угарску 1745. године, историјска Сремска жупанија је обновљена а дотадашња Сремска војна граница преуређена. Петроварадин је тада прикључен Сремској војној граници, која је била под непосредном командом Штаба у Петроварадину.¹³ У коморској вароши са припадајућим мајурима основана је 1748. године Слободна стрељачка компанија, којом је преко команданта тврђаве управљао Дворски ратни савет у Бечу.¹⁴ Три године касније, Дворски ратни савет је „Слободној стрељачкој компанији у пограничној тврђави и граду Петроварадину” дипломом доделио печат са грбом.¹⁵

Петроварадин-Каменица”, 166). Другом приликом је, пак, крај градње подземних галерија померио у 1776. годину (Р. Шмит, „Варадин”, 365). Ниједном, нажалост, није навео изворе података. Потоњи проучаваоци прошлости Петроварадина позивају се час на један, час на други податак. Разлику у годинама помирио је Ј. Кљајић, који сматра да је укопавање подземних галерија трајало до 1776, а њихово завршно обликовање до 1783. године. Josip Kljajić, „Petrovaradinska tvrđava od kraja 17. do kraja 18. stoljeća”, *Scrinia Slavonica* 1 (2001), 79.

⁸ Ф. В. фон Таубе, н. д., 224.

⁹ С. Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, 18.

¹⁰ С. Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, 21–22, 27; Слободан Радовановић, *Петроварадински комунитет: 1702–1849*, Субурбиум – Футура публикације: Петроварадин – Нови Сад 2006, 15–16.

¹¹ Исто, 22–23, 32–33, 54–57; Исто, 21.

¹² С. Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, 138.

¹³ Исто, 441–461; Славко Гавриловић, „Граничарски војни комунитет и штабска места у Сремској војној граници (XVIII–XIX век)”, *Зборник Мајнице српске за историју* 65–66 (2002), 10.

¹⁴ С. Гавриловић, „Граничарски војни комунитет и штабска места у Сремској војној граници (XVIII–XIX век)”, 13; С. Радовановић, н. д., 34.

¹⁵ “[...] in der Graniz-Vestung und Stadt Peterwardein befindliche Frey- und Schützen Compagnie [...]”. Emilij Laszowski, „Grb grada Petrovaradina”, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 1 (1899), 124–125. Чланак врло сличне структуре и садржаја објавио је Роберт Пауловић непуних шест деценија касније. Р. Пауловић, „Грб града Петроварадина”, *Рад војвођанских музеја* 7 (1958), 142–143. Иако Пауловић тврди да је имао увид у оригиналну повељу, чини се да је податке ипак преузео од Лашовског, а да га притом није ни поменуо. Изгледа да ово није једини случај када је Пауловић пропустио да наведе изворе у објављеним радовима. Вид.: Jerko Matoš, „Samostan sv. Franje u Petrovaradinu”, *Peristil* 30 (1987), 112, nap. 21.

Петроварадинска тврђава је играла значајну улогу у систему одбране југоисточне границе Хабзбуршке монархије.¹⁶ О томе сведоче рапортни и пројектни планови настали у другој половини XVIII века, на којима се Петроварадинска тврђава назива „царском краљевском главном и пограничном тврђавом”.¹⁷ Сем тога, Команди тврђаве у Петроварадину потчињен је Шајкашки батаљон формиран 1763. године са седиштем у Тителу.¹⁸ Славонско-сремска генерална команда у Осијеку обједињена је 1783. године са Банатском генералном командом у Темишвару, а Петроварадин је постао седиште новоформиране Банатско-славонске генералне команде, која од 1809. године носи назив Славонска генерална команда у Петроварадину.¹⁹ Од 1743. године Петроварадин је био и седиште Сремске бискупије све до њеног уједињења са Босанско-ђаковачком бискупијом три деценије касније.²⁰

Петроварадинска тврђава почела је да губи на значају по престанку опасности од Османлија. До шездесетих година XIX века тврђава је претворена у војно складиште. Петроварадин је 1917. године званично проглашен неутврђеним местом а тврђавска команда је укинута.²¹ Тврђава је остала под влашћу Хабзбурга све до 1918. године. Између два светска рата, у тврђави је била смештена војска Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије.²² Почетком Другог светског рата, Петроварадин је ушао у састав НДХ, а ослобођен је 1944. године.²³ Горња и Доња тврђава стављене су под заштиту државе 1948. године. Војска се са Горње тврђаве повукла тек три године касније, па се дотадашњи војни објекти постепено прилагођавају туристичким и културно-уметничким потребама, док се велики део простора Доње тврђаве и даље налази у оквиру војног комплекса.²⁴

¹⁶ J. Kljajić, н. д., 59.

¹⁷ Kriegsarchiv Wien, Inland c VII Peterwardein α Nr. 15, Rapport, und Project Plann der, an der **Kaÿserl. Königl. haupt, und gränitz Festung** Peterwardein im Hertzogthum Sirmien Anno MDCCCLIII gemachten, und Anno MDCCCLIV zu machen unmaafgeblich vorgeschlagenen Arbeith (нагласио аутор). План је доступан на: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/38014/> (приступљено 24. 2. 2022); Kriegsarchiv Wien, Inland c VII Peterwardein α Nr. 19, Plan der **Kaÿser-Königlichen haupt und graniz Festung** Peterwardein in welchem Stande sich dieselbe Anno 1768 befundet (нагласио аутор).

¹⁸ Аврам Ђукић, „Шајкашки батаљон. Део 1”, *Шајкашка: историја*, Св. 1, Матица српска и Војвођански музеј, Нови Сад 1975, 148, 171; Александар Форишковић, „Шајкашки регуламент”, *Зборник Матице српске за историју* 31 (1985), 153–171; Стеван Славнић, *Шајкашки батаљон: од оснивања 1763. до развојачења 1873. године*, Прометеј и Општинска народна библиотека „Вељко Петровић”, Нови Сад – Жабаљ 2013, 39–40.

¹⁹ А. Ђукић, н. д., 172; J. Matoš, н. д., 118; С. Гавриловић, „Граничарски војни комуни-тети и штабска места у Сремској војној граници (XVIII–XIX век)”, 10.

²⁰ Ladislav Szőrenyi de Kis-Szőrenyi, *Opis Srijema* (с латинског превео Стјепан Сршан), Kulturno informativni centar Privlačica, Privlaka 1989, 73; Katarina Mitrović, „Rano moderno doba”, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Službeni glasnik, Beograd 2010, 130–136.

²¹ Р. Шмит, „Петроварадинска тврђава – Поводом проширења пута Петроварадин-Каменица”, 166.

²² М. Вранић, „Петроварадин”, 679; Đorđe Gavanski, „Petrovaradinska tvrđava kao garnizon jugoslovenske vojske 1918–1941. godine”, *Vojoistorijski glasnik* 40/3 (1990), 267–287.

²³ Đorđe Gavanski, „Sistem okupatorsko-kvislinške vlasti u Petrovaradinu i tamošnji garnizon 1941–1944. godine”, *Vojoistorijski glasnik* 34/2 (1984), 115–152.

²⁴ М. Вранић, „Петроварадин”, 679; Svetlana Bakić, „Prilozi za istorijat zaštite kompleksa Petrovaradinske tvrđave”, *DaNS: list Društva arhitekata Novog Sada* 44 (2003), 12–13; С. Бабић, „Петроварадинска тврђава”, 201–202, 204, нап. 33.

Комплекс Петроварадинске тврђаве данас се састоји од Горње тврђаве на петроварадинској стени, Доње тврђаве у њеном северном подножју, и истуреног дворожног бастиона, тзв. Хорнверка (Hornwerk), који израста из Горње тврђаве и пружа се ка југоистоку. На левој обали Дунава некада се налазило Мостобранско утврђење (Bruckschantze/Brückenschanz), а на некадашњем Инжењерском или Фортификационом острву (Ingenieur- oder Fortifications-Insel) четвороугаоно Острвско утврђење (Inselschantze). Пред Хорнверком су почетком XVIII века ископани ровови за планирани и никад довршени Кронверк (Kronwerk), додатну линију одбране. Ровове, који су доцније затрпани, и делимично озидане бастионе Кронверка оштетио је земљотрес 1726. године, па је изградња прекинута. Острвско утврђење је у два налета (1827. и 1832) однео Дунав (део зидова је и даље под водом), док је Мостобран срушен приликом нивелације терена за изградњу стамбених зграда (1922) и градње Моста краљевића Томислава (1928).²⁵

ИЗВОРИ ПОДАТАКА И МЕТОДОЛОГИЈА

Пре но што упловимо у описе и анализу хералдичких мотива на архитектонским објектима Петроварадинске тврђаве, нужно је осврнути се на изворе података и методологију истраживања.

Петроварадинска тврђава, њени делови, и краћи или дужи сегменти њене историје обрађени су у бројним научним и стручним радовима, монографијама, научно-популарним публикацијама, водичима, итд. Хералдичке мотиве, међутим, аутори помињу тек узгред, са мање или више детаља и успеха, не посвећујући им дужну пажњу, а пратеће илустрације су, по правилу, врло лошег квалитета. Добро полазиште и основу за истраживање свакако чини незаобилазна *Умешничка илустрација Новог Сада*, у којој је С. Бабић, архитекта Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада, каталогски обрадила све објекте у склопу Петроварадинске тврђаве и, уз прегршт других података, поменула и грбове који се на њима налазе.²⁶

Један од најважнијих корака, ако не и најважнији, био је обилазак доступних делова Петроварадинске тврђаве и фотографисање хералдичких мотива на фасадама, како би се утврдило и забележило тренутно стање њихове очуваности. За објекте који се налазе под контролом Војске Србије (нпр. Нова капија), од надлежних ауторитета није било могуће обезбедити дозволу за приступ.²⁷

²⁵ Р. Шмит, „Петроварадинска тврђава – Поводом проширења пута Петроварадин-Каменица”, 165–166; Р. Шмит, „Варадин”, 354, 356, 361–362; Ђ. Gavanski, „Petrovaradinska tvrđava kao garnizon jugoslovenske vojske 1918–1941. godine”, 279–281; Франц Шамс, *Историја Срема и Петроварадина*, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 2013, 53–55.

²⁶ С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, *Умешничка илустрација Новог Сада*, Матица српска, Нови Сад 2014, 177–205.

²⁷ Потпоручник Ђ. Матић из Команде Прве бригаде у Новом Саду, задужен за односе с јавношћу, врло љубазно ме је упутио у процедуру подношења молбе за приступ војним комплексима ради фотографисања грбова. На молбу упућену 26. децембра 2021. године нисам добио одговор.

Карта 1. Леополдова капија (1); Београдска капија (2); Нова капија (3); Зграда заповедника тврђаве (4); „Зграда Шајкашког батаљона” (5); Арсенал Доње тврђаве (6); Самостан Св. Јурја (7); Бискупска резиденција (8) (аутор: Ј. Пендић).

Ликовни извори попут фотографија, цртежа и разгледница на којима су видљиви хералдички мотиви на грађевинама Петроварадинске тврђаве малобројни су и тешко доступни. Део грађе однет је у Беч након повлачења аустријске војске,²⁸ део је уништен и опљачкан током Другог светског рата.²⁹ Историјски архив града Новог Сада³⁰ и Архив Војводине³¹ не поседују такву грађу. Грађа у Музеју града Новог Сада, која није изложена на сталној поставци, из објективних разлога није била доступна у време писања овог рада.³² Неке фотографије и старе разгледнице чува Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада,³³ док се друге налазе у приватним колекцијама, које су делом доступне на разним сајтовима и друштвеним мрежама.

Изузетно вредан извор података за проучавање прошлости Петроварадинске тврђаве чине рапортни и пројектни планови настали током њене изградње. Највећи број оригиналних планова чува се у Ратном архиву у Бечу, а само неки од њих доступни су у дигиталном облику. Копије појединих планова налазе се у Историјском архиву града Новог Сада. Неколицину чува Библиотека Матице српске, а један је део сталне поставке у Музеју града Новог Сада. Поједини планови су објављени, неки и више од једног пута.³⁴ Међутим, објављене репродукције углавном су недостатне: сувише су ситне или некомплетне, натписи и легенде су нечитки, недостају преписи легенди, недостају сигнатуре. Пример добре праксе представља план тврђаве који је 1720. године израдио инжењер Де Венц (de Wentz), објављен у предговору књиге *Бишка код Пејроварадина 1716: Рајни извештаји њинца Еуџена Савојског*, мада и ту недостаје сигнатура под којом се оригинални план чува у Ратном архиву у Бечу.³⁵ За потребе овог рада, поред плана инжењера Де Венца, коришћени су следећи планови Петроварадинске тврђаве: План из 1747. године,³⁶

²⁸ М. Ђуричанин, Историјски архив града Новог Сада, лична комуникација, 1. фебруара 2022.

²⁹ Зоран Стевановић, „Рудолф Шмит и пљачка архивске грађе: пљачка и уништавање Државне архиве у Новом Саду у Другом светском рату”, *Архив: часопис Архива Југославије* XVIII/1–2 (2017), 93–124.

³⁰ М. Ђуричанин, лична комуникација, 1. фебруара 2022.

³¹ Ј. Тинтор, архивиста у депоу Архива Војводине, лична комуникација, 2. фебруара 2022.

³² С. Јокић, некадашњи кустос Музеја града Новог Сада, данас директор Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада, лична комуникација, 9. фебруара 2022.

³³ Са настанком овог завода, престаје надлежност Покрајинског завода за заштиту споменика културе над Петроварадинском тврђавом. Грађа која се чувала у Покрајинском заводу, а односи се на Петроварадинску тврђаву, предата је градском Заводу након његовог оснивања.

³⁴ Р. Шмит, „Варадин”, 350–356, 358, 361, 363; Ј. Кљajiћ, н. д., сл. 1–8; Ненад Предојевић и др., *Пољед са Пејроварадинске сцене: изложба поводом 51-годишњице Историјског архива града Новог Сада*, Нови Сад 2005, 10–33; Ф. Шамс, н. д., 210–211; С. Бабић, „Петроварадинска тврђава”, сл. 4, 7–13; Слободанка Бабић, „Развој фортификацијског система Петроварадинске тврђаве”, *Свеске за историју Новог Сада* 17 (2015), прилози 1–3, 5–14.

³⁵ Гордана Буловић, „Крст који се уздиже ка небу”, *Бишка код Пејроварадина 1716: рајни извештаји њинца Еуџена Савојског*, Историјски архив града Новог Сада – Музеј града Новог Сада, Нови Сад 2012, карта 3. Сигнатура под којом се план чува је *Kriegsarchiv Wien, Inland c VII a Peterwardein Nr. 10*.

³⁶ Музеј града Новог Сада, *Plan der Festung Peterwaradein in dermahlen befintligen Stant nebs denen Mayerhöfen unnd umbligenden Schanzen. Anno 1747*. План је изложен у сталној поставци.

Релациони план из 1750. године,³⁷ Рапортни и пројектни план из 1751. године,³⁸ Рапортни и пројектни план радова извршених 1753. и планираних за 1754. годину,³⁹ Рапортни и пројектни план радова изведених 1760/1761. и планираних за 1761/1762. годину,⁴⁰ Рапортни план радова из 1764–1766. године,⁴¹ План тврђаве из 1768. године⁴² и Главни рапортни план радова изведених 1780. и планираних за 1781. годину.⁴³

ЛЕОПОЛДОВА КАПИЈА (ГОРЊА ТВРЂАВА)

Над колским путем који повезује Доњу са Горњом тврђавом, у оси куртине која спаја бастioane Св. Иноћентија и Св. Јозефа, надвија се унутрашња источна капија Горње тврђаве, тзв. Леополдова капија (Карта 1, бр. 1), док се спрам куртине пружа равелин, мостом и насипом повезан са капијом.⁴⁴

Бастioni Св. Иноћентија и Св. Јозефа спојени куртином, те равелини и контрагарде пред њима, изграђени су већ у првим годинама градње тврђаве.⁴⁵ Према плановима тврђаве доступним током писања овог рада, тек се од пете деценије XVIII века дугачки земљани насип пружа из средишта равелина ка куртини. Испрва насип не досеже куртину.⁴⁶ Насип и куртина спојени су тек на плановима из 1761. и 1768. године, на којима је на месту Леополдове капије видљив мали необележени објекат.⁴⁷ Леополдова капија у свом данашњем облику приказана је и обележена на Рапортном плану Петроварадинске тврђаве из 1780/1781. године. Описана је као „главна капија у куртини новог комуникационог пута у Горњој тврђави, коју тек треба подићи и ставити под свод”⁴⁸, а од равелина се уместо насипа ка капији пружа дугачки

³⁷ Kriegsarchiv Wien, Inland c VII Peterwardein α Nr. 14, Relations Plann der Festung, Horn-werckh, und Stadt Peterwardein wie auch deren nahe Liegenden Mayerhoeffen wie sich solche den Iten Martz 1750 im Stande befunden. План је доступан на: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/38013/> (приступљено 24. 2. 2022).

³⁸ Библиотека Матице српске, Пр III 67, Rapport, und Project Plann, und Profil der Kayl: Königl Haupt, und Granitz Festung Peterwardein im Hertzogthum Syrmien, wie sich solche den letzten Octobris 751 im Stande befunden.

³⁹ Kriegsarchiv Wien, Inland c VII Peterwardein α Nr. 15.

⁴⁰ Kriegsarchiv Wien, Inland c VII Peterwardein α Nr. 16, Rapports und Projects Plan über die an der Festung Peterwardein A: 760/61 gemacht und A: 761/62 zu machen angetragene Fortifications und andere arbeiten.

⁴¹ Библиотека Матице српске, Пр III 16, Rapports Plan der anno 1764/5 und 1765/6 ausgenommen. Des Miner und Arsenal Baues in Volkommenen Deffensions Standt gesetzten Haupt und Granitz Festung Peterwardein.

⁴² Kriegsarchiv Wien, Inland c VII Peterwardein α Nr. 19.

⁴³ Kriegsarchiv Wien, Inland c VII Peterwardein α Nr. 3, Haupt Rapports Plan über die an der Kayl-König Grantz Festung Peterwardein in Anno 780 gemacht und in Anno 781 zu machen und herzustellen angetragenen Fortifications und Sonstigen arbeiten.

⁴⁴ Капија носи име цара Леополда (1657–1705). Ж. Marković, *Petrovaradinska tvrđava: vodič*, Muzej grada Novog Sada, Novi Sad 1989, 27; С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 748.

⁴⁵ Р. Шмит, „Варадин”, 350–354; Г. Буловић, н. д.

⁴⁶ Plan 1747; БМС, Пр III 67; KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 15.

⁴⁷ KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 16; KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 19.

⁴⁸ „Haupt Thor in der Courtine der neuen Communications Strassen in die obere Festung, so noch zu errichten und zu wölben Kommet” (KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 3).

мост, чији је крај уз капију био покретан. Делови механизма овог покретног дела моста и даље су уочљиви на капији.⁴⁹

На спољашњој фасади Леополдове капије, у темену полукружно завршеног отвора стоји наглашен кључни камен над којим је овални камени рељеф. Према увреженом тумачењу, у питању је „камени венац биљних орнамената [...] у коме је грб Аустријске монархије” изнад ког се налази „гесло Хабзбуршке династије ‘VIRIBUS UNITIS’, односно, ‘Удруженим снагама’”.⁵⁰ Није сасвим јасно одакле је ово тумачење потекло, као ни шта се подразумева под „грбом Аустријске монархије”.

Унутар овалног барокног картуша одиста се уочавају обриси данас уништеног грба – царског⁵¹ двоглавог орла у полету са круном над обе главе (слике 1а–б). Делимично је очуван само крст на врху круне а са обе стране крста – слова. С десне стране крста чита се редом L.I.R.I.S., а лево од њега A.N.B.R. Изнад грба се, дакле, није налазило „гесло династије”, већ акроним титула цара Леополда I, која у овом случају гласи *L(eopoldus) I. R(omanorum) I(mperator) S(emper) A(ugustus) H(ungaria) B(ohemia) R(ex)*. Царска титула најприближнија акрониму са Леополдове капије исписана је на графици коју је у последњој четвртини XVII века изradio Леонард Хекенауер (Leonhard Heckenauer), а која се чува у Британском музеју.⁵² Графика са сличним акронимом изложена је и у Музеју града Новог Сада. Из акронима над грбом на капији изостављена је само прва титуларна земља *G(ermania)*. Сличан акроним у различитим варијететима присутан је на аверсима кованог новца и печатима цара Леополда I.⁵³ Акроним на новцу и печатима такође садржи прву титуларну земљу, али укључује и уобичајену формулу *D(ei) G(ratia)* између имена и царске титуле.

Грб у картушу далеко је теже реконструисати. Према тренутном стању рељефа, чак и препознавање царског двоглавог орла у контурама оштећења испрва може деловати као парейдолија. У реконструисању грба може нам помоћи цртеж капије на поменутом рапортном плану тврђаве из 1780/1781. године (Слика 1в), где је у оси лука портала приказан царски орао у полету са круном над обе главе, мачем у десној и скиптром у левој канци, и без штита на грудима. Са великом вероватноћом се може казати да је рељеф на капији заиста тако и изгледао (уз додатак картуша и акронима царског имена и титуле, који на цртежу нису присутни). Ову претпоставку донекле поткрепљује и фотограметријски снимак грба (Слика 1б), на коме се назире обриси дршке мача у десној канци и силуэта скиптра у левој.⁵⁴

⁴⁹ Ž. Marković, н. д., 27; С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 748.

⁵⁰ Исто; Исто.

⁵¹ У хералдици се као *царски* дефинише црни двоглави орао на златном пољу. Драгомир Ацовић, *Хералдика и Срби*, Завод за уџбенике, Београд 2008, 161.

⁵² The British Museum, Department of Prints and Drawings, Museum number Bb.11.69. Доступно на: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_Bb-11-69 (приступљено 16. 2. 2022).

⁵³ Thomas Michael et al., *Standard Catalog of World Coins: 1701–1800*, Iola, Wisconsin 2016, 37–47, нпр. КМ# 1240, КМ# 1115, КМ# 1116, КМ# 1302, КМ# 1246, КМ# 1173.1, КМ# 1415, КМ# 1147, КМ# 1138, КМ# 1303.4, КМ# 1348.3; Otto Posse, *Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806. III Band, 1493–1711*, Dresden 1912, 35–38, Т. 60/5–68/8.

⁵⁴ Тродимензионални модел грба са Леополдове капије доступан је на: <https://sketchfab.com/3d-models/grb-austrougarske-na-leopoldovoj-kapiji-38e859ddab604349bbc52fef3c11caf8>.

a

b

c

Прилој 1 (a–c). Леополдова капија: (1a) Грб (фото: А. Сајдл); (1б) Грб (фотограметријски снимак: Ј. Пендић); (1c) Рапортни план Петроварадинске тврђаве из 1780/1781. године, детаљ (Kriegsarchiv Wien, Inland c VII Peterwardein α Nr. 3)

БЕОГРАДСКА КАПИЈА (ДОЊА ТВРЂАВА)

У свом садашњем облику (током времена донекле измењеном) и на свом садашњем месту, Београдска капија је изграђена у склопу радова на проширењу и утврђивању фортификација Доње тврђаве средином XVIII века а изведена је у барокно-класицистичком стилу.⁵⁵ Смештена је у југоисточном делу Доње тврђаве, у куртини која повезује бастione Св. Фрање и Св. Бенедикта (Карта 1, бр. 2). Како сведочи Рапортни и пројектни план грађевинских радова на Петроварадинској тврђави 1753/1754. године, њено зидање започето је (а можда и довршено) 1753. године.⁵⁶ Деценију касније, на Рапортном плану грађевинских радова 1764–1766. године, припадала је групи „стarih у добром стању затечених” грађевина.⁵⁷ Надвија се над старим друмским путем који преко Сремских Карловаца спаја Петроварадин и Београд, како се већ из њеног имена да наслутити.

Спољашња фасада овог монументалног улаза у град из правца Београда својеврсна је позорница на којој су се кроз време смењивале различите хералдичке представе, које су посетиоцима јасно стављале до знања на чију територију ступају.

У забату спољашње фасаде Београдске капије могу се уочити места на којима је био усидрен „камени рељеф са грбом Хабзбуршке монархије”.⁵⁸ Према тренутно расположивим подацима, није познато како је тај грб изгледао. Ни опис, ни јасан ликовни приказ грба нису сачувани. Ликовни извори с почетка XX века пружају увид у могући изглед грба (Слика 2). На њима се назире камена рељефна представа двоглавог орла са мачем у десној и скиптром у левој канци. Рељеф заузима готово цео простор забата. Драгоцени детаљи који би омогућили прецизну идентификацију грба нажалост нису видљиви. Није могуће утврдити да ли је орао окружен, да ли има ореоле око глава, као ни да ли на грудима носи хералдички штит. Прилично је извесно једино да је у забату капије у високом рељефу био приказан царски орао, можда налик орлу са Леополдове капије.

Шта се десило са рељефом царског орла са Београдске капије остаје непознаница, али бисмо можда, уз велики опрез а на основу догађаја који су уследили у првој половини XX века, могли то наслутити.

Пред сам крај Великог рата, коњички ескадрон Дунавске дивизије српске војске ушао је 9. новембра 1918. године из Петроварадина у Нови Сад, који се до тада налазио под влашћу Аустроугарске монархије.⁵⁹ Тачно двадесет година касније, у присуству државног и црквеног врха и великог броја

⁵⁵ С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 807–808.

⁵⁶ Београдска капија је обележена римским бројем XL. У легенди је, у оквиру Доње тврђаве (der Stadt) описана речима „*neü zu erbauen angefangenes Belgrader Thor*” а обојена попут других „*neü ano 1753. erbauetes Mauer-Werkh*” (KAW, Inland с VII Peterwardein а Nr. 15).

⁵⁷ Београдска капија је обележена римским бројем XII. У легенди је, у оквиру Доње тврђаве (der Stadt) означена као „*Belligrader Thor*” и обојена попут других „*altes in guten Stand befindliches*” грађевина (БМС, Пг III 16).

⁵⁸ С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 808.

⁵⁹ Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрваиша и Словенаца 1914–1918. I. и догађаји по извршеном уједињењу до демобилизације 1920. год., Књ. 31, 1918–1919. година, Офанзива. Друи период, Гоњење, Трећа фаза – прелаз наших Армија преко Дунава, Саве и

Прилој 2 (а–б). Београдска капија: (2а) Разгледница из 1904. године (документација Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада); (2б) разгледница из првих деценија XX века (документација УГРИП)

Прилој 3 (а–в). Београдска капија: (3а, 3б) Откривање спомен-плоче 1938. године (непознат аутор, приватна колекција); (3в) Исечак из штампе (*Политика*, 9. новембар 1938, стр. 9)

грађана, свечано је откривена масивна бронзана спомен-плоча посвећена овом историјском тренутку. Постављена је између кордонског венца спољашње фасаде и темена полукружно завршеног централног портала Београдске капије.⁶⁰ Судећи према фотографијама на којима је овај догађај овековечен, а и нешто доцнијим, у забату капије се и тада налазио двоглави орао у полету, додуше знатно другачији од царског (Слика 3). Изливен у метал, можда најпре бронзи, заузимао је мању површину. Орао у канцама не држи ништа. На грудима орла је хералдички штит, а изнад орла је круна. Хералдички мотиви на штиту прилично су јасни упркос ниском квалитету фотографија. Видљива је подела штита угнутим шевроном, шахирано поље горе

Дрине и њихово избијање на демаркационе линије: војно-дипломајска акција за одређивање граница Краљевине Југославије, Главни ђенералштаб, Београд 1939, 116.

⁶⁰ Д. Ђорђевић, „Нови Сад свечано је прославио двадесетогодишњицу уласка победоносне српске војске”, *Политика*, 10. новембра 1938, 9–10. Доступно на: <https://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1938/11/10#page/8/mode/lup> (приступљено 5. 2. 2022); Иван Филиповић, „Реплика спомен-плоче на Београдској капији Петроварадинске тврђаве”, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 38 (2014), 117. Спомен-плоча изливена у бронзи састојала се из два дела: рељефа састављеног од две плоче и натписа. Укупне димензије плоче биле су 306 x 186 cm. На плочи је у барелефу приказан улазак српске војске у Нови Сад коју становници свечано дочекују. На плочи је ћирилицом, поред грба Удружења резервних официра и ратника, исписано име вајарке и керамичарке Злате Марков Барањи (И. Филиповић, н. д., 117–118; Владимир Митровић, „Карло Барањи и Злата Марков-Барањи: међуратни скулпторски опус”, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 32 (2019), 94–95); Упркос томе, у литератури се као сарадник при изради плоче спомиње њен супруг, познати уметник Карло Барањи (И. Филиповић, н. д., 117; Ђорђе Србуловић, *Израда и поштивање рељефне спомен-плоче посвећене уласку српске војске у Нови Сад 1918, на Београдској капији у Петроварадину*, Завод за заштиту споменика културе Града Новог Сада, Нови Сад 2014, 3; Стојан Чекић, „Спомен табла српским ослободиоцима на Београдској капији у Петроварадину”, *Новембарски дани у Новом Саду 1918.: зборник радова са стручно-научној скупи одржаној 8. новембра 2012. године*, Мало историјско друштво, Нови Сад 2012, 156); док поједини истраживачи ауторство у потпуности приписују њему (Ž. Marković, н. д., 86; С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 808).

лево и у доњем пољу три звезде у неуређеном распореду изнад полумесеца врховима окренутог навише. Према томе, може се закључити да се у забату Београдске капије у периоду између два светска рата налазио грб Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије.

Према Видовданском уставу из 1921. године: „Грб је Краљевине Двоглави Бели Орао у полету, на црвеном штиту. Врх обе главе Двоглавога Белог Орла стоји Круна Краљевине. На прсима орла је штит на коме су грбови, српски: бео крст на црвеном штиту са по једним огњилом у сваком краку; хрватски: штит са 25 поља црвених и сребрнастих наизменице; словеначки: на плавоме штиту три златне шестокраке звезде. Испод тога бели полумесец”.⁶¹ На основу овог блазона начињен је еталон према ком је грб Краљевине најчешће приказиван, мада је у архитектури и дизајну новца било и повремених одступања.⁶² Орао је златно оружан и исто таквих ногу, језика црвених или златних. Краљевска круна налази се изнад штита у коме је орао. Штит на грудима орла разрезан је угнутим шевроном са расцепљеним горњим делом како би на јединственом хералдичком штиту поља конститутивних народа новостворене краљевине заузимала простор идентичне површине. Сребрни крст на првом пољу штита постављен је између четири златна огњила окренута ка вертикалној греди крста, а прво поље шахираног поља по правилу је црвено.⁶³ Пре усвајања Видовданског устава, у доњем пољу се над полумесецем налазила само једна сребрна петокрака звезда,⁶⁴ па је јасно да је грб Краљевине на Београдску капију постављен најраније у другој половини 1921. године.

У горњем левом углу спомен-плоче постављене 1938. године налазио се барелефни грб Удружења резервних официра и ратника (Слика 4б), на чију је иницијативу плоча и постављена. Грб Удружења садржи двоглавог орла истоветног орлу у грбу Краљевине. На грудима орла је штит са грбовима конститутивних народа, а над његовим главама је круна. Орао је окружен лаворовим венцем. У дну венца је трака са натписом „ЗА КРАЉА И ОТАЦ-БИНУ” и датумом стварања Краљевине СХС 1. XII 1918. у средишту натписа. Иза траке су два мача укрштена врховима навише.⁶⁵ Идентичан грб присутан је на насловној страни часописа *Райнички власник: орџан Удружења резервних официра и райника* (Слика 4в). Није, дакле, реч о „државном грбу”,⁶⁶ јер се од њега у важним детаљима разликује.

У априлу 1941. године, снаге нацистичке Немачке и њених савезница напале су Краљевину Југославију, убрзо је покорила и потом поделила њену територију. Срем са Петроварадином припојен је новоствореној НДХ.⁶⁷

⁶¹ *Устав Краљевине Срба, Хрватца и Словенаца: од 28. јуна, 1921. год.*, Београд 1921, Одељак I, Члан 2. Доступно на http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latn/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/vidovdanski_ustav.html (приступљено 8. 2. 2022).

⁶² Д. Ацовић, н. д., 604, 607, 612.

⁶³ Исто, 603–604, 609, 611–612. За оријентацију огњила вид. Александар Палавестра, *Илирски грбовници и групи хералдички радови*, Завод за уџбенике и Досије студио, Београд 2010, 32–34.

⁶⁴ Д. Ацовић, н. д., 603–604.

⁶⁵ И. Филиповић, н. д., 117–119, сл. 5.

⁶⁶ Упор. В. Митровић, н. д., 95.

⁶⁷ Ђ. Gavanski, „Sistem okupatorsko-kvislinške vlasti u Petrovaradinu i tamošnji garnizon 1941–1944. godine”, 117.

a

б

в

Прилој 4 (а–в). (4а) Реплика спомен-плоче на Београдској капији (документација Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада); (4б) Грб у углу спомен-плоче (И. Филиповић, н. д. 119, сл. 5); (4в) Насловна страна *Ратничког гласника*.

Претпоставља се да је убрзо након успоставе власти у Срему, а тиме и у Петроварадину, окупаторски режим спомен-плочу уклонио и уништио.⁶⁸ Највероватније је иста судбина задесила и грб Краљевине из забата, иако за ту претпоставку тренутно не постоје докази. Грб се у доступној документацији и литератури не помиње ни пре ни после рата, али је индикативно да га у послератном периоду нема ни на ликовним изворима који приказују Београдску капију. Аналогно томе, могуће је да су нешто више од две деценије раније представници власти новоформиране Краљевине СХС са истог места уклонили царског орла.

⁶⁸ Ђ. Србуловић, н. д., 3; И. Филиповић, н. д., 117.

а

б

в

г

Прилој 5 (а–г). Грб Новог Сада: (5а) Београдска капија⁶⁹; (5б) Печат из 1748. године⁷⁰; (5в) Поштанска маркица из доба социјализма (приватна колекција); (5г) Савремени грб (Д. Ацовић, н. д., 540)

На иницијативу Организације резервних војних старешина града Новог Сада и неколицине националних удружења грађана и културних друштава израђена је реплика спомен-плоче посвећене уласку српске војске у Нови Сад 1918. године (Слика 4а). Постављена је на место оригиналне плоче и, на 95. годишњицу овог значајног догађаја, свечано откривена 9. новембра 2013. године. Неколико дана пре постављања репликае, уклоњен је камени грб

⁶⁹ Извор: https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=43968

⁷⁰ Извор: <https://www.mojnovisad.com/moj-grad/prvi-novosadski/prvi-grb-novog-sada-tacka-20-cuvenog-pisma-marije-terezije-id3406.html>

Новог Сада (Слика 5а), који је деценијама стајао на месту спомен-плоче и предат на чување Музеју града Новог Сада.⁷¹

Повељом царице Марије Терезије, Нови Сад је 1748. године добио статус слободне краљевске вароши и право да се служи грбом. Блазон грба према преводу повеље који доноси Ердужељи гласи: „на плаву штиту стоје три сребрне, округле куле са настрешницом на врху и средини, свака кула за себе од тесана камена, горња страна надстрешнице зубчата, капије затворене а прозори за пуцање удешени и отворени. Стоје на обали Дунава, који тече таласајући се преко зелене ливаде, поређане у реду једна поред друге, средња је нешто шира и виша а над њом се лепрша тако звани Нојев голуб; околу периферије штита иде натпис: *Sigillum Regiae Liberaeque Civitatis Neoplantensis* (Печат краљевске слободне вароши Новог Сада)” (Слика 5б).⁷² Након Другог светског рата, грб је трпео извесне идеолошке и стилске измене (Слика 5в–г), па је тако стилизован доспео на Београдску капију.

НОВА КАПИЈА (ДОЊА ТВРЂАВА)

Нова капија је подигнута у оси куртине која у североисточном делу Доње тврђаве спаја бастione Св. Терезије и Св. Фрање, на траси пута који је повезивао Подграђе са Мајуром (Карта 1, бр. 3). Попут Београдске, грађена је у барокно-класицистичком стилу.⁷³ Судећи према Рапортном и пројектном плану тврђаве из 1753/1754. године, Београдска и Нова капија зидане су у исто време.⁷⁴ Обновљена је 1915. године,⁷⁵ а данас се налази у склопу касарне *Тврђава* и није доступна јавности.

Забат спољашње фасаде Нове капије испуњен је рељефном хералдичком композицијом (Слика 6). Централни мотив уништен је до непрепознатљивости. Оштећење је јасно видљиво на једној фотографији из средине XX века (Слика 6а), а вероватно је настало након Првог светског рата и повлачења аустроугарских трупа. Штит је положен на ловорове гране и ратне заставе, а над њим се назире круна. Ова композиција се сматра грбом „империје”,⁷⁶ односно „Аустријске монархије”.⁷⁷ У недостатку савремених историјских и ликовних извора, нисмо у могућности да понудимо детаљну реконструкцију овог грба, али са великом вероватноћом можемо рећи да се у средишту композиције налазила нека варијанта аустријског царског орла.

⁷¹ Ђ. Србуловић, н. д., 2–12; И. Филиповић, н. д., 117–120.

⁷² Мелхиор Ердужељи, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1990, 172–179, 445–456.

⁷³ С. Бабић, „Петроварадинска тврђава”, 192; С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 808.

⁷⁴ Нова капија је обележена римским бројем XLI. У легенди је, у оквиру Доње тврђаве (*der Stadt*) описана речима „*neü zu erbauen angefangenes Neü Thor*” а обојена попут других „*neü ano 1753. erbauetes Mauer-Werkh*” (KAW, Inland c VII Peterwardein a Nr. 15).

⁷⁵ Ђ. Marković, н. д., 80; С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 809.

⁷⁶ Ђ. Marković, н. д., 80.

⁷⁷ С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 809.

a

б

Прилој 6 (а–б). Нова капија: (6а) Средином XX века (документација УГРИП); (6б) Данас (документација Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада)

ЗГРАДА ЗАПОВЕДНИКА ТВРЂАВЕ (Трг Владике Николаја 5)

У северозападном делу Доње тврђаве, у залеђу бастиона Св. Јозефа, смештено је једно од најстаријих здања Петроварадинске тврђаве – зграда заповедништва тврђаве, односно Генералат (Карта 1, бр. 4). Прочеље ове барокне једноспратнице било је окренуто ка Парадном плацу (данас Трг Владике Николаја). Пред њом се пружало двориште, са бокова омеђено помоћним објектима, а иза, уз цркву некадашњег фрањевачког самостана, уређени врт.

Подигнута је у првој фази изградње тврђаве, а концем XVIII века реконструисана и проширена доградњом спратног крила на источној страни.⁷⁸

Означена као “Gouvernement”, зграда заповедништва се појављује већ на плану инжењера Де Венца из 1720. године.⁷⁹ На каснијим плановима, исписаним немачким језиком, ова зграда се назива Генералат⁸⁰ или, чешће, стан команданта (са двориштем).⁸¹ Дакле, ту је осим заповедништва тврђаве била и резиденција главнокомандујућег.

У својој *Историји Срема и Пејроварадина* из 1820. године, апотекар Франц Шамс (Franz Schams) ово здање описује следећим речима: „Након оружарнице и Војне болнице најзнаменитија је нова зграда Генералне команде. [...] Зграда која се наслања на њу је кућа Његове екселенције командујућег и у погледу свог ентеријера врло је скромна и не може се поредити са раскошним изгледом екстеријера куће. Шест стамбених просторија на првом спрату са исто толико у приземљу за послугу, није удобан стан за једног маршала са породицом”.⁸² У згради је од 1930. до 1936. године било седиште Команде ваздухопловства, а након Другог светског рата постаје део војне болнице, данас Војномедицински центар Нови Сад.⁸³

Главна фасада резиденције пиластрима је подељена у пет поља. Три централна поља образују плитак ризалит украшен раскошном штукатуром. Централно поље у оси портала, између поткровног венца и прозора, краси сложени грб (Слика 7а) – један до другог, два овална штита између два свежња акантусовог лишћа.⁸⁴ Доња половина сваког штита је са обе стране уоквирена са по једном лорововом граном. Иза штитова се вијори плашт иза ког врховима навише извирују ратне заставе, копља и стреле. Грбови су шрафирани.

Штит десно је квадриран, у првом и четвртом квартиру на плавом златни шеврон, у другом и трећем на сребрном три црвена стуба. Шмит је грб правилно довео у везу са једним од првих заповедника Петроварадинске тврђаве, царским генералом Дитрихом Хајнрихом бароном фон Нехемом (Dietrich Heinrich Freiherr von Nehem).⁸⁵ Породица Нехем (Nehem), тј. Нехајм (Neheim), стара је вестфалска племићка породица, која је имала неколико огранака, а чије је презиме у историјским изворима забележено у више варијетета. Грб са резиденције команданта Петроварадинске тврђаве носили су од 1575. године потомци Јохана фон Нехајма од Нидервериса (Johann von Neheim zu Niederwerries) и Елзе фон Берштрате (Else von Berstrate) (Слика 7б). Један од

⁷⁸ Исто, 789.

⁷⁹ Г. Буловић, н. д.

⁸⁰ “Generalat Haus” (Plan 1747).

⁸¹ “Comendanten Hauß” (KAW, Inland c VII Peterwardein a Nr. 14; БМС, Пр III 67); “Comandanten Wohnung” (KAW, Inland c VII Peterwardein a Nr. 15); “Comandanten Wohnung und Hoff” (KAW, Inland c VII Peterwardein a Nr. 16); “Comandanten Quartier” (БМС, Пр III 16; KAW, Inland c VII Peterwardein a Nr. 19); “Comando Haus” (KAW, Inland c VII Peterwardein a Nr. 3).

⁸² Ф. Шамс, н. д., 73.

⁸³ Владимир Патић, *Војномедицински центар Нови Сад: Војна болница Пејроварадин*, Будућност, Нови Сад 2005, 26.

⁸⁴ С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 790.

⁸⁵ Р. Шмит, „Петроварадинска тврђава – Поводом проширења пута Петроварадин-Каменица”, 164; Р. Шмит, „Варадин”, 366.

них био је и заповедник Петроварадина, барон фон Нехем.⁸⁶ Заповедник је преминуо 1713. године. Сахрањен је у Цркви Св. Јурја у Петроварадину а на његовој надгробној плочи такође је уклесан грб породице Нехем (von Neheim zu Berstrate), али са коронетом на штиту (Слика 7в).⁸⁷

Присуство грба породице Нехем на прочељу зграде заповедништва Петроварадинске тврђаве јасан је показатељ да је генерал Нехем наредио изградњу ове једносратнице,⁸⁸ те да је градња била завршена пре његове смрти. Подаци о почетку градње засад нису познати, али се посредним путем до неких закључака ипак може доћи. Наиме, у Петроварадину је 1702. године спроведена комасација и уведене су земљишне књиге. Генерал Нехем је Комисији која је вршила комасацију упутио захтев да му се додели боља земља, јер је „био принуђен да властитим средствима сагради кућу у Буковачкој долини пошто није од ерара добио потребна средства за подизање пристojног командантског стана покрај тврђаве”.⁸⁹ Можемо, дакле, закључити да градња зграде заповедништва није започета пре 1702. године.

У сребрном пољу левог штита, испод отргнуте неолистале гране са три жири, три су плаве греде. Према увреженом мишљењу, у питању је грб Сремске жупаније, односно Срема.⁹⁰ Од овог тумачења одступа једино М. Кљајић, који га приписује Славонији.⁹¹ Ипак, није све тако једноставно.

Краљ Владислав II је Краљевини Славонији још 1496. године званично доделио грб: у плавом испод златне шестокраке звезде, природна куна у трку између две сребрне греде, које представљају реке Саву и Драву.⁹² Грб је током времена остао непромењен иако је повремено приказиван са мањим варијацијама.⁹³ Дакле, сасвим је јасно да се на згради заповедништва Петроварадинске тврђаве не налази грб Славоније.

Сремској жупанији је грбовником из 1747. године, царица Марија Терезија доделила печат са грбом и дозволу за употребу црвеног воска, а документ је жупанији дарован у Иригу у јануару наредне године.⁹⁴ Према Лашовском (Emilij Laszowski), жупанија до тада није имала посебан грб ни печат.⁹⁵ Грб на

⁸⁶ Johann Diederich von Steinen, *Westphälische Geschichte mit vielen Kupfern*, Bd. 3, Lemgo 1757, 907–910; Leopold von Ledebur, *Adelslexicon der preussischen Monarchie*, Band 2, L–S, Berlin 1856, 140–141; Anton Fahne, *Die Herren und Freiherren v. Hövel, nebst Genealogie der Familien ans denen sie ihre Frauen genommen. Band 1.1-2. Geschichte der verschiedenen Familien von Hövel und von 100 Rheinischen, Westphälischen, Niederländischen und anderen hervorragenden Geschlechtern*, Cöln 1860, 116–117; Ernst Heinrich Kneschke, *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon, Band 6, Loewenthal – Osorowski*, Leipzig 1865, 460.

⁸⁷ J. Matoš, н. д, 111, нап. 17; Ф. Шамс, н. д., 225; Marko Kljajić, *Sveti Juraj u Petrovaradinu: 1693–2003*, Rimokatolički župni ured svetoga Jurja, Petrovaradin 2004, 58.

⁸⁸ Р. Шмит, „Петроварадинска тврђава – Поводом проширења пута Петроварадин-Каменица”, 164.

⁸⁹ С. Радовановић, н. д., 26.

⁹⁰ Р. Шмит, „Петроварадинска тврђава – Поводом проширења пута Петроварадин-Каменица”, 164; С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 790.

⁹¹ М. Кљајић, н. д., 58.

⁹² Ivan Bojnić Kninski, „Grbovnica kraljevine Slavonije”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 1/1 (1895), 14–22; Emilij Laszowski, *Grbovi Jugoslavije*, Kava Hag d.d., Zagreb 1932, 12, сл. 14.

⁹³ Д. Ацовић, н. д., 534.

⁹⁴ Emilij Laszowski, „Grbovnice hrvatskih županija”, *Starine* 30 (1902), 217, 220.

⁹⁵ Исто, 212.

а

б

в

г

д

Прилој 7 (а–г). (7а) Сложени грб на згради заповедника тврђаве (документација Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада); (7б) Грб породице Нехем (J. D. von Steinen, н. д., Т. LIV, 6); (7в) Грб на надгробној плочи Дитриха Хајнриха барона фон Нехема (Ф. Шамс, н. д., 225); (7г) и (7д) Знамења на згради заповедника тврђаве (фото: А. Сајдл)

печату је описан на следећи начин: „у штиту плавом окруњеном приказане су три реке Дунав, Сава и Пакунцијум, у народу Босут (свакако границе Срема), и на зеленом тлу иза дрвета чемпреса лежи јелен са златним торквесом око врата, главе и рогова уздигнутих на травнатој тли омеђеној поменим рекама”.⁹⁶ Лашовски је објавио само текст грбовнице.⁹⁷ Илустрацију доноси касније, али се она у неким детаљима разликује од текста.⁹⁸ Сличан грб Срема, изведен из грба бискупа Ујлакија (Ujlaki) из друге половине XVI века,⁹⁹ појављује се, међутим, већ у Витезовићевој Стематологији из 1701. године.¹⁰⁰ Подела штита и боје у грбу Срема из Стематологије донекле подсећају на грб са зграде заповедништва Петроварадинске тврђаве али ту све сличности престају. У време градње овог здања, Петроварадин је био коморски провизорат ван граница тзв. Одескалкијевог Срема. У њему је доминирала војна власт генерала Нехема, који се често мешао у коморске надлежности, а зона његовог утицаја ширила се и у Одескалкијев Срем.¹⁰¹ Уколико бисмо прихватили Шмитово тумачење да је у левом штиту приказан грб Срема,¹⁰² по свему судећи апокрифни, његово присуство на згради заповедништва тврђаве можда би се могло посматрати као одраз политичких тежњи генерала Нехема и његових претензија на власт у Срему. Овакав став је, ипак, тешко бранити.

Царски генерал, барон Нехем био је ожењен грофицом непознатог имена из знамените породице Кевенхилер (von Kevenhüller).¹⁰³ У породичном грбу Кевенхилера налази се златна грана са жиром између два листа,¹⁰⁴ додуше потпуно другачија од гране у грбу на фасади зграде заповедништва.

⁹⁶ “[...] in scuto caeruleo coronato repraesentatur tres fluvii Danubius, Savus et Pacuntium, vulgo Boszud (limites nempe Syrmii), et in solo viridi pone arborem cupressum cervus cubans aureo torque collo circumductus, capite et cornibus erectis in solo graminoso intra dictos fluvios limitaneos [...]” (Исто, 219).

⁹⁷ Према Лашовском, грб је насликан у горњем левом углу повеље на пергаменту, која се чувала у архиву Сремске жупаније у Вуковару (Исто, 221). Повеља се више не налази у Државном архиву у Вуковару, јер је архив Сремске жупаније између два светска рата пребачен у Хрватски државни архив (И. Елез, виши архивист Државног архива у Вуковару, лична комуникација, 21. септембра 2022). Међутим, повеље нема ни у Хрватском државном архиву (М. Пајнић, начелница Одсека за старије и војно архивско градиво Хрватског државног архива, лична комуникација, 23. септембра 2022).

⁹⁸ E. Laszowski, *Grbovi Jugoslavije*, сл. 25.

⁹⁹ Д. Ацовић, н. д., 544; Géza Csergheő, Iván Nagy, *Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephanskrone*, Siebmacher's großes und allgemeines Wappenbuch, Bd. 4 (Souveräne und Landesfürsten), Abt. 15, T. 1, Nürnberg 1893, 691; Géza Csergheő, *Wappenbuch des Adels von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone. Abbildungen 253–504*, Siebmacher's großes und allgemeines Wappenbuch, Bd. 4 (Souveräne und Landesfürsten), Abt. 15, T. 2 (Abbildungen), Nürnberg 1894, Taf. 475.

¹⁰⁰ Pavao Ritter Vitezović, *Stemmatografia, sive Armorum Illiricorum delineatio, descriptio et, restitutio*, Viennæ 1701, 43, 72–73. Доступно на: [https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view&id=11820&tify={%22pages%22:\[1\],%22view%22:%22scan%22}](https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view&id=11820&tify={%22pages%22:[1],%22view%22:%22scan%22}) (приступљено 5. 2. 2022).

¹⁰¹ С. Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, 21–23, 32–33, 54–57; С. Радовановић, н. д., 15–16, 21.

¹⁰² Р. Шмит, „Петроварадинска тврђава – Поводом проширења пута Петроварадин-Каменица”, 164.

¹⁰³ J. D. von Steinen, н. д., 909.

¹⁰⁴ Otto Titan von Hefner, Adolf Maximilian Ferdinand Gritzner, A. M. Hildebrandt, *Die mediatisierten Fürstengeschlechter in Deutschland*, Siebmacher's großes und allgemeines Wappenbuch, Bd. 1 (Souveräne und Landesfürsten), Abt. 3, T. 1. Nürnberg 1878, 17–18, Taf. 34.

Сагледавши чињенице којима тренутно располажемо, питање идентификације грба у штиту лево на згради заповедништва Петроварадинске тврђаве остаје без одговора.

Изнад спратних прозора бочних поља ризалита зграде заповедништва, налази се по једна кацига са перјаницом и плаштом (слике 7г–д).¹⁰⁵ Обе кациге су постављене *en face*. Лева кацига има три пера а иза плашта, у дну, са сваке стране извирује по један топ. Десна кацига има пет пера и покретни визир а иза оштећеног плашта зракасто се шири хладно оружје – сабља, хелебарда и тоболац са стрелама. Да ли су ови рељефи заправо знамења војничких достигнућа генерала Нехема? У чин артиљеријског генерала (Feldzeugmeister) барон Нехем је унапређен 1704. године,¹⁰⁶ а према епитафу на надгробном споменику био је и пуковник пешадијске регименте.¹⁰⁷ У том случају би се могло претпоставити да је фасада зграде заповедништва довршена тек након 1704. године.

ЗГРАДА ШАЈКАШКОГ БАТАЉОНА (?) (Београдска 2)

У низу кућа главне улице Подграђа, једна од једносpratница (Карта 1, бр. 5) сачињена од два крила – северног (уз главну улицу) и западног (дворишног) са засведеним тремом – истиче се богато украшеном фасадом (Слика 8а). На спрату, између прва два прозора са леве стране, у полукружној ниши стоји дрвена скулптура Богородице Безгрешне,¹⁰⁸ док површину над луком главног улаза у зграду краси рељефни приказ два суочена лава у стојећем ставу (*statant*), исплажених језика и наглашених канци. На згради се наводно налазио и врло занимљив дрвени грб, данас изложен у сталној поставци Музеја Војводине. Постамент за који се претпоставља да га је носио постављен је у оси главног улазног портала, на архитраву који га надвисује и који на чеonoј фасади зграде дели спрат од приземља.¹⁰⁹

Историја ове грађевине није сасвим расветљена. У полукружном забату десног прозора над улазном капијом исписан је број 1792, уоквирен биљним украсом. Сматра се да је реч о години градње.¹¹⁰ Блок зграда у ком се овај објект налази приказан је већ на плану тврђаве инжењера Де Венца из 1720. године, без ознаке у легенди.¹¹¹ На каснијим плановима блок је описан као

¹⁰⁵ С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 790–791.

¹⁰⁶ Antonio Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*, Wien 2006, 68.

¹⁰⁷ [...] *Regiminis pedestris Colonellus* [...] Ф. Шамс, н. д., 225.

¹⁰⁸ Богородица Безгрешна иконографски је приказ догме Католичке цркве о безгрешном зачећу Богородице (William Collinge, *Historical dictionary of Catholicism*, Lanham, Maryland 1997, 201–202). На згради у Београдској 2, Богородица Безгрешна је приказана у зрелој барокној форми (Anđelko Badurina и др., *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Liber, Kršćanska sadašnjost i Institut za povijest umjetnosti, Zagreb 1979, 144–145), обореног погледа, окружена венцем од дванаест звезда, са дететом у наручју стоји на полумесецу и земаљској кугли коју је обмотала змија, коју дете пробада копљем.

¹⁰⁹ С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 759–760.

¹¹⁰ Исто, 760.

¹¹¹ Г. Буловић, н. д.

стамбени.¹¹² Према плану тврђаве из 1761. године, зграда на месту данашње Београдске 2 била је „стара и у добром стању затечена”.¹¹³ Дакле, година у забату прозора можда се односи на време њене обнове, мада не треба искључити ни могућност да је 1792. године изнова подигнута на темељима старије зграде срушене у међувремену.

Према Р. Пауловићу, у овој згради се налазила команда Шајкашког батаљона.¹¹⁴ Када је батаљон распуштен, у њој су наводно становали војни понтоњери, где им је била и болница.¹¹⁵ Ове тврдње није било могуће проверити, јер аутори нису навели изворе података, па их за сада треба узети с резервом.

Седиште Шајкашког батаљона од формирања 1763. до развојачења 1873. године налазило се у Тителу.¹¹⁶ Батаљон је био потчињен Команди тврђаве у Петроварадину и Славонско-сремској генералној команди у Осијеку, која је 1783. године такође премештена у Петроварадин.¹¹⁷ Седишта ових институција била су, међутим, смештена у сопственим објектима. О згради Команде тврђаве већ је било речи, а зграда Генералне команде настала је у њеној непосредној близини 1807. године преправком некадашње фрањевачке цркве.¹¹⁸

Дрвени рељефни грб (слике 86–в), димензија 39 x 60 x 55 cm,¹¹⁹ који је на згради у Београдској 2 наводно стајао до краја 1944. године, Пауловић је приписао Шајкашком батаљону.¹²⁰ Није познато зашто је те ратне године грб уклоњен, нити ко га је уклонио. Пет година касније пронашао га је, према сопственим речима, Р. Пауловић и предао Музеју Војводине на чување.¹²¹ Читаоцима, међутим, није открио детаље свог открића.

Тренутно постоје најмање четири различита читања грба са „зграде Шајкашког батаљона”. У рукопису *Petrovaradinska tvrđava kroz vekove*, Р. Пауловић га је описао следећим речима: „Грб има облик штита у којем се налази шајка. Нада шајком лети сокол са гранчицом ловора у клјуну. Хералдички је грб хтео обележити да оштро око соколво пазу на кретање евентуалног непријатеља, а гранчица ловора ратне победе Шајкаша.”¹²² Другом приликом, у *Сјоменици 700 година Пејроварадинске тврђаве* Пауловић наводи: „Грб има облик штита у којем се налази лађа Ное над којом лебди голуб држећи у клјуну маслинову гранчицу. Тиме се хтела обележити ратна и мирнодобска служба шајкаша.”¹²³

¹¹² „Burgerliche Wohnungen” (KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 14); „Plätz zu Burgerlichen Wohnungen” (БМС, Пг III 67); „Plätz zu burgerlichen gebäuden” (KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 15); „Mit burgerlichen Häußern Erbaute quadraten” (KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 16); „Burgerliche Haußer” (БМС, Пг III 16; KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 19).

¹¹³ „Altes in gutten Standt Befindlicher” (KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 16).

¹¹⁴ R. Paulović, *Petrovaradinska tvrđava kroz vekove*, 94.

¹¹⁵ Ž. Marković, н. д., 73.

¹¹⁶ А. Ђукић, н. д., 148.

¹¹⁷ А. Ђукић, н. д., 171–172; J. Matoš, н. д., 118; С. Гавриловић, „Граничарски војни кому-нитети и штабска места у Сремској војној граници (XVIII–XIX век)”, 10.

¹¹⁸ Ф. Шамс, н. д., 73.

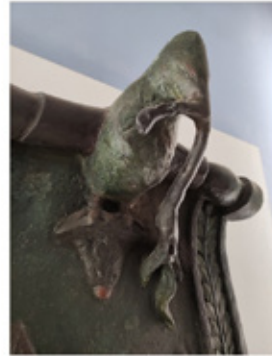
¹¹⁹ Веселинка Марковић, Синиша Јокић, *У срцу нам Шајка: 250 година Шајкашкој баиљана*, Музеј Војводине, Нови Сад 2014, 42.

¹²⁰ R. Paulović, *Petrovaradinska tvrđava kroz vekove*, 94.

¹²¹ Исто.

¹²² Исто, 95.

¹²³ Цитирано према В. Марковић, С. Јокић, н. д., 29. Рукопис Р. Пауловића *Сјоменици 700 година Пејроварадинске тврђаве* требало би да се чува у Рукописном одељењу

Прилој 8 (а–в). (8а) Београдска 2, Петроварадин, главна фасада (фото: А. Сајдл); (8б) „грб Шајкашког батаљона”¹²⁴ (8в) „грб Шајкашког батаљона”, детаљ (фото: А. Сајдл)

Према опису у документацији Музеја Војводине, грб „има облик штита у којем се налази пловећа шајка црвенкасто-смеђе боје. У горњем делу штита на постољу стоји галеб који у кљуну држи маслинову гранчицу. Штит је са

Матице српске под сигнатуром М. 2374 (Исто, 52). Међутим, под том сигнатуром, у инвентарној књизи и на документу заведен је сасвим други рукопис. Такође постоји инвентарна листа рукописа Р. Пауловића који су пристигли у Матицу српску 1973. Потписана је од стране троје архивиста. Она не садржи овај рукопис. Ни у картотеци рукописа поменути документ не постоји ни под својим називом, предметном одредницом нити под именом аутора. Ове податке документовао ми је архивиста Рукописног одељења МС Владимир Николић (28. 11. 2023).

¹²⁴ Извор: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Content_donations_by_Museum_of_Vojvodina

обе стране украшен ловоровим лишћем. У доњем делу грба је натпис PAX INTER PAX EXTRA (мир изнутра мир споља).¹²⁵ Коначно, у монографији *Шајкашка, срце српске Војводине*, аутори пишу: „На грбу се налази шајка на набујалој реци и птица на постољу изнад штита обавијеног шимшировим гранама. Птица у кљуну држи ловорову гранчицу, а при дну грба је свитак на коме на латинском језику пише: „Pax intus, pax externa est”, то јест „Мир споља, мир изнутра” а на дну грба стоји скраћеница F (речни) R (батаљон).”¹²⁶

Већ се на први поглед може приметити да ниједан од понуђених описа није у потпуности тачан. Склоп мотива (брод који израста из десне ивице штита и плови по узбурканој води, стена наспрам њега и птица са маслиновом граном у кљуну) наговештава да се ради о познатој библијској сцени повратка голубице на Нојеву барку. Облик пловила особен је за приказе Нојеве барке у ликовној уметности¹²⁷ и говори у прилог Пауловићевом читању грба у *Сјоменици 700 годишњице Пејроварадинске њврђаве*. Осим тога, шајке су, за разлику од брода на грбу, били речни ратни бродови сразмерно велике дужине а мале ширине и дубине, покретани веслима и једрима.¹²⁸ Коначно, августински каноник Ф. Пићинели (Philippo Picinelli) у својој енциклопедији симбола *Mundus symbolicus*, први пут објављеној на италијанском језику 1653. године, пише како је Лукреције Борсати (Lucretius Borsati) (прва половина XVII века), професор теологије из Кремоне, у једном од својих панегирика обзнанио да је голубица, када се са маслиновом граном вратила на Нојеву барку, уз себе имала натпис “PAX INTUS, ET EXTRA”.¹²⁹ Нема сумње, дакле, да је на грбу заиста приказана Нојева барка и, спрам ње, врх планине Арарат. Самим тим, птица која држи грану маслине (а не ловора!) у кљуну никако не може бити соко, а ни галеб, већ само голуб, који нити лети, нити лебди, већ на висећем фењеру (?) стоји *en face*. Голуб је моделован у три димензије тако да из грба излази ка посматрачу (Слика 8в).

Подељен у три реда, мото заправо гласи: “PAX INTUS / PAX EXTRA / F: R: (?)”. Последње слово је нејасно (можда би могло бити и В). С обзиром на преостали део натписа, било би логично да је и скраћеница којом се натпис завршава такође на латинском језику, мада не би било изненађујуће и да је у питању немачки. Тумачењу П. и А. Ђурђева “F (речни) R (батаљон)” недоостаје образложење,¹³⁰ па није јасно са ког језика су аутори превели скраћеницу и на основу чега су је разрешили. Ову скраћеницу не налазимо у аустријским

¹²⁵ Исто, 30.

¹²⁶ Петар Ђурђев, Александар Ђурђев, *Шајкашка, срце српске Војводине*, Медија центар „Одбрана”, Београд 2018, 181.

¹²⁷ Gustave Doré, *Biblija / 230 ilustracija Gustave Doré s izvacima iz Novog i Starog zavjeta; predgovor Waltera Dirksa*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1981; Abraham Ofir Shemesh, “Unicorns and Flying Dragons in Noah’s Ark: The Bible Story according to Medieval and Modern European Works of Art”, *Arquivo Maaravi: Revista Digital de Estudos Judaicos da UFM* 13 (24) (2019), Fig. 3, Fig. 7.

¹²⁸ А. Ђукић, н. д., 202; П. Ђурђев, А. Ђурђев, н. д., 69, 77.

¹²⁹ Philippo Picinelli, Augustino Erath, *Mundus symbolicus, in emblematum universitate formatus, explicatus, et tam sacris, quàm profanis eruditionibus ac sententiis illustratus: subministrans oratoribus, praedicatoribus, academicis, poetis &c. innumera conceptuum argumenta*, Tom 2, Coloniae Agrippinae 1687, 148. О професору Борсатију вид. Johann Felix Ossinger, *Bibliotheca Augustiniana historica, critica, et cronologica*, Ingolstadt-Augsburg 1768, 148.

¹³⁰ П. Ђурђев, А. Ђурђев, н. д., 181.

војним алманасима и шематизмима са краја XVIII и из XIX века.¹³¹ Слово F може означавати реку и на латинском (flumen, fluminis, n.) и на немачком (der Fluss) језику. Слово R би могло доћи од речи „регимента (односно пук или пуковнија)” како на латинском тог доба¹³² (regimen, regiminis, n.), тако и на немачком (das Regiment). Уистину, слово R у поменутих алманасима и шематизмима означава управо регименту. Ни у једном случају, дакле, није реч о батаљону, за који је у то време уобичајена скраћеница “Bat.”. Поред тога, поставља се питање зашто би скраћеница за Шајкашки батаљон (нем. Tschaikisten/Czaikisten Bataillon) била “F: R.”. Знатно касније, током Другог светског рата, скраћенице “FR” и “FB” означавале су у немачкој војсци речне миноловце (Flussräumboot), односно команду флоте (Allgemeine Flottenbefehl), али и тврђавску регименту/батаљон (Festungs Regiment/Bataillon) и пешадијско/извиђачку регименту/батаљон (Füsilier Regiment/Bataillon).¹³³ Иако је традиција играла значајну улогу у Трећем рајху, војне скраћенице из тог доба не можемо једноставно пренети у прошлост, али нам оне могу послужити као илустрација комплексности проблема њиховог одгонетања. За сада, дакле, ова енигматична скраћеница са дрвеног грба из Петроварадина остаје неразрешена.

Боје на грбу нису сасвим јасне и препознатљиве. Барка је црвенкасто-смеђе боје,¹³⁴ валови под њом као да имају плавичасте врхове, а изнад барке се назиру плавичасто-зелене мрље. Куглица на дну фењера (?) је црвена. Зелена боја приметна је на голубу, чије су ноге црвенкасте. Грана маслине је природна – смеђа са зеленим листовима. Зелен је и лоровов венац (а не шимшир!) који окружује главну хералдичку слику.

Врло слична композиција, са нешто другачијим распоредом елемената и без икаквог натписа, чини десну половину грба граничарског капетана Ђорђа Голуба из Сенте, аноблираног 1751. године.¹³⁵ Дакле, хералдичка слика која алудира на библијску причу о потопу не мора нужно бити у вези са Шајкашким батаљоном.

Упркос недостатку чврстих доказа и непотпуним описима, у атрибуцију грба Шајкашком батаљону нико, ипак, није посумњао.¹³⁶ Шајкашком батаљону грб, наиме, никада није званично додељен.¹³⁷ Не спомиње се у тексту *Реџуламенти*а (организационог статута батаљона) од 20. априла 1764.

¹³¹ Дигитализовани војни алманаси и шематизми аустријског царства од 1792. до 1914. године доступни су на адреси https://library.hungaricana.hu/hu/collection/austrian_state_archives_MilitarAlmanachSchematismus/ (приступљено 5. 2. 2022).

¹³² Нпр. једна од титула генерала Нехема, команданта Петроварадинске тврђаве, је “*Regiminis pedestris Colonellus*”, односно пуковник пешадијске регименте (Ф. Шамс, н. д., 225).

¹³³ Thomas Houlihan, *Kriegssprache: glossary of World War II German military- and period-specific words, phrases, and abbreviations for historians, researchers and hobbyist*, Lake Orion, Michigan 2009.

¹³⁴ В. Марковић, С. Јокић, н. д., 30.

¹³⁵ Виктор-Антон Душин, Душан Поповић, „Племићке породице”, *Војводина. 2, Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Историско друштво, Нови Сад 1940, 140, Табела II; Д. Ацовић, н. д., 422.

¹³⁶ Вид.: З. Марковић, н. д., 73; С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 760; С. Славнић, н. д., 53; В. Марковић, С. Јокић, н. д., 29–30; П. Ђурђевић, А. Ђурђевић, н. д., 181.

¹³⁷ R. Paulović, *Petrovaradinska tvrđava kroz vekove*, 95; В. Марковић, С. Јокић, н. д., 29.

године.¹³⁸ Не спомињу га ни историчари који су пре Пауловића писали о Шајкашима, попут Аврама Ђукића (1844–1906), аустроугарског интендантског генерала.¹³⁹ „Грб батаљона” до сада није пронађен у његовом седишту – Тителу, а нема га ни на шајкашким заставама.¹⁴⁰ Амблеми на капама које су биле део шајкашке униформе своде се на двокрако или четворокрако сидро, розету и царског орла.¹⁴¹ Остаје нејасно да ли је Пауловић на основу свог тумачења грба Команду шајкашког батаљона сместио у зграду у Београдској 2 или је на основу нама непознате грађе идентификовао зграду а према њој и грб.

Да ли је Ф. Шамс имао на уму ову грађевину (којој није посветио додатну пажњу) када је међу најлепше зграде уврстио и „станове војних службеника”, у оригиналу “[...] *die Wohnung des commandirenden Herrn Generals und die der Fortifications-Beamten* [...]”?¹⁴²

Намена зграде не може се одгонетнути ни на основу преосталих украса на фасади. Скулптуре Богородице Безгрешне не морају бити у вези са верским објектима. Има их на трговима, али и на приватним кућама. У приземљу једне такве једноспратне куће у Вараждину налазила се апотека.¹⁴³ Мотив лава чест је у световној, али и духовној уметности и симболици. Симбол је моћи и највише власти, снаге, величанства, срчаности, храбрости, правде, али и будности. У хришћанству је, између осталог, симбол васкрсења и појединих светаца.¹⁴⁴ У хералдици је пре свега краљевски елемент.¹⁴⁵ Два суочена лава у стојећем ставу над главним улазом вероватно играју улогу чувара, пре него симбола световне власти или религијског ауторитета.

АРСЕНАЛ ДОЊЕ ТВРЂАВЕ¹⁴⁶ (Београдска 12)

Северно од самостана Св. Јурја (Карта 1, бр. 6), на простору насталом након рушења старих бедема Доње тврђаве, у другој половини XVIII века сазидана је четворокрилна једноспратница са атријумским двориштем у средини, која заузима површину целог блока. На средини сваког крила налазио

¹³⁸ А. Форишковић, н. д.

¹³⁹ А. Ђукић, н. д.

¹⁴⁰ А. Ђукић, н. д., 200, 203; В. Марковић, С. Јокић, н. д., 35–36.

¹⁴¹ А. Ђукић, н. д., 189–201.

¹⁴² Ф. Шамс, н. д., 64, нагласио аутор.

¹⁴³ Doris Baričević, „Claudius Kautz, kipar kamenog spomenika Bezgrešnog Začeca Marijina na Markovu trgu u Zagrebu”, *Peristil* 33 (1990), 95–112; Jelena Spevec, „Prilog istraživanju javne kamene skulpture u 18. stoljeću – kipovi Bl. Dj. Marije i sv. Josipa u nišama pročelja kuće u Gundulićevoj ul. 4”, *Peristil* 54 (2011), 215–222.

¹⁴⁴ Jean Chevalier и др., *Rječnik simbola: mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Nakladni zavod MH, Zagreb 1983, 344–345; A. Badurina и др., н. д., 373–374; James Hall, Kenneth Clark, *Dictionary of subjects and symbols in art*, New York – Evanston – San Francisco – London 1974, 193; Hans Biderman, *Rečnik simbola*, Plato, Beograd 2004, 197–198.

¹⁴⁵ Д. Ацовић, н. д., 162.

¹⁴⁶ Током писања овог рада започета је обнова ове зграде у склопу пројекта обнове фасада Подграђа Петроварадинске тврђаве. Сви хералдички мотиви који су се налазили на фасади, уклоњени су.

се по један лучно засведени улаз у зграду, односно пролаз у атријум. Данас су само главни (северни) и источни улаз-пролаз у функцији, док су друга два зазидана. Јужна фасада (данас у Штросмајеровој улици) делимично је засута после Другог светског рата, када је извршена нивелација терена због измештања железничке пруге на Варадински мост.¹⁴⁷

Првобитно је простор на коме је никла ова грађевина био намењен грађанским становима.¹⁴⁸ Десетак година касније дошло је до промене,¹⁴⁹ па је ту ипак средином седме деценије XVIII века подигнута оружарница (арсенал).¹⁵⁰ Основна функција зграде била је, дакле, држање оружја и ратне опреме, али не и једина. Почетком XIX века на спрату су се налазиле и канцеларије и станови за официре, али и својеврстан музеј. Како је у другој деценији XIX века забележио знаменити апотекар Ф. Шамс: „[...] ту се још чувају употребљиве и неупотребљиве пушке и старина, а посебно су занимљиви турски ланац којим је фелдмаршалајтнант гроф Бројнер био везан за дрво код Цркве Марије Снежне, као и његов калпак и оклоп; азијски штитови од рибље кости и конца, турске заставе, коњски репови, пушке, сабље и тоболци за стреле поред вршких кацага и витешких кошуља плетених од гвоздене жице. Поред више неупотребљивих застава Карла VI и других украсних копаља, ту се налазе и турски надгробни споменик од белог мермера и окамењена доња вилица слона, кости животиња нађених при копању бунара у Митровици и потом турски врх куле из Београда од бакра и позлаћен.”¹⁵¹ Ланац којим је гроф Бројнер (Wenzel Siegfried von Breuner) био везан убрзо је пренет у царску оружарницу у Бечу.¹⁵² Средином XIX века у петроварадинској оружарници су се и даље могли видети неки ратни трофеји из битке код Текија (1716).¹⁵³ У Беч је крајем XIX века пренета и окамењена вилица слона, коју помиње Шамс.¹⁵⁴ Вероватно су сличну судбину доживели и остали артефакти. После Другог светског рата зграда је служила као касарна, а касније делом и као седиште општине Петроварадин. И даље у власништву Војске Србије, почетком деведесетих година XX века пренамењена је у стамбени простор, који је као нужни смештај додељен припадницима ЈНА, касније Војске Србије, расељеним са простора бивше СФР Југославије.

Ова барокна грађевина нема спољних украса. Једноставност фасаде разликује је једино балкон полукружно завршеног централног дела, са оградом од

¹⁴⁷ С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 767–768.

¹⁴⁸ „Platz zu Bürgerliche Wohnungen” (БМС, Пр III 67); „Plätz zu burgerlichen gebäuden” (KAW, Inland c VII Peterwardein a Nr. 15).

¹⁴⁹ „Platz wohin dermahlen das zeüghauß angetragen” (KAW, Inland c VII Peterwardein a Nr. 16).

¹⁵⁰ „Zum Theil dieses Jahr Fundirtes, und bis unter das Dach gebracht, weithers zu erbauesendes Zeughauß” (БМС, Пр III 16); „Neu erbautes Zeughauß” (KAW, Inland c VII Peterwardein a Nr. 19); „Zeughaus” (KAW, Inland c VII Peterwardein a Nr. 3).

¹⁵¹ Ф. Шамс, н. д., 72–73.

¹⁵² Friedrich Otto von Leber, *Wien's kaiserliches Zeughaus zum ersten Male aus historisch-kritischem Gesichtspunkte betrachtet, für Alterthumsfreunde und Waffenkenner beschrieben*, Leipzig–Wien 1846, 313–314, nr. 553.

¹⁵³ Илија Окурић, „Повјестничке цртице Сриема гледе његових знаменитости и у њему”, *Архив за повјестницу Југославенску* 4 (1857), 224.

¹⁵⁴ R. Paulović, *Petrovaradinska tvrđava kroz vekove*, 4.

кованог гвожђа, који избија из зидног платна над главним улазом у зграду.¹⁵⁵ Колико ми је познато, на згради арсенала није било хералдичких представа све до завршетка Другог светског рата. Из периода послератне Југославије потиче црна лимена табла изборне комисије (Слика 9а) прикована за фасаду зграде, лево од главног улаза. У врху табле је, изнад вишејезичног натписа, белом бојом исцртан грб Народне, касније Социјалистичке Републике Србије, усвојен и хералдички неадекватно описан Уставом из 1947. године: „Државни грб Народне Републике Србије претставља поље окружено с једне стране житним класјем, а с друге стране лиснатим храстовим гранчицама. Житно класје и храстове гранчице повезане су доле траком на којој су исписане године народних устанака у Србији, 1804 и 1941. Између врхова житног класја и храстових гранчица је петокрака звезда. У пољу изнад траке налази се сунце, а у сунчевом пољу део зупчаника. Над сунчевим зрацима је штит на коме су правилно распоређена четири оцила”.¹⁵⁶ На црвеном пољу штита, обрубљеног златним ужетом, налазе се четири сребрна огњила окренута ка подужној оси штита. Речима уваженог хералдичара Д. Ацовића, штит је „у врху светлоплавог овалног поља, испод црвене петокраке звезде, а изнад златног излазећег сунца делимично облитерисаног (такође ’излазећим’) металним зупчаником; све је окружено венцем од златног житног класја и плодних храстових грана, увезаног црвеном траком са сребрним годинама почетка Првог српског устанка и Другог светског рата на нашем простору (1804–1941)”.¹⁵⁷

У истом периоду на фасаду је у високом рељефу постављено неколико црвених петокраких звезди (Слика 9б), препознатљивих симбола комунизма. По једна и даље стоји на спољашњој фасади над источним пролазом и у оси јужне фасаде, у нивоу спрата.

Навијачи ФК „Војводина” обележили су главну фасаду некадашњег арсенала знамењем свог омиљеног фудбалског клуба. На неколико места спрејевима је помоћу шаблона исцртан амблем клуба уз потпис навијачке групе на енглеском језику, такође исписан помоћу шаблона (Слика 9в). Амблем клуба се током времена мењао.¹⁵⁸ Према статуту клуба усвојеном 2016. године: „Amblem Kluba је: crveno-bele boje u obliku klasičnog štita. Polje је pravougaonog oblika, uokvireno zlatnom bojom, dijagonalno podeljeno, tako da је paralelno sa dijagonalom isписан текст ćirilčnim pismom, srpskim jezikom, zlatnim slovima na belom polju: FK a belim slovima na crvenom polju: VOJVODINA, a u gornjem levom uglu је utisnuta plava petokraka zvezda a u desnom doljem uglu zlatnim slovima godina osnivanja Kluba: 1914”.¹⁵⁹ Са хералдичке тачке гледишта,

¹⁵⁵ С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 768.

¹⁵⁶ *Устав Народне Републике Србије*, Београд 1947, Члан 4. Доступно на: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_FCD099C6011C30F87CD32A885CD76F01#page/53/mode/lup (приступљено 7. 5. 2022).

¹⁵⁷ Д. Ацовић, н. д., 616, 619.

¹⁵⁸ Оснивање и историја доступно на: <https://www.fkvojvodina.rs/klub/osnivanje-i-istorija/> (приступљено 9. 5. 2022).

¹⁵⁹ Statut i poslovnik predloženi od strane Upravnog odbora. Доступно на: <https://www.fkvojvodina.rs/statut-i-poslovnik-predlozeni-od-strane-upravnog-odbora/> (приступљено 9. 5. 2022).

a

б

в

Прилој 9 (а–в). Београдска 12, Петроварадин: (9а) Табла изборне комисије (фото: А. Сајдл); (9б) Источни улаз у атријум (фото: А. Сајдл); (9в) Грб ФК Војводина на главној фасади (фото А. Сајдл)

овај опис је недоречен и прилично нетачан. Графит на згради арсенала приказује суштину амблема: разрезано бело и црвено поље штита са плавом петокраком звездом у горњем десном углу. Условно речено, недостају име клуба, година оснивања и златна бордура. Графит је могао настати и пре 2016. године, јер се плава петокрака звезда у горњем десном углу амблема појављује већ почетком деведесетих година XX века.¹⁶⁰

¹⁶⁰ Вид.: Uwe Zehentner, *Identifikationsstiftende Elemente im ex-jugoslawischen Sport: eine Analyse von Fußballemblemen*, Graz 2015, Abb. 34; Мирослав Гавриловић, Владимир Тодоровић, *Осамдесет и црвено-белих година: ФК Војводина 1914–1994*, ФК Војводина, Нови Сад 1994, насловна страна.

САМОСТАН СВ. ЈУРЈА (Штросмајерова 20)

У југоисточном углу Подграђа, подно северног бедема Горње тврђаве, зубу времена одолева барокни самостански комплекс Св. Јурја (Карта 1, бр. 7). Оријентисан приближно у правцу север–југ (са око 15 степени одступања ка истоку), чине га црква и конаци призидани уз њену источну страну. Три масивна правоугаона крила заједно са црквом формирају четворострани атријум неправилног облика. Конаци имају и четврто, западно крило у виду трема са степеништем и две мање просторије, али оно је уклопљено у источну фасаду цркве. Прилаз цркви и самостану је са севера, из Штросмајерове улице, а на западну фасаду цркве наслања се степениште које води у Горњу тврђаву.¹⁶¹

Самостански комплекс подигли су припадници реда Дружбе Исусове, односно исусовци или језуити, које је у Петроварадин 1693. године довео кардинал гроф Леополд Колонић (Leopold Karl von Kollonitsch).¹⁶²

Време изградње Цркве посвећене Св. Јурју није сасвим поуздано утврђено. У време доласка језуита, у Доњој тврђави није постојала ни капела, ни црква, а у службеном шематизму за 1696. годину се наводи да постоји нада „da će *ове* godine car podići crkvu, gdje će se moći propovijed držati”,¹⁶³ што је, дакле, *terminus post quem* за почетак грађевинских радова. Уколико се на градилишту није још увек „захуктано радило”, како то мисли Матош,¹⁶⁴ припреме су 1699. године већ увелико биле у току, јер је градња ове богомоље, или бар прва фаза градње, била завршена до 1701. године.¹⁶⁵ У цркви је те године свечано прослављен дан Св. Игнација (*Ignatius de Loyola*), оснивача језуитског реда.¹⁶⁶ Црква је посвећена 1714. године.¹⁶⁷

Конаци су такође грађени у етапама. До 1720. године постојало је само северно крило конака, а градња преосталог дела комплекса завршена је 1734. године,¹⁶⁸ што потврђују и планови Петроварадинске тврђаве из 1720.¹⁶⁹ и 1739. године.¹⁷⁰

¹⁶¹ Роберт Пауловић, Милоје Милошевић, „Самостан светог Јурја у Петроварадину”, *Грађа за проучавање сјоменика културе Војводине* 3 (1959), 22–25, сл. 4–7; С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 801, 803–806.

¹⁶² Josip Predragović, „Isusovci u Petrovaradinu”, *Vrela i prinosi: Zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima* 9 (1939), 3–4.

¹⁶³ Исто, 5, нагласио аутор.

¹⁶⁴ J. Matoš, н. д., 112, нап. 21.

¹⁶⁵ J. Predragović, н. д., 7; J. Matoš, н. д., 112, нап. 21; Dubravka Đukanović, „Origin of architectural forms of the Petrovaradin St George's former Jesuit church”, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 22/2 (48) (2014), 242. Пишући о историјату самостана Св. Јурја, Р. Пауловић наводи да је зидање цркве започето тек 1701. године (Р. Пауловић, М. Милошевић, н. д., 21). Уз примедбу да је Пауловић преузео и погрешно протумачио податке од Предраговића, ког није цитирао, Ј. Матош је убедљиво показао да је градња цркве почела раније, а довршена 1701. године (J. Matoš, н. д., 112, нап. 21).

¹⁶⁶ J. Matoš, н. д., 112, нап. 21.

¹⁶⁷ J. Predragović, н. д., 9; J. Matoš, н. д., 112, нап. 21; D. Đukanović, н. д., 242.

¹⁶⁸ J. Predragović, н. д., 21.

¹⁶⁹ Г. Буловић, н. д.

¹⁷⁰ С. Бабић, „Петроварадинска тврђава”, 182, сл. 8.

a

б

в

Прилої 10 (а–в). Самостан Св. Јурја: (10а) Статуа Игнација Лојоле (фото А. Сајдл); (10б) Барокни окулус са монограмом (фото А. Сајдл); (10в) Спомен-плоча краљу Томиславу (фото А. Сајдл)

У оси изнад двокрилног пешачког улаза у самостан, у полукружној ниши на првом спрату, стоји камена фигура Св. Игнација Лојоле, са отвореном књигом у једној руци, и другом која указује на мото језуита исписан на страницама књиге у виду иницијала “AMDG” (*Ad Maiorem Dei Gloriam*) (Слика 10а).¹⁷¹ Разрешењем хронограма у подножју статуе добија се година у којој је

¹⁷¹ J. Predragović, н. д., 21; С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 805.

завршена градња самостана – 1734.¹⁷² Над главом Св. Игнација лебди амблем – на диску са наглашеним зрацима, два стреличаста и једним валовитим наизменично, изнад срца у врху прободеног трима клиновима, христограм од латиничних слова IHS са крстом који израста из попречне греде слова Н (Слика 10а). Реч је о амблему реда Дружбе Исусове.¹⁷³ Сличан христограм уклопљен је и у централни део барокне решетке која затвара окулус између врха улазног портала и нише са статуом Св. Игнација (Слика 10б). Непосредно испод попречне греде слова Н уочавају се три клина, која у овом случају не пробадају срце већ израстају из крина. Клинови су симбол Христовог мучења и страдања, а срце прободено трима клиновима представља Срце Исусово – симбол Христове љубави и жртве.¹⁷⁴ С друге стране, крин је симбол чистоте, али и Богородице.¹⁷⁵

У Петроварадину је 11. октобра 1925. године свечано прослављена хиљадугодишњица крунисања првог хрватског краља Томислава. Том приликом је на главну фасаду Цркве Св. Јурја, испод статуе Св. Фрање Ксаверског (Franciscus Xaverius), суоснивача језуитског реда, постављена спомен-плоча (Слика 10в) коју су грађани Петроварадина посветили краљу Томиславу.¹⁷⁶

Средишњи део спомен-плоче заузима грб Троједне Краљевине, односно сједињени грб Краљевстава Далмације, Хрватске и Славоније. Штит је раздељен, горње поље је расцепљено, у десном пољу су три крунисане леопардове главе (2 + 1) (грб Далмације), лево поље је шахирано (грб Хрватске). У доњем пољу, испод шестокраке звезде природна куна у трку између две таласасте греде (грб Славоније). Штит је уоквирен са десне стране храстовом, а са леве маслиновом граном. Над штитом је плашт. У дну десно је година крунисања краља Томислава (925) а лево је хиљадугодишњица тог историјског догађаја (1925).

Сједињени грб Краљевстава Далмације, Хрватске и Славоније први пут се појављује у једној грбовници с почетка XVII века. Током наредна два столећа је присутан на заставама и портретима хрватских банова, да би 1868. године одлуком Хрватског сабора био озаконен. У службеној употреби остао је до 1918. године.¹⁷⁷ Пример из Петроварадина показује да је незванично коришћен и у периоду између два светска рата.

БИСКУПСКА РЕЗИДЕНЦИЈА (Лисинског 2)

Стара Сремска бискупија угашена је током турских освајања 1521–1526. године. За време османске окупације Срема, бискупи су и даље били име-

¹⁷² J. Predragović, н. д., 21.

¹⁷³ Marija Mirković, „Sv. Ignacije Loyolski u hrvatskoj ikonografiji”, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 49/2 (1994), 218–219; Д. Ацовић, н. д., 323; Thomas Worcester (ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the Jesuits*, Cambridge – New York 2017, 377–378.

¹⁷⁴ A. Badurina и др., н. д., 187, 542–543.

¹⁷⁵ Исто, 387–388.

¹⁷⁶ M. Kljajić, н. д., 15.

¹⁷⁷ Nikša Stančić, Dubravka Peić Čaldarović, „Prvi sjedinjeni grb Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije iz 1610. godine”, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* 516=50 (2013), 71–93.

новани, али нису боровили на простору своје дијецезе. Иако је Сремска бискупија обновљена 1697. године, први бискуп који је заправо боровио на њеном простору био је Ладислав Срењи (László József Szöregényi).¹⁷⁸ За сремског бискупа именован је 1733. године. Његово именовање потврђено је непуних годину дана касније, а у Срем је дошао 1735. године. У почетку је боровио на поседу сремског бискупа код Пожеге (Славонске), а од 1736. до 1746. године у Илоку.¹⁷⁹ Срењи је сопственим новцем 1743. године купио једноспратницу у Петроварадину,¹⁸⁰ адаптирао је у бискупску резиденцију са ораторијумом,¹⁸¹ и у њу се 1746. године и уселио.¹⁸² Са положаја бискупа својевољно се повукао 1749. године и одселио у Њитру, где је три године касније преминуо.¹⁸³

Зграда у којој је некада била бискупска резиденција и даље постоји. Налази се у Подграђу Петроварадинске тврђаве, на углу улица Београдске и Лисинског (Карта 1, бр. 8). Блок зграда чији је саставни део, учртан је већ на плану тврђаве из 1720. године, мада без посебне ознаке.¹⁸⁴ На каснијим плановима сва четири блока грађевина на угловима улица Београдске и Лисинског означена су врло једноставно – као станови тј. куће грађана.¹⁸⁵ На плану из 1761. године, бискупска резиденција је уз свега неколико других грађевина у тим стамбеним блоковима означена као „стара и у добром стању затечена”,¹⁸⁶ вероватно захваљујући обнови бискупа Срењија. Чини се да је здање изнова темељно реконструисано крајем XIX или почетком XX века.¹⁸⁷

Стара бискупска резиденција састоји се од четири крила која формирају атријумско двориште. Уз саму ивицу фасаде у Београдској улици, на углу са улицом Лисинског, изнад кордонског венца налази се делимично оштећен, пластично изведен грб (Слика 11а).¹⁸⁸ У стопи штита коронет из ког израста витез у оклопу са шлемом на глави, у подигнутој десници држи копље на чији врх је набијена контурнирана одсечена турска глава са турбаном, у шапи леве руке ослоњене о бок држи венац окренут споља. У горњем десном

¹⁷⁸ K. Mitrović, н. д., 71–106, 128, 130.

¹⁷⁹ Stjepan Sršan, „Predgovor prevodioca”, *Opis Srijema*, Kulturno informativni centar Privlačica, Privlaka 1989, 10–11.

¹⁸⁰ L. Kis-Szöregényi, н. д., 73.

¹⁸¹ Улаз у ораторијум посвећен Св. Петру налазио се на углу Београдске улице. На каменом довратку урезан је натпис „Sacellum Sancti Petri Apost.”. Натпис није био видљив до 2018. године када је откривен приликом радова извршених у склопу пројекта обнове фасада Подграђа Петроварадинске тврђаве.

¹⁸² R. Paulović, *Petrovaradinska tvrđava kroz vekove*, 125.

¹⁸³ S. Sršan, н. д., 12.

¹⁸⁴ Г. Буловић, н. д.

¹⁸⁵ „Bürgerliche Wohnungen” (KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 14); „Plätz zu Bürgerlichen Wohnungen” (БМС, Пр III 67); „Plätz zu burgerlichen gebäuden” (KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 15); „Mit burgerlichen Häußern Erbaute quadraten” (KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 16); „Bürgerliche Haußer” (БМС, Пр III 16; KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 19).

¹⁸⁶ „Altes in gutten Standt Befindlicher” (KAW, Inland c VII Peterwardein α Nr. 16).

¹⁸⁷ С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 775.

¹⁸⁸ Исто. Могуће је да је грб са свог првобитног места измештен приликом реконструкције резиденције (*Petrovaradinska tvrđava: objekti podgrada: dokumentaciona osnova DUP-a Petrovaradinske tvrđave*, Novi Sad, 365).

углу штита је шестокрака звезда, у горњем левом контурнирани полумесец. На горњем ободу штита видљиви су бискупска митра и врх бискупског штапа. Изнад свега је бискупски шешир са по шест кићанки на гајтанима. Штит је са обе стране украшен флоралним волутама. Део грба између штита и бискупског шешира, међ митром и врхом бискупског штапа, делимично је оштећен. Судаћи према сличном грбу бискупа Сарењија (Слика 11в) пластично изведеном у забату једне од ћелија камалдолијанског манастира у селу Мајк (Мајк) у Мађарској,¹⁸⁹ то место је заузимала кацига са решеткастим визиром и коронетом. Ову претпоставку оснажују фотографије грба пре рестаурације на којима се називу решетке кациге и обриси коронета (Слика 11б). Грб уоквирује овална трака у коју су урезани име и титула бискупа Сарењија. У горњој половини траке исписано је *LADISLAVS SZORENYI*, а у доњој *EPPVS SI[RM]IENSIS*. Овал је уписан у правоугаоник у чијим су угловима наводно биле цифре 1, 7 и 4, док цифра у доњем левом углу недостаје.¹⁹⁰ Данас је видљива само цифра 4 у доњем десном углу. Прочитане редом, ове цифре вероватно дају годину обнове грађевине за потребе бискупа Сарењија, па би четврта цифра могла бити у распону од 3 до 6. Сетимо се да је бискуп кућу купио 1743, а у њу се уселио 1746. године. Пре обнове фасаде 2017. године, већи део грба био је црвенкасто-браон (Слика 11б), а коронет и горњи десни угао штита златно обојен.¹⁹¹ Поље штита у грбу породице Сарењи фон Киш-Сарењи је плаво, полумесец сребрн, а венац у левој шаци зелен. Уистину, грб има златне ликове попут коронета и шестокраке звезде, чија боја на фасади није очувана.¹⁹² Грб бискупа Сарењија највероватније је обојен током обнове зграде крајем XIX или почетком XX века, а можда и касније. Хералдичка правила су притом потпуно занемарена, као и праве боје и метали грба породице Сарењи фон Киш-Сарењи, што не чуди ако се у обзир узме временски отклон.

Поред боја, у грбу бискупа Сарењија из Петроварадина и манастира Мајк постоје још неколике разлике у односу на породични грб објављен у зборнику грбова угарског племства (Слика 11г), где витез у десници не држи копље већ замахује кривошијом златног балчака, а одсечена турска глава набијена на кривошију није контурнирана.¹⁹³

¹⁸⁹ Барокни манастир у селу Мајк основао је 1733. године гроф Јожеф Естерхази (József Esterházy). Грађен је у три фазе све до 1770. године. Бискуп Сарењи је подигао ћелију чију фасаду краси његов грб (János Weisz 1999, "A majki kamalduli remeteség története", *Majk és Grosbois (Kamalduli szerzetesek, Rákóczi és az Esterházyak)*, Oroszlány város Önkormányzata, Oroszlány 1999, 123, 125; Péter Farbak, "A kamalduli remete-ségek a barokk kori Magyarországon", "Ez világ, mint egy kert..." *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet-Gondolat, Budapest 2010, 597–608.

¹⁹⁰ С. Бабић, „Каталог објеката: Петроварадин”, 776.

¹⁹¹ Исто.

¹⁹² G. Csergheő, I. Nagy, н. д., 644; G. Csergheő, н. д., Taf. 451.

¹⁹³ Исто; Исто.

а

б

в

г

Прилої 11 (а–г). Грб бискупа Серенї Ладислава: (11а) Угао Београдске и Лисинског (фото А. Сајдл); (11б) Угао Београдске и Лисинског пре обнове фасаде (С. Бабић, *Кашталої објектаїа: Пеїроварадин*, 776); (11в) Манастир Мајк, Мађарска¹⁹⁴; (11г) Грб породице Серенї (G. Csergheő, н. д., Т. 451)

¹⁹⁴ Извор: <http://regmult.blogspot.com/2019/05/a-nema-baratok-magyar-kiralysag.html>

ЗАКЉУЧАК

Од првих година градње данашње Петроварадинске тврђаве концем XVII и почетком XVIII века, па све до савременог доба, амблеми, хералдичка знамења и грбови красили су и ружили (у случају навијачких графита) фасаде различитих здања и објеката у њеном склопу, преносећи поруке посматрачима, житељима и посетиоцима овог величанственог утврђења.

У прве деценије XVIII века се са поуздањем могу сместити амблеми Дружбе Исусове на језуитском самостану и сложени грб на згради заповедништва Тврђаве, сачињен од грба породице Нехем и једног за сада непознатог грба. Царски орлови су на Леополдову, Београдску и (највероватније) Нову капију слетели нешто касније, средином, односно у другој половини XVIII века, у склопу опсежних радова на проширивању и обнављању фортификација Петроварадинске тврђаве, тада већ у чврстом загрљају царства као једне од кључних тачака одбране његове јужне границе. Приближно у исто време, у Подграђе се доселио сремски бискуп Ладислав Срењи, па се на фасади здања преиначеног у бискупску резиденцију нашао његов грб. Свега пар корака даље ка Дунаву налази се загонетна грађевина на којој се наводно налазио „грб Шајкашког батаљона”. Време градње и првобитну намену ове једноспратнице раскошне фасаде и даље прекрива магловити вео прошлости, па тако ни атрибуција грба овим прекаљеним граничарима није сасвим поуздана, као ни основе на којима та атрибуција почива.

По окончању Првог светског рата, Петроварадин постаје саставни део Краљевине СХС, односно Југославије. Каменог царског орла у забату Београдске капије након 1921. године смењује бронзани (?) орао новостворене Краљевине. Шта се десило са његовим каменим претходником није нам познато, али је највероватније уништен. Сличну судбину доживели су и орлови над Леополдовом и Новом капијом. Трагови обијања камених рељефа врло су јасни. Иако није забележено када су ови грбови девастирани, сам чин *damnatio memoriae* указује на период непосредно по завршетку Великог рата.

Нова капија, димензијама монументалнија и хералдички раскошнија од Београдске, у време градње била је, чини се, главни улаз у Подграђе из петроварадинског мајура. По завршетку Првог светског рата, Београдска капија постаје главна спона преко које се из правца Београда улази у Подграђе и даље у Нови Сад. Нова капија је постала војни заробљеник, грб у њеном забату је уништен и никада није обновљен, нити се на његовом месту нашао неки нови. С друге стране, над луком главног портала Београдске капије и даље се смењују хералдички симболи и спомен-обележја.

На чеону фасаду самостанске Цркве Св. Јурја, грађани Петроварадина су 1925. године поставили спомен-плочу посвећену хиљадитој годишњици крунисања првог хрватског краља Томислава. У средини плоче приказан је грб Троједне Краљевине, односно сједињени грб Краљевстава Далмације, Хрватске и Славоније, који је из званичне употребе изашао седам година раније. Тринаест година касније, уз благослов државног и црквеног врха, на Београдску капију је под грбом Краљевине Југославије постављена спомен-плоча којом се обележава посве другачији историјски тренутак – улазак победничке српске војске у Нови Сад у новембру 1918. године. У углу плоче

приказан је грб Удружења резервних официра и ратника, на чију је иницијативу плоча постављена. Две спомен-плоче и грбови на њима осликавају дуалност између званичне, државне идеологије и сентимента локалног становништва у периоду између два светска рата.

На почетку Другог светског рата, окупаторски режим НДХ уништава спомен-плочу на Београдској капији, а вероватно и грб Краљевине над њом. У послератном периоду на место уништене спомен-плоче постављен је камени грб града Новог Сада. Не тако давно и он је отишао у историју. Предат је на чување Музеју града Новог Сада, а заменила га је копија спомен-плоче из 1938. године. Социјалистичко доба оставило је трага на некадашњем арсеналу Доње тврђаве, који је у послератној Југославији служио делом као касарна а делом као седиште општине. Покрај главног улаза у зграду налазила се плоча са грбом Народне, касније Социјалистичке Републике Србије, а на источној и јужној спољашњој фасади по једна црвена петокрака звезда. Последњих година арсенал се нашао на мети навијача фудбалског клуба Војводина, који су главну фасаду „украсили” амблемом свог омиљеног клуба исцртаним помоћу спрејева и шаблона.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 12. 4. 2023.

Accepted: 12. 5. 2023.

ALEKSANDAR SAJDL, Ma
Beogradska 12, Petrovaradin, Serbia
E-mail: aleksandar.sajdl@gmail.com

HERALDIC REPRESENTATIONS ON THE BUILDINGS OF THE PETROVARADIN FORTRESS

SUMMARY: Since the first years of the Petrovaradin fortress' construction, heraldic images have decorated the façades of its various structures, communicating to its inhabitants, visitors and observers. The key symbols were removed, destroyed, or replaced with more appropriate ones, in accordance with the historical circumstances. The earliest heraldic images dated to the first decades of the 18th century are the Jesuit emblems on the monastery of St. George and a composite coat of arms on the fortress commander's residence, consisting of the coat of arms of the Neheim zu Berstrate family and of one unknown coat of arms. Double-headed Imperial eagles landed on three newly built fortress gates in the middle and the second half of the 18th century. The coat of arms on the former bishop's residence belongs to the same time period. The wooden coat of arms from the building at 2 Beogradska Street, on a loose foundation attributed to the Czaikisten Battalion, was discussed in detail but remains unknown. Between the two World Wars, the Imperial eagles on New and Leopold's gates were destroyed, and the one on the Belgrade gate was replaced by the coat of arms of the Kingdom of Yugoslavia. A memorial plaque was placed on the front façade of both the church of St. George and the Belgrade gate: the first with the coat of arms of the Triune Kingdom dedicated to the coronation of the first Croatian king; the second containing the coat of arms of the Society of the Reserve Officers and Warriors dedicated to the entry of the Serbian army into Novi Sad in 1918. Plaques and coats of arms on them represent the duality between the official state ideology and the sentiment of the local population. The symbols of the Kingdom

of Yugoslavia were destroyed during the Second World War, and the new ones appeared in the post-war period, reflecting the socialist ideology of the time. The recent placement of the replica of the memorial plaque dedicated to the victorious Serbian army in its original place is a testimony of the continued importance of the public façades of Petrovaradin fortress for the transmission of ideological messages.

KEYWORDS: heraldry, coat of arms, Petrovaradin fortress, architecture

Мр ЉИЉАНА И. ПУЗОВИЋ
Народна библиотека Србије
Археографско одељење
Скерлићева 1, Београд, Србија
Е-адреса: ljiljana.puzovic@nb.rs

АНАЛИЗА ДРЖАВНОГ ПОПИСА ИЗ 1720. ГОДИНЕ НА ПОДРУЧЈУ УГАРСКИХ ЖУПАНИЈА: Бачка и Бодрошка жупанија

САЖЕТАК: Државни попис из 1720. године био је најзначајнији до тада спроведени попис на подручју Угарске. Њиме је обухваћена цела државна територија, како под цивилном, тако и под војном управом. У раду су саопшteni резултати анализе овог пописа на подручју две угарске жупаније, Бачке и Бодрoшке, уз упоређивање података са другим пописом Бачке жупаније из исте године, као и са потоњим жупанијским пописима из 1721. и 1722. године. Тежиште рада је на анализи података о становништву. И поред намере власти да пописом буде обухваћено целокупно становништво које подлеже пореском оптерећењу, један део пореских обвезника ипак је успео да остане невидљив и непописан.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бачка жупанија, Бодрoшка жупанија, Краљевина Угарска, попис, становништво, демографска историја, историја Србије, историја Мађарске

Једна од најзначајнијих прекретница у историји бачко-бодрoшких простора наступила је протеривањем османске и успостављањем хабзбуршке власти за време *Бечкој раји* (1683–1699). Већ током 1686. и 1687. године запоседнут је највећи део дотадашњег Сегединског санцака, а то подручје је 1699. године у целини укључено у састав Хабзбуршке монархије. На простору између доње Тисе и Дунава обновљене су угарске жупаније, Бачка и Бодрoшка, док су пограничне области укључене у састав војних крајина, Потиске и Подунавске.¹

¹ Бранко Бешлин, *Евђеније Савојски и његово доба*, Нови Сад 2014, 170–174, 178–181, 195–203; Славко Гавриловић, „Од протеривања Турака до укључења у Војну границу”, *Историја Сомбора: њаг кроз векове*, I, Сомбор 2017, 199–210; Attila Magyar, “Territorien, Grenzen

По окончању новог рата (1716–1718), под хабзбуршку власт потпале су и дотадашње османске области у непосредном суседству (Темишварски пашалук и Смедеревски санџак са доњим Сремом), чиме је државна граница Хабзбуршке монархије померена са доње Тисе на Западну Мораву.² У таквим, значајно измењеним геополитичким околностима, државне власти су 1720. године приступиле општем попису, који је спроведен на целокупном подручју Угарске, укључујући и територије тадашњих жупанија – Бачке и Бодрошке.³

ПРЕГЛЕД ПОПИСА ОБАВЉЕНИХ ПРЕ 1720. ГОДИНЕ

Великом државном попису из 1720. године претходио је општи попис из 1715. године, као и неколико локалних пописа на бачко-бодрошким просторима. Подаци из старијих пописа од великог су значаја за разумевање потоњих пописних података из 1720. године. У том контексту, неопходно је указати на основна питања која проистичу из дотадашње хабзбуршке пописне политике на просторима између доње Тисе и Дунава.

Првим коморским разрезом на освојеном подручју (1687) обухваћено је 18 села Бајског округа, некадашњег дела старе Бодрошке жупаније.⁴ Шири попис тих простора спроведен је већ током 1688. године.⁵ Спровођење пописа непосредно по ослобођењу тих области сведочи о потреби да се што пре отпочне са убирањем прихода од тамошњег становништва.

У следећој деценији представници власти извршили су чак четири пописа с циљем стицања увида у стање на терену и разрезивања пореских обавеза (први 1692. године, други 1697. године и трећи током 1698/99. године).

und Grenzziehungen in den südungarischen: Komitaten Bács und Bodrog am Anfang des 18. Jahrhunderts”, *Geschichte und Region: Storia e regione*, 26/1 (2017), 15–41; Дејан Јакшић, „Обнова и утврђивање граница Бодрошке жупаније (1699–1730)”, *Сјоменица Историјског архива Срем* 17 (2018), 11–21.

² Славко Гавриловић, „Срби у Угарској и Славонији од Пожаревачког мира до аустро-турског рата 1737–1739”, *Историја српског народа*, IV/1, Београд 1986, 163–175; Vojin Dabić, “The Habsburg-Ottoman War of 1716–1718 and Demographic Changes in the War-Afflicted Territories”, *The peace of Passarowitz. 1718*, Purdue University Press, West Lafayette 2011, 191–208.

³ Поводом новијих погледа на општа демографска кретања у претходном периоду, упор. Z. Györe, “War and Demography: The Case of Hungary 1521–1718”, *The Treaties of Carlowitz (1699): Antecedents, Course and Consequences*, Brill, Leiden–Boston 2020, 253–272.

⁴ Називи пописаних места и висина одређених давања садржани су у жалби српских официра састављеној 7. априла 1687. године у Баји. Вид.: Славко Гавриловић, Иван Јакшић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, Књига 1, Београд 1987, 13–14.

⁵ На значај овог раног пописа указали су Гашпар Улмер и Срета Пецињачки, који су навели и архивску сигнатуру списка (Коморски архив у Бечу, фонд: Hoffinanz-Ungarn, rote Nummer 327–1689, фолије 359–361, односно: Hofkammerarchiv, Hoffinanz, Ungarn, Rote № 327/1689, II, F. 351–361) из чега је изведен закључак да је попис спроведен током 1688. године, након чега су пописни списи приспели у архив почетком 1689. године (Гашпар Улмер, „Подаци за историју Суботице од краја XVII до средине XVIII века”, *Зборник за историју* 15/1977, 123–130; Срета Пецињачки, „Покришко-поморишка и бачко-банатска насеља уочи Велике сеобе Срба (1688/89)”, *Историјски гласник* XXX/1–2/1977, 141–155). Извесну забуну у датирање тог пописа унело је објављивање 1686. године као погрешне, уместо тачне 1689. године у сигнатури списка приликом каснијег објављивања. Упор.: С. Гавриловић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, Књига 2, Београд 1990, 21–23.

У години потписивања мира у Карловцима и обнове ранијих угарских жупанија, Бачке и Бодрошке (1699), спроведен је још један попис, ради утврђивања бројног и имовног стања становништва, који је обухватио старешине породица, ожењене мушкарце (браћу и синове) и њихову покретну и непокретну имовину. Сви поменути пописи били су парцијални, а обухватили су само поједине делове бачко-бодрошког простора.⁶

Ракоцијев устанак (1703–1711) довео је до великих политичких превраћања и значајних друштвених и демографских промена у многим деловима Угарске, поготову у њеним јужним областима, па се по његовом окончању приступило поновном пописивању људи и имовине. Први у низу сачуваних пописа обављен је септембра 1714. године и обухватио је 11 насеља Бајског процеса (среза).⁷ Државни попис из 1715. године планиран је као први свеобухватни попис свих области Угарске.⁸ Међутим, због сложених спољно-политичких и унутрашњих прилика, није извршен у местима под војном управом, као ни у свим местима под цивилном влашћу.⁹ Између пописа из 1715. и 1720. године, становништво Бајског и Бачког процеса Бачке жупаније и Бодрошке жупаније, пописано је и 1718. године, односно по окончању Аустро-турског рата (1716–1718).¹⁰

Државни попис из 1720. године, посматрано на макроплану, најобухватнији је попис спроведен до тада на подручју Угарске, којим је обухваћена цела државна територија, самим тим и Бачка и Бодрошка жупанија, као и суседне војне границе, Подунавска и Потиска. Као и 1715. године, попис су спроводили пописивачи из Мармарошке жупаније, уз које су била два изасланика коморе и два изасланика војних власти. Прво је пописана Бодрошка (до 3. августа), а потом Бачка жупанија (до 29. августа), затим Потиска граница (до 3. октобра) и на крају Подунавска граница (до 19. октобра).¹¹

Међутим, исте године, Бачка жупанија је пописана још једном. Пошто у документу који садржи овај попис нема хронолошке одреднице, државни попис можемо условно назвати „Првим пописом из 1720. године”, а овај попис ћемо условно назвати „Другим пописом из 1720. године”. У наслову пописа стајало је *Extractus Summarius Conscriptionis Respectu Facultatum Incolarum (Com)itatus Bacsensis Die Serviens Pro Anno Nunc Currenti 1720. Secundum Fassionem Ab Infraterog(atum) Locorum Inhabitationes Per Nos Ad In Deputationes Infrascriptum Concinnatus Et Quidem Processus Bajentis Nimis(?)*

⁶ István Iványi, “Bács vármegye összeírása 1699. évről”, *A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat Évkönyve* 1/2 (1885), 25–31; Душан Ј. Поповић, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века (Историја насеља и становништва)*, Београд 1952, 9–10, 29.

⁷ У Архиву Војводине у Новом Саду чува се у Фонду Бачко-бодрошке жупаније под сигнатуром 1714/23 (АВ, ББЖ, 1714/23).

⁸ Овај попис чува се у Државном архиву Мађарске (Magyar Nemzeti Levéltár) у Будимпешти под сигнатуром N78-14-Bács. Дигитализован је и доступан на адреси: https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/az-1715_evi-orszagosszeiras (приступљено 13. 8. 2023).

⁹ Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој*, 37.

¹⁰ Овај попис сачуван је у три документа и чува се у Архиву Војводине у Новом Саду у Фонду Бачко-бодрошке жупаније под сигнатурама 1718/27, 1719/115 и 1719/125 (АВ, ББЖ, 1718/27, 1719/115, 1719/125).

¹¹ Иван Јакшић, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, I, Нови Сад 1966, 284, 306, 335, 384.

Sequentibus Ita и Processus Bacsiensis Vero. Важно је приметити да овај попис има другачију, тачније разуђенију пописну табелу у односу на претходни, што ће бити предмет детаљне анализе у овом раду.¹²

Након ових пописа, жупанијске власти су редовно, скоро сваке године пописивале, најчешће, подручје ова два процеса Бачке жупаније, а повремено и насеља Бодрошке жупаније. Попис из 1721. године био је детаљан, али је обухватио само 22 насеља из обе жупаније, док је попис из 1722. године према своме захвату готово једнак попису из 1720. године, с тим што граничарско становништво није пописивано, већ само коморско које је живело у границама. Пописи су, до средине века, обављени и 1725, 1726, 1727, 1728. и 1743. године.¹³

ПРОУЧАВАЊЕ ДРЖАВНОГ ПОПИСА ИЗ 1720. ГОДИНЕ

У историографији је посебна пажња посвећена пописима из 1715. и 1720. године. Међу првима је пажњу научне јавности на њих обратио мађарски историчар Игнац Ачади (Ignaz Acsády) који је табеларно, у виду сумарних израза, представио резултате оба пописа, сортирајући их према различитим критеријумима, које је објаснио у уводу књиге.¹⁴ Сам Ачадијев однос према резултатима пописа је амбивалентан. Душан Поповић износи Ачадијево мишљење према којем није пописано 50% становника, имајући на уму његову пројекцију величине породице – 6 душа, што је веома упитно. С друге стране, наводи и Ачадијеву тврдњу да је овај попис „толико сигуран да у тим годинама није било ни више ни мање домаћинстава (*'Haushaltungen'*) у земљи а основна дата управо тако тачна и прецизна као да потичу из каквог модерног пописа”, али зато ипак каже да је било веома много пореских домаћинстава (*“Steuerhaltungen”*) која су, било на који начин, изостала из пописа.¹⁵ Ачади није изнео детаљне податке, односно није фототипски или критички објавио овај попис, него се одлучио за њихово представљање, прво према броју пореских обвезника пописаних 1715. године, редом по жупанијама, а затим исто тако за попис из 1720. године. Онда је дао абецедни списак свих насеља у Угарској са подацима из ова два пописа, уз одређивање етничке припадности становништва.¹⁶ Име и презиме је узео као кључни критеријум за сврставање становништва у пет етничких категорија – мађарску (*magyar*), немачку (*német*), словачку или русинску (*tót vagy ruthén*), српско-хрватску (*szerb-horvát*) и румунску (влашку, *oláh*).¹⁷ О ваљаности и поузданости Ачадијевих критеријума могло би се расправљати са више аспеката, али без обзира

¹² АВ, ББЖ, 1720/108.

¹³ АВ, ББЖ, 1721/61, АВ, ББЖ, 1722/73, АВ, ББЖ, 1725/147, АВ, ББЖ, 1726/111, АВ, ББЖ, 1728-1732/194; Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој*, 10.

¹⁴ Ignác Acsády, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21*, Athenaeum, Budapest 1896, [11]*–68*.

¹⁵ Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој*, 10, 38.

¹⁶ I. Acsády, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21*, 3–227.

¹⁷ I. Acsády, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21*, 41*–51*; Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој*, 10.

на то, његова књига је незаобилазан извор података за сваког истраживача ове тематике.¹⁸

Међу српским историчарима, један од првих који се подробније бавио проучавањем пописа становништва у јужној Угарској био је Душан Ј. Поповић, који је у разним радовима и прилозима указивао и на значај пописних података из 1720. године за демографску историју Бачке.¹⁹

Након Другог светског рата, српски истраживачи су у склопу повећаног занимања за друштвену историју наставили да се баве демографском историјом Бачке – Д. Ј. Поповић анализом извора и прегледом историје Бачке, уз посебан осврт на историју насеља,²⁰ док је Ж. Сечански објавио пописе бачко-бодрошких простора од краја XVII до краја XVIII века, укључујући и пописне податке из 1720. године.²¹

Свеобухватно издање пописа из 1720. године, заједно са пописом из 1715. године, који су спроведени на бачко-бодрошким просторима, приредио је Иван Јакшић, 1966. године. Његово издање садржи имена и презимена домаћина, уз податке који се односе на сваког појединачно, као и потпуне опсервације о насељима.²² Иако је један део података већ био објављен код Д. Ј. Поповића и Ж. Сечанског, ово је прво детаљно доношење текста ових пописа, укључујући и исцрпне опсервације о свакој пописаној области и насељу, веома важне за историографска проучавања.

На основу поменутих издања, подаци пописа из 1720. године били су предмет анализе и у потоњим радовима српских и мађарских историчара.²³

¹⁸ Према његовим критеријумима у Бачкој жупанији било је 95,99% Срба-Хрвата (на другом месту их одређује само као Србе, без хрватске одреднице /I. Acsády, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21, 303/), 2,49% Мађара и 1,52% Немаца. У Бодрошкој жупанији било је 94,23% Срба-Хрвата (на другом месту их поново назива само Србима /I. Acsády, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21, 303/), 3,59% Мађара и 2,18% Немаца. I. Acsády, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21, 47*.

¹⁹ Душан Ј. Поповић, *Војводина: прилози проучавању наше земље и њених народа: ојшћин гео. I, Бачка: прилози проучавању етничких односа од средине XVI века до 1921 г.*, Српска краљевска академија, Београд 1925; Душан Ј. Поповић, *Културна и национална прошлост војвођанских градова*, Прва годишњица Првог конгреса војвођанских градова, Стални одбор Савеза војвођанских градова, Панчево 1925, 51–61. Д. Ј. Поповић (са Ж. Сечанским) објавио је и податке из делимичних пописа из 1696, 1727. и 1730. године (Душан Ј. Поповић, Живан Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини од 1695 до 1796*, Нови Сад 1936, 29–30).

²⁰ Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века. Историја насеља и становништва*, Београд 1952.

²¹ Ж. Сечански, *Пописи становништва Бачке током осамнаестог века. Грађа за историју насеља и становништва*, Београд 1952.

²² И. Јакшић, *Из пописа становништва Угарске током XVIII века*, I, Нови Сад 1966, [255]–391.

²³ Подаци пописа из 1720. године најчешће су коришћени у радовима о појединим местима или у студијама из области друштвене историје. Упор.: Akoš Koroknai, „Problemi zadruge u Podunavskoj i Potiskoj granici (1686–1723): pokušaj rekonstrukcije stanovništva u okviru privredne statistike”, *Istraživanja* 3 (1974), 41–145. Од новијих радова о демографској историји Бачке упор.: Саша Кицошев, „Етно-демографски развој Бачке”, *Бачка кроз векове: слојеви култура Бачке*: зборник радова, Београд 2014, 553–574; Исидора Точанац-Радовић, Нино Делић, „Демографске прилике у Бачкој епархији у XVIII и XIX веку”, *Епархија Бачка у осмовековној историји Српске православне цркве*, Нови Сад 2021, 125–139.

СТРУКТУРА ДРЖАВНОГ ПОПИСА ИЗ 1720. ГОДИНЕ

Државни попис Бачке и Бодрошке жупаније, као и Подунавске и Потиске војне границе, у лето 1720. године обавили су Томас Јура и Јоанес К. Течи, пописивачи из Мармарошке жупаније,²⁴ настањене претежно русинским и румунским становништвом. У Бачкој жупанији помагао им је Јоанес Келемен, благајник Бачке жупаније, а у Бодрошкој жупанији Томас Ант. Кот, заклето заменик бележника Бодрошке жупаније. У Потиској војној граници помоћници су били коморски чиновници Јозефус Лудовикус Пасецки и Јоанес Георгијус Бер, а у Подунавској војној граници пуковник Георг Ернс фон Фалкенберг, оберкапетан Сава Николић, префект Сегедина Јозефус Антониус Штаудахер и тридесетничар Јозефус Лудовикус Пасецки.²⁵

У уводима пописа пописивачи су унели понеке белешке, попут података о томе када су започели попис, а на крају када су га завршили. Попис ових територија садржи 73 насеља, односно 69, јер су нека насеља пописана два пута. Сомбор је пописан у Бачкој жупанији и Потиској војној граници, Петроварадин и Ковиљ у оквиру Бодрошке жупаније и Подунавске војне границе.

Приликом бележења јасно су разграничена насеља обе жупаније, што није био случај са пописом из 1715. Према томе, у оквиру Бачке жупаније пописана су следећа насеља: Алмаш, Баја, Барачка, Бач, Букчиновац, Берг, Богојево (Богојева), Бођан, Дорослово, Даутово (Даутова), Кађмар, Каравуково, Колут, Купусина, Горњи Моноштор, Доњи Моноштор, Пашинада, Плавна, Риђица, Сантово (Сантова), Сивац, Сент Иван (Пригревица), Сонта, Штрбац, Товаришево (Товаришова), Вајска и коморски Сомбор, укупно 27 насеља. Ачади је приказао 28 насеља зато што је посебно рачунао Кађмар, а посебно Боршод (Borsód l. Katymár и Katymár és Borsód) с тим што су порески обвезници забележени само у једном случају, односно у Кађмару (7 пореских обвезника). Иван Јакшић је објавио само попис Кађмара (Kacsmar in Borsod), што је исправно, јер су ова два насеља пописана као једно 1720. године.²⁶

У попису Бодрошке жупаније нашла су се следећа насеља: Алпар, Бегеч, Букин, Деспот Сент Иван, Футог, Гајдобра, Гардиновац, Кађ, Кер, Крстур (Керестур), Ковиљ (Кобила), Куцура, Лок, Мошорин, Обровац, Парабуђ, Параге (Парага), Петровац, Петроварадин, Пирош, Пивница, Шове, Силбаш, Сент Михаљ, Темерин, Турија (Турја) и Врбас, укупно 27 насеља.²⁷

²⁴ Попис се чува у Државном архиву Мађарске у Будимпешти (Magyar Nemzeti Levéltár) под сигнатуром N79–Bács-Bodrog megye–14. Téka, дигитализован је и доступан на линку: https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/az-1720_-evi-orszagosszeiras (приступљено 13. 8. 2023). Попис Бачке жупаније је на л. 2–42, а попис Бодрошке жупаније на л. 87–120.

²⁵ И. Јакшић, *Из пописа становништва Угарске њочейком XVIII века*, 20, 284, 306, 335, 384.

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár, N79–Bács-Bodrog megye–14. Téka, л. 34, Доступно на: https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/az-1720_-evi-orszagosszeiras (приступљено 13. 8. 2023).

²⁷ Граничари, као и цивилна лица различитог правног статуса, Потиске и Подунавске војне границе, пописани су у посебним пописима. У оквиру пописа Потиске војне границе, под заповедништвом грофа Ернеста Херберштајна, генерала и заповедника града Сегедина, пописано је 13 граничарских насеља на територији Бачке жупаније: Суботица, Сомбор, Сентомаш, Жабал, Чуруг, Фелдвар, Бечеј, Петрово Село, Мол, Острово (Ада), Сента, Кањижа и Моноштор. У овај попис унети су и граничари из Сегедина, који је био у Чонградској жупанији, јер су и ти граничари били у саставу Потиске војне границе. У оквиру Подунавске

Кад се овај попис упореди са пописом из 1715. године, види се да је 1715. године пописано 58, а 1720. године 54 жупанијска насеља. У првом попису на крају је додат само списак 18 граничарских насеља у којима није пописано ни неграничарско становништво, а у другом је пописано свих 19 граничарских насеља, рачунајући и Сегедин. Становништво Сомбора, Петроварадинског Шанца и Ковиља било је и граничарско и коморско, па су једни пописани у жупанијским, а други у граничарским пописима, мада је сигурно било и оних који су избегли попис, тако да нису уопште пописани. Порески обвезници који нису били граничари означавани су као *Colonus* – земљорадник, а само у попису Баје као *Incola* – становник. Инквилени (Иван Јакшић користи израз *желири*), удовице и странци нису улазили у ред пореских обвезника, али су и они били пописани, иако нису имали имовине или неког прихода за опорезивање. Пописивачи су их забележили на крају табеларних исказа после пописаних пореских обвезника, поименично или сумарно, уз напомену у каквим приликама живе.²⁸

У пресеку оба пописа, 1715. и 1720. године, пописано је 49 насеља. Госпођинци, Кула, Гложан, Ловренац, Ново Село, Боршод, Јанковац и Леђен пописани су само 1715. године, а Риђица, Темерин, Пирош, Сент Михаљ и Букин само приликом другог пописа, с тим што је Леђен и касније пописиван као Леђен у Риђици, тако да је дошло до спајања ова два насеља.

Сви пописи који су начинили пописивачи из Мармарошке жупаније, па и државни попис из 1720, истог су облика и састоје се од кратког увода, после кога следе пописи места и сумарни исказ (*Sumarius extractus*). Попису Бодрошке жупаније, испред сумарног исказа, додата је опширна генерална опсервација. Попис сваке области завршава се кратким закључком, датумом и потписима пописивача и њихових помоћника. Попис сваког насеља састоји се од табеларног исказа и опсервација. Овим пописом није обухваћено племство, свештенство и становништво које је имало кућу, а није потпадало под пореске обвезнике, јер је главни циљ пописа био да се дође до тачног броја пореских обвезника и њихове имовине.

У прву рубрику уношено је име и презиме пореског обвезника, у другу површина обрадивог земљишта у пожунским меровима. Трећа рубрика, намењена за убележавање површина крчевина, изостављена је пошто такве земље није било. Стога су подаци предвиђени за четврту рубрику (ливаде) уписивани у трећу, а подаци о виноградима, планирани за пету, уписивани у четврту рубрику. Пета рубрика остала је слободна, па су у њу бележена трговачка и занатлијска занимања становника (*Qestores et Opifices*).²⁹

Опсервације (*Opervatio*) садржале су тачке од 6 до 17 и односиле су се на поделу и плодност земље /6/, пашњаке (*Pascua* /7/), пустаре (*Praedium* /8/),

војне границе, под командом Јована Јакоби Дилера, заповедника града Петроварадина, пописано је становништво из пет граничарских насеља са територије Бодрошке жупаније: Тител, Вилово, Ковиљ, Паланка и Петроварадин. Попис Подунавске границе је у истом документу као и пописи Бачке и Бодрошке жупаније, на л. 48–80, док је попис Потиске границе у другој фасцикли, у оквиру Чонградске жупаније (*Magyar Nemzeti Levéltár, N79–Bács-Bodrog megye–14. Teka*. Доступно на: https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/az-1720_-_evi-orszagos-osszeiras) (приступљено 13. 8. 2023).

²⁸ И. Јакшић, *Из пописа становништва Угарске почешком XVIII века*, 24.

²⁹ Исто, 21.

квалитет и цену вина /9/, могућности продаје пољопривредних производа /10/, количину дрва за огрев и градњу из шуме /11/, количину жира за жићење свиња /12/, млинове /13/, квалитет земљишта и могућности за превоз пољопривредних производа /14/, приход од трговине /15/, занатлије и њихов приход /16/ и евентуалне друге примедбе (рубрика напомена /17/).³⁰ Због оваквих измена у рубрикама, постоје велике разлике у структури пописа које су радили пописивачи из Мармарошке, од оних који су радили пописивачи из осталих жупанија.

Након појединачних пописа, састављен је један опши исказ *Sumarius extractus*, који има 14 рубрика у пописима војних граница, а 7 рубрика за жупанијска подручја. Сумарно је наведено колико је у постојећим местима пописано насељених места, пустара и старешина домова, те колико су они имали ораница, ливада и винограда и прихода од пашњака, шума, продаје стоке, трговине, заната, крчми, месара и риболова. Посебно је важно што је у рубрикама војних граница назначено колико који домаћин треба да плати за откуп својих укућана заробљених у Аустријско-турском рату (1716–1717).³¹

Пописивачи из Мармарошке жупаније пописали су становништво пуним именом и презименом, чиме су истраживачима оставили огроман материјал за анализу њихове етничке припадности, чему ипак треба опрезно приступити, како би се избегли погрешни закључци.³² Државни попис из 1720. године нуди обиље података за анализу структуре становништва, занатских и трговинских делатности, као и основни увид у економско стање пописаних домаћинстава. Могуће га је још анализирати са бројних аспеката, а у овом раду задржаћемо се на расправи о поузданости и обухватности прикупљених података који се односе на становништво.

„ДРУГИ ПОПИС ИЗ 1720. ГОДИНЕ”

Попис Бачке жупаније из 1720. године („Други попис из 1720”) сачуван је у Архиву Војводине само у виду сумарног исказа исписаног на два листа. На првом листу, налази се попис Бајског процеса са насељима Бајом (*Opidi Bajae Pors. Quod securait Obstinati Bajaenses*), Малим (Горњим) Моноштором, Барачком, Даутовом, Сантовом, Берегом, Колутом, Штрпцем, Старим (Доњим) Моноштором, Пашинадом, Купусином, Сент Иваном (Пригревицом), Сивцем, коморским Сомбором (*Opp. Zombor*), Каћмаром, Алмашем, Јанковцем (*Janko in Sz Ivan*) и Леђеном, односно Риђицом (*Legyen in Rigyicza*). Укупно је забележено 18 места.

На другом листу је попис Бачког процеса са следећим насељима Бач (*Op. Archiepiscopati Vacs*), Товаришево, Плавна, Бођан, Вајска, Каравуково, Богојево, Сонта, Букчиновац и Дорослово. Укупно 10 насеља. Попис није потписан, тако да није познато ко га је обавио.³³

³⁰ Исто, 9–10.

³¹ Исто, 21.

³² Исто, 25.

³³ АВ, ББЖ, 1720/108.

Тешко је претпоставити да ли је припадао неком детаљном попису, али није искључено да јесте, судећи по његовој разуђеној структури. Рубрике овог пописа одговарају пописима из 1714, 1718, 1721. и 1722. године, од којих су три сачувана до данашњих дана у пуном облику (1714, 1721. и 1722), а пописи из 1718. године (АВ, ББЖ 1718/27, 1719/115, 1719/125) у сумарном виду. Дакле, пописне рубрике су доста детаљне и различите од рубрика државних пописа из 1715. и 1720. године. Редом су овакве: имена ожењених домаћина са браћом и синовима изнад 15 година (*Nominus Colon(us) seu Hospites Uxorati Fratres aut Fily. supra 15. Annorum*),³⁴ домаћини (*Hospites*), главе (*Capita*),³⁵ инквилини сељаци (*Inquilinus Possessionati*), удовци и удовице (*Vidui et Vidua Possessionati*), број волова (*Boves Numerus*), број коња (*Equi Num.*), број крава (*Vacca Num.*), јунци и јунице од 3 године (*Juvençy et Juvencae 3. Annorum*), овце и козе (*Oves et Capra Num.*), житарице (*Frumenti Procreat.*), виногради (*Vini Procreat.*), пчелари (*Alvearia*), трговци стоком (*Questores Animatum*), трговци и занатлије (*Questore Mercius et Opifices*), воденице (*Molendina Fluviale*), суваче (*Molendina Sicca*), свиње (*Majales*), пецаре (*Ahenum Sacabi.*), пиваре (*Braxator.*)³⁶

Структура пописа, односно његова садржина, упућује на то да су га обавили искусни пописивачи и то са простора Бачке жупаније, који су, можда, обављали и остале наведене пописе. Како се може видети, пописи из 1715. године и 1720. веома су сличне структуре, нису тако детаљни као остали пописи. Рекло би се да та два генерална пописа не носе епитет „генерални” само по обиму, односно по ширини захвата, већ и по ономе шта пописују. Поред Опсервација које садрже податке о насељу, конкретно се за сваког пореског обвезника бележи колико има ораница, колико ливада, пустара или винограда, док остали пописи (из 1714, 1718, други попис из 1720, 1721, 1722. године) бележе сву стоку, крупну и ситну, детаљне приносе у житарицама, пчеларству, риболову, као и остале делатности, попут података о млинарству, печењу ракије или посебним занимањима.

ПОРЕЂЕЊЕ РЕЗУЛТАТА ПОПИСА

Ради сагледавања поузданости државног пописа из 1720. године у смислу регистравања правог стања које се односи на постојеће становништво на простору Бачке и Бодрошке жупаније, резултати овог пописа биће упоређени са резултатима другог пописа из 1720. године, као и са потоњим жупанијским пописима из 1721. и 1722. године.

Број пописаних домаћина у првом и другом попису из 1720. године може се поредити само на оном броју насеља која су пописана оба пута (27 насеља), а која су припадала Бачкој жупанији. Село Јанковац се помиње само у другом попису, па ће због тога бити изостављено из анализе. У Табели 1 биће приказан индекс пораста броја пописаних домаћина у ова два пописа, како би најјасније могле да се виде разлике у њиховој обухватности.

³⁴ У ову рубрику нису унета лична имена, већ називи насеља.

³⁵ Укупан број пореских обвезника у насељу (домаћини и ожењена браћа и синови који с њима живе у истој кући).

³⁶ АВ, ББЖ, 1720/108.

Табела 1. Индекс пораста броја пописаних домаћина у првом (П. 1720 /I/) и другом (П. 1720 /II/) попису из 1720. године

НАСЕЉЕ	П. 1720 (I)	Индекс	П. 1720 (II)	Индекс
Алмаш (Бачалмаш)	6	100	5	83,33
Баја	190	100	299	157,37
Барачка	19	100	19	100,00
Бач	61	100	50	81,97
Берек	20	100	25	125,00
Богојево	5	100	7	140,00
Бођан	17	100	16	94,12
Букчиновац	40	100	52	130,00
Вајска	16	100	19	118,75
Даутово	22	100	30	136,36
Дорослово	16	100	24	150,00
Каравуково	8	100	11	137,50
Каћмар	7	100	8	114,28
Колут	11	100	17	154,54
Купусина	17	100	23	135,29
Доњи Моноштор	32	100	45	140,625
Горњи Моноштор	4	100	10	250,00
Пашинада	15	100	28	186,67
Плавна	27	100	22	81,48
Сент Иван (Пригревица)	24	100	26	108,33
Риђица	7	100	5	71,43
Сантово	20	100	32	160,00
Сивац	27	100	29	107,41
Сомбор	35	100	70	200,00
Сонта	37	100	55	148,67
Товаришево	24	100	26	108,33
Штрбац	15	100	18	120,00
УКУПНО	722	100	971	134,49

Као што се види из табеле, неколико месеци касније од пописа из 1720. године, у истим местима је забележено 249 становника више, односно индекс пораста је 134 у односу на првобитни број пописаних. У првом попису забележено је 722, а у другом 971 домаћин. Немогуће је да је за кратко време дошло до прилива становништва за једну трећину од укупног броја. Од укупно 27 насеља, у 22 насеља (81,48%) је забележено више становника, док је само у 5 насеља (18,52%) забележено мање становника, и то само укупно 20. Највећа разлика у броју пописаних домаћина је у једном од најмањих и у једном од највећих места – у Горњем Моноштору (250%) и Сомбору (200%). Следи Пашинада (186,67%), Сантово (160,00%), Баја (157,37%), Колут (154,54%) и Дорослово (150,00).

Након пописа из 1720. године поновљен је попис наредне године у 22 насеља од којих је тринаест 1720. године било пописано у оквиру Бачке, а девет

у саставу Бодрошке жупаније. Овај попис обавио је Франц Антон Хамершмит, жупанијски благајник Бачке жупаније и привремени коморски провизор, тако да није искључено да је он обавио и све остале пописе који имају структуру сличну овој, дакле пописе из 1714, 1718, други попис из 1720, и пописе из 1722. и 1725. године.³⁷ Међутим, у наслову овог пописа стоји да се ради о насељима Бачке жупаније, јер њено чиновништво није признавало постојање Бодрошке жупаније, а овакав попис сведочи о третману појединих насеља, која су често двоструко пописивана и опорезивана, дакле у саставу обе жупаније. Будући да је спор између Бачке и Бодрошке жупаније посебна тема којој је већ посвећена одређена пажња у историографији,³⁸ задржаћемо се на упоређивању пописа на основу броја пописаних поданика.

Уколико се упореди број пописаних становника у другом попису из 1720. са пописом из 1721. године у истим местима у којима су обављена оба пописа, долази се до сазнања да је у укупном износу само један становник више забележен 1721. године, с тим што бројеви становника нису у неким местима ни приближни (Табела 2).

Табела 2. Поређење пописа из 1721. године са другим пописом из 1720. године

НАСЕЉЕ	П. 1720 (П)	П. 1721.
Барачка	19	30
Берег	25	17
Букчиновац	52	59
Даутово	30	33
Колут	17	9
Купусина	23	23
Доњи Моноштор	45	44
Пашинада	28	23
Сантово	32	43
Сивац	29	33
Сомбор	70	63
Сонта	55	40
Штрбац	18	27
УКУПНО	443	444

С друге стране, ако се попис из 1721. упореди са државним („првим”) пописом из 1720. године, сазнаје се да је 1721. број забележених пореских обвезника већи за 248. Због тога ће индекс пораста броја пописаних домаћинстава бити приказан у Табели 3.

³⁷ АВ, ББЖ, 1721/61.

³⁸ А. Magyar, „Territorien, Grenzen und Grenzziehungen in den südungarischen”, 15–41; Дејан Јакшић, „Једно архивско истраживање из XVIII века – Предмохачки акти везани за раздвајање Бачке и Бодрошке жупаније”, *Споменица Историјској архиви Срем* 16 (2017), 193–202; Д. Јакшић, „Обнова и утврђивање граница Бодрошке жупаније (1699–1730)”, 11–21.

Табела 3. Индекс пораста броја пописаних домаћина у првом попису из 1720. године (П. 1720 /I/) и попису из 1721 (П. 1721)

НАСЕЉЕ	П. 1720 (I)	Индекс	П. 1721.	Индекс
Барачка	19	100	30	157,89
Берег	20	100	17	85
Букчиновац	40	100	59	147,5
Врбас	31	100	39	125,81
Даутово	22	100	33	150
Деспот Сент Иван	24	100	36	150
Каћ	19	100	53	278,95
Ковиљ	39	100	63	161,54
Колут	11	100	9	81,82
Купусина	17	100	23	135,29
Куцура	13	100	20	153,85
Лок	7	100	10	142,86
Доњи Моноштор	32	100	44	137,5
Мошорин	34	100	42	123,53
Пашинада	15	100	23	153,33
Сантово	20	100	43	215
Сивац	27	100	33	122,22
Сомбор	35	100	63	180
Сонта	37	100	40	108,11
Темерин	23	100	67	291,3
Турија	16	100	20	125
Штрбац	15	100	27	180
УКУПНО	516	100	794	153,88

Дакле, само у два насеља (9,09%) забележен је мањи индекс раста, док је у 19 насеља (90,91%) већи, са максималном вредношћу у Темерину (291,3%), а потом у Каћу (278,95), док је средња вредност чак 153,88%.

Следеће године (1722), пописано је 48 места Бачке жупаније, према наслову самог пописа, док је према државном попису из 1720. године, пописаних 25 места припадало Бачкој, а 23 Бодрошкој жупанији. Сравнивањем података о броју пореских обвезника закључује се да је број забележених пореских обвезника већи за 890 у односу на целокупни жупанијски попис из 1720. године (Табела 4).

Табела 4. Индекс пораста броја пописаних домаћина у првом попису из 1720. године (П. 1720 (I)) и попису из 1722 (П. 1722)

НАСЕЉЕ	1720 (I)	Индекс	П. 1722.	Индекс
Алпар	9	100	17	188,89
Баја	190	100	298	156,84
Барачка	19	100	20	105,26
Бач	61	100	86	140,98

Берег	20	100	34	170
Богојево	5	100	11	220
Бођан	17	100	21	123,53
Букин	15	100	29	193,33
Букчиновац	40	100	72	180
Вајска	16	100	22	137,5
Врбас	31	100	51	164,52
Гардиновац	6	100	14	233,33
Даутово	22	100	24	109,09
Деспот Сент Иван	33	100	44	133,33
Дорослово	16	100	34	212,5
Каравуково	8	100	13	162,5
Каћ	19	100	60	315,79
Каћмар	7	100	13	185,71
Кер	24	100	55	229,17
Крстур	14	100	21	150
Ковиљ	39	100	34	87,18
Колут	11	100	15	136,36
Купусина	17	100	32	188,24
Куцура	13	100	22	169,23
Лок	7	100	9	128,57
Доњи Моноштор	32	100	48	150
Мошорин	34	100	65	191,18
Обровац	21	100	28	133,33
Парабућ	9	100	13	144,44
Парага	13	100	23	176,92
Пашинада	15	100	26	173,33
Петроварадински Шанац	42	100	39	92,86
Петровац	16	100	15	93,75
Пивница	35	100	84	240
Плавна	27	100	23	85,18
Пригревица (Сент Иван)	24	100	36	150
Риђица	7	100	20	285,71
Сантова	20	100	37	185
Сивац	27	100	51	188,89
Силбаш	12	100	28	233,33
Сомбор	35	100	81	231,43
Сонта	37	100	61	164,86
Темерин	23	100	62	269,56
Товаришево	24	100	29	120,83
Турија	16	100	41	256,25
Футог	140	100	244	174,28
Шове	19	100	31	163,16
Штрбац	15	100	20	133,33
УКУПНО	1302	100	2156	165,59

Овај попис показује још већу разлику у индексу раста, који је у просеку 165,59%, са максималном вредношћу у Каћу (315,79) и вредностима преко 200% у чак девет насеља (Табела 4).

Имајући на уму претходно изнете анализе, може се закључити да генерални попис из 1720. године није обухватио целокупно становништво које је подлегао пореским обавезама (табеле 1–4). Најбољи показатељ који иде у прилог овој тврдњи су резултати другог пописа из 1720. године који показују пораст становништва за 1/3 у истој години (Табела 1). Природним путем оволики пораст становништва није био могућ, а није забележено да је било масовног досељавања или исељавања становништва током 1720. године.³⁹ Пописи који су уследили у наредним годинама (1721. и 1722), који такође не морају да буду сасвим поуздани, али ипак могу да буду индикативни, само иду у прилог овом закључку. Они садрже податке приближне подацима забележеним у другом попису из 1720. године, што је вероватнији и логичнији пресек стања становништва у тренутку пописа. Народ је с разлогом избегавао попис, а у већим местима и насељима са двојном управом (војном и жупанијском – Сомбор, Петроварадински Шанац, Ковиљ), било је лакше сакрити се од пописивача. Погодна околност за избегавање пописа била је што су пописивачи били из друге, удаљене, Мармарошке жупаније и нису познавали терен и прилике у Бачкој и Бодрошкој жупанији.

Поред свих недостатака овог пописа у смислу обухватности, а самим тим и поузданости, прикупљени и забележени подаци представљају драгоцену сведочанство о тадашњим друштвеним приликама, а додатни значај добијају упоређивањем са каснијим пописима истог простора.

³⁹ У историографији је обрађена пажња на бачко-банатске миграције, на основу чега се може сазнати да је 1719. године из Бачке, тачније из насеља која су припадала Потиској војног граници, пребегло 197 породица у Банат (346,5 пореских глава, према тадашњем рачунању). С друге стране, 1725. године из Баната је у Бачку дошло 127 породица (197 пореских обвезника), од тога броја 125 лица у жупанијски део Бачке, а остатак у насеља под војном командом. Упор.: Срета Печињачки, „Документи о бачко-банатским миграцијама 1719–1725. године”, *Зборник за историју* 6 (1972), 105–116; Владан Гавриловић, „О пребегавану српског становништва из Баната у Бачку током прве половине XVIII века”, *Зборник Матисе сръске за историју* 83 (2011), 119–126. Дакле, током 1720. године, а ни наредне две године није било масовних миграција или имиграција на подручју Бачке и Бодрошке жупаније, мада се не могу искључити појединачни случајеви, који ипак не могу утицати на постојање великих разлика у поменутих пописима становништва.

LJILJANA I. PUZOVIĆ, Ma
National library of Serbia
Department of Archeography
Skerlićeva 1, Belgrade, Serbia
E-mail: ljiljana.puzovic@nb.rs

ANALYSIS OF THE STATE CENSUS FROM 1720 AT THE TERRITORIES
OF THE HUNGARIAN COUNTIES:
Bač and Bodrog county

SUMMARY: The state census of the Kingdom of Hungary, that was conducted in 1720, was the most comprehensive survey among several censuses that were undertaken during the first three decades after the liberation from the Ottoman rule. It covered the entire territory of the Kingdom, both under civil and military administrations, including the counties of Bač (hun. Bács) and Bodrog, and also the neighboring military frontiers along the rivers Tisa (hun. Tisza) and Danube (territories now belonging to modern states of Serbia and Hungary). Despite the authorities' intention for the census to include the entire population liable to taxation, some individuals obligated to pay taxes nevertheless managed to stay invisible and avoid the survey. The best indicator to support this claim are the results of the county census (provisionally speaking, the second census) also conducted in 1720, which showed that the population had grown by one-third that year, an outcome that could not have come about naturally and there is no record that any mass migrations in the area took place in this year. The censuses that followed in 1721 and 1722, which, although probably suggestive, might not be entirely reliable, support this conclusion. They yielded approximately similar data to those recorded in the second census of 1720, which is a more likely and logical assessment of the population at the time the censuses were conducted. The people had reasons to avoid the survey, and in larger urban centers and settlements with a dual administration (military and county authorities), it was easier to avoid the census clerks. A convenient circumstance that made it easier to avoid the census survey was that the census clerks came from the distant Máramaros County and were unfamiliar with the land or the situation in the counties of Bač and Bodrog. For all the deficiencies of this census in terms of comprehensiveness and, by extension, reliability, the collected and recorded data provide valuable evidence about the social circumstances of the time and gain additional importance when compared with later censuses conducted in the same territory.

KEYWORDS: Bač County, Bodrog County, Kingdom of Hungary, census, population, demographic history, history of Serbia, history of Hungary

Др НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ, научни сарадник
Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

БЕОГРАДСКА МИТРОПОЛИЈА У ЗАКУПУ ФАНАРИОТА (1739–1756)¹

САЖЕТАК: У чланку се приказују до сада непознате чињенице из историје Београдске митрополије у XVIII веку. После завршетка Аустријско-османског рата 1737–1739. право на уживање црквених прихода у овој епархији нису добили надлежни јерарси, Софроније Андрејевић (1739–1745) и Викентије Стефановић (1746–1756), што би било у складу с тадашњом административном праксом у Османском царству, већ тројица фанариотских првака из Цариграда. Закуп ових прихода најпре је додељен драгоману Високе порте Александру Гици. После његове смрти (1740) пренесен је на новог драгомана, Јанакија (Јаниса) Теодора Калимакија, а потом на пећког патријарха Јоаникија Караџу (1739–1747). Од новембра 1741. патријарх Јоаникије је приходе из Београдске епархије користио за измиривање обавеза Пећке патријаршије према држави, али је овим новцем наставио да се служи и после повлачења с престола Српске православне цркве. Стављање Српске патријаршије и београдских митрополита под контролу фанариотских првака 1739. године, био је, по свој прилици, део ширег политичког програма, којим су османске власти настојале да сузбију хабзбуршки и руски утицај у својим пограничним областима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска православна црква, Београдска митрополија, београдски митрополит Софроније Андрејевић, београдски митрополит Викентије Стефановић, пећки патријарх Јоаникије Караџа, велики драгоман Александар Гика, велики драгоман Јанаки (Јанис) Теодор Калимаки

Положај православних архијереја у османском правном и пореском систему био је предмет већег броја научних студија, па се може рећи да је,

¹ Чланак је резултат рада у Балканолошком институту САНУ, који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број 451-03-47/2023-01 од 17. 1. 2023.

барем када је реч о XVII и XVIII столећу солидно изучен.² Утврђено је, између осталог, да су све старешине аутокефалних архиепископија имале статус закупаца црквених прихода у својим областима и да су највећи део послова с државним властима обављали у посебном одељењу централне финансијске управе – *Канцеларији епископске мукаџије* (Piskopos mukata'sı kalemi). Овде су подносили молбе за именовања, жалбе због повреде својих права и доказе о измирењу пореских обавеза. Постављани су на дужност по процедури која је била предвиђена и за световне закупце државних прихода, тако што су им издавани укази о именовању (берати) у којима су била наведена њихова права и обавезе према владаревом фиску. Основне обавезе архиепископа према држави биле су плаћање годишње закупнине црквених прихода (одсек, кесим) и плаћање таксе *йешкеш* за издавање берата приликом ступања на дужност и после доласка новог султана на престо. Пошто су помагали патријарсима у сакупљању годишњег одсека и издржавали се новцем који су добијали од верника у својим епархијама, митрополити и епископи су такође били у обавези да поседују правно важеће берате. Најкраће речено, православни јерарси стицали су право да врше црквене дужности и примају новац од султанових поданика хришћанске вероисповести тек после окончања процедуре именовања и регистрације у надлежним канцеларијама финансијске управе.

Протоколи о именовањима архиепископа показују да су како структура и садржаји берата тако и процедуре за њихово издавање били једнообразни на територији Османског царства. У овом чланку показаћемо да је у раздобљу од 1739. до 1756. Београдска митрополија била изузетак од општег правила, јер у то доба није била регистрована као црквена област у надлежности њених архиепископа, Софронија Андрејевића (1739–1745) и Викентија Стефановића (1746–1756), већ као пореска јединица која се налазила у особеној врсти закупа. Закуп црквених прихода у овом периоду био је сукцесивно додељен тројци фанариотских првака из Цариграда. Први међу њима био је драгоман Високе порте Александар Гика (у служби: 1727–1740), други његов наследник у служби Јанаки (Јанис) Теодор Калимаки (у служби: 1741–1750) и трећи пећки патријарх Јоаникије Караца (1739–1747), који је закуп држао још неколико година после повлачења с престола Пећке патријаршије.³ За ово време

² Међу значајнијим студијама о правном статусу православних архиепископа у Османском царству су: Р. Тричковић, „Српска црква средином XVII века”, *Глас САНУ* 320: Одељење историјских наука 2 (1980), 61–164; Н. İnalçık, “Ottoman Archival Materials on Millets”, in: B. Braude with B. Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society* I, New York – London 1982, 438–447; Н. İnalçık, “The Appointment Procedure of a Guild Warden (Kethüda)”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands* 76, Festschrift Andreas Tietze (1986), 136–137; Н. İnalçık, “The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans”, *Turcica* 21–22 (1991), 419–420; Ph. P. Kotzageorgis, “Socio-Economic Aspects of a Tax: The Metropolitans’ and Bishops’ Pişkes (Second Half of the Seventeenth Century)”, in: M. Sariyannis et al. (eds.), *New Trends in Ottoman Studies. Papers presented at the 20th CIEPO Symposium, Rethymno, 27 June – 1 July 2012*, Rethymno 2014, 207–222; T. Papademetriou, *Render Unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries*, Oxford 2015; Н. Çolak and E. Bayraktar Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019.

³ О установи великог драгомана: С. Е. Bosworth, “Tardjuman”, in: P. J. Bearman et al. (eds.), *The Encyclopaedia of Islam: New Edition*, X (T–U), Leiden 2000, 237–238. О фанариотским

митрополити нису имали непосредан однос с централном финансијском управом, већ су верску службу вршили с дозволом закупаца, којима су предавали већи део епархијских прихода. Редовне прилике у односу с државом београдске владике поново су успоставиле 14. маја 1756, када је после десет година служења Јоаникију Караџи, Викентије Стефановић добио владичански берат за који је платио увећани пешкеш од 6.000 акчи.⁴ После тога у Београдској митрополији није примењиван модел спољног закупа. По именовању Викентија Стефановића за пећког патријарха 6. октобра 1756, митрополитски берат је на уобичајени начин био издат владици Пајсију (8. децембра 1756), потом Калинику (15. децембра 1757), Теодосију (11. јануара 1765) и Јеремији (11. јуна 1765) (Табела 1).⁵

Табела 1. Именовања закупаца црквених прихода у Београдској митрополији од 1704. до 1765. године (Извор: БОА, КК 2542, 30; КК 2542/11, 55)

ЗАКУПАЦ	ДАТУМ ИМЕНОВАЊА	
	Хиџретски календар	Грегоријански календар
Михајло, митрополит	1. Ca 1116.	1. IX 1704.
Мојсије, митрополит	14. N 1125.	4. X 1713.
Александар Гика, велики драгоман	13. C 1152.	17. IX 1739.
Јанаки Теодор Калимаки, велики драгоман	27. M 1154.	14. IV 1741.
Јоаникије, пећки патријарх (до 1747)	23. Ş 1154.	3. XI 1741.
Викентије, митрополит	14. Ş 1169.	14. V 1756.
Пајсије, митрополит	15. Ra 1170.	8. XII 1756.
Калиник, митрополит	3. R 1171.	15. XII 1757.
Теодосије, митрополит	18. B 1178.	11. I 1765.
Јеремија, митрополит	21. Z 1178.	11. VI 1765.

У даљем тексту изложићемо садржај двају до сада непознатих османских докумената из архиве Канцеларије епископске мукате (прилози 1 и 2) који сведоче о неуобичајеним закупима прихода Београдске митрополије 1739–1741. и у светлу нових извора осврнућемо се на питање реинтеграције поменуте црквене области у османски правни и порески систем после завршетка Аустријско-турског рата 1737–1739. године.

*

Почеци српске православне Београдске митрополије углавном се везују за двојицу владара средњовековних српских држава – „сремског” краља

породицама Гика, Калимаки и Караџа: М. Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles*, Paris 1999², 245–247, 258–259, 297.

⁴ Датуми хришћанске ере навођени су према новом календару.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Kamil Kεpeci Tasnifi (=KK), 2542/11, 55. Н. С. Шулетих, „Именовања пећких патријарха (1691–1766)”, *Зборник Мајице српске за историју* (=ЗМЦИ) 104 (2/2021), 51–71.

Драгутина и деспота Стефана Лазаревића – који су као барони угарске круне уживали право црквеног патроната на својим угарским властелинствима.⁶ Како се под њиховом управом налазио и Београд, двојица барона били су у прилици да у овом граду обезбеде услове за живот једног владике, који би водио бригу о православним душама на њиховим властелинствима.⁷ Будући да обичаји и закони Краљевине Угарске нису предвиђали постојање такве установе, може се рећи да је Београдска митрополија у средњем веку била неформално подручје архијерејског ауторитета, који је проистигао из приватних права угарских барона православне вере. После османског освајања Београда (1521) почели су да се стичу услови да држава, овога пута Османско царство, формално регулише статус београдског митрополита, под чијом су се јурисдикцијом од треће деценије XVI века до Рата Свете лиге (1683–1699) налазили хришћани у Санџаку Срему и Београдској нахији Смедеревског санџака. Пошто је у овом рату већи део Срема доспео под власт Хабзбурга, Београдска митрополија је почетком XVIII века реорганизована, па су се од тада под јурисдикцијом њених архијереја налазили хришћани у југоисточном Срему и Београдској нахији Смедеревског санџака, којима су придружени верници из предратне Смедеревске и Пожаревачке (Браничевске) епархије. Упркос изменама јурисдикционог подручја, османска администрација је и у наредним деценијама ову епархију регистровала као *Митрополију Београда и Срема*, а њеним старешинама је до 1756. наплаћивала стари пешкеш за издавање берата од 1.080 акчи.

*

Поред преобликовања подручја јурисдикције, митрополитима Београда Рат Свете лиге донео је два крупна проблема. Први проблем било је смањење густине насељености и животног стандарда верника, који више нису били у стању да финансијски помажу цркву као у предратно доба. Ова околност довела је архијереје у искушење, да празнине у епархијској каси допуњавају зајмовима које су с високим каматама узимали од османских банкара.⁸ С друге стране, Београдска митрополија сада се нашла на крајишту, уз границу с хабзбуршком Краљевином Угарском, што је јачало тензије у односима османских војних и цивилних власти према српском клиру. Због непријатног искуства с пећким патријархом Арсенијем Црнојевићем (1675–1706), који је

⁶ Р. Грујић, „Београдска митрополија”, *Војводина I. Од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 338–343; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 306–311; М. Тимотијевић, „Сремски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедола”, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* (=ЗМСУ) 27–28 (1991–1992), 127–150; М. Васиљевић, *Култови свјетих на централном Балкану у време османских освајања*, Београд 2021, 130–150.

⁷ Српски архиепископ Данило II у *Живоју краљице Јелене* помиње велику саборну митрополитску цркву у Београду. Овај податак указује на могућност да је мачвански владика, који се помиње у српским изворима, у време краља Драгутина имао резиденцију и катедрални храм у Београду. Данило Други, *Живојш краљева и архиепископских српских. Службе*, Београд 1988, 105.

⁸ Н. С. Шулетих, „Дуг патријарха Атанасија I (1711–1712)”, *ЗМСУ* 107 (1/2023), 119–140; Исти, „Нишки и топлички владика Јоаникије (1702–1734)”, *Ниш и Византија* 21 (2023), 543–558.

током Рата Свете лиге постао поданик римско-немачког цара Леополда I (1657–1705), османске власти су гајиле неповерење према српском свештенству. Држање владика у наредним ратовима показало је да њихов опрез није био неоправдан. У Аустријско-турском рату 1716–1718. српски јерарси су поздравили победе хабзбуршке војске која је заузела Темишварски ејалет, а затим и делове Смедеревског и Зворничког санџака од којих је образована нова управна област – Краљевина Србија. Београдски митрополит Мојсије Петровић (1713–1730) прихватио је власт римско-немачког цара Карла VI (1711–1740), који га је потврдио за старешину Српске цркве у новоосвојеним областима. У саставу ове црквене области нашле су се предратне епархије Београда, Ваљева, Темишвара и Вршца. Поред Карловачке митрополије чија је јурисдикција била ограничена на Краљевину Угарску, Београдска митрополија је формирана као друга православна архиепископија у Хабзбуршкој монархији, с надлежношћу у Краљевини Србији и Темишварском Банату.⁹ У раздобљу од 1718. до 1737. митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић (1731–1737) уложили су знатна новчана средства за изградњу владичанског двора и објеката црквене инфраструктуре у београдском Доњем граду, који су углавном уништени после поновног османског освајања Београда.¹⁰

Разлоге за трајно неповерење Османлија према Српској православној цркви донео је и Аустријско-турски рат 1737–1739, када је патријарх Арсеније Јовановић (1724–1748) поновио „неверу” султану какву је у претходној генерацији починио његов имењак, патријарх Арсеније Црнојевић. Он, међутим, није само прешао у поданство цара Карла VI, већ се и ангажовао у организовању ратних операција против османске војске. Када се има у виду још и чињеница да су османске земље с њим напустили рашки владика Јефтимије Дамјановић, нишки Ђорђе Поповић и ужички Алексије Андрејевић, као и то да је самоковски епископ Симеон Поповић погубљен под оптужбом за издају, постаје јасно да 1739. у Пећкој архиепископији нису постојали идеални услови за одржавање архијерејског сабора који би се бавио санирањем последица рата и обновом црквене организације. Имајући све то у виду, одлука Порте да попуњавање упражњених српских катедри препусти јерарсима Васељенске патријаршије изгледа сасвим логично, баш као и одлука да се надзор над црквеним приликама у Београдској митрополији повери људима из поузданих фанариотских породица.

*

Успон фанариота, како се назива група утицајних и богатих хришћанских породица из цариградске четврти Фанара, започео је крајем XVII века, када је османски двор почео да поверава њиховим члановима важне дипломатске

⁹ Д. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачкој до Београдској мира (1718–1739)*, Београд 1950, 270–294; Р. Веселиновић, „Србија под аустријском влашћу 1718–1739”, *Историја српског народа* IV/1, Београд 1986, 124–162; Isidora Točanac Radović, “Belgrade Under Habsburg Rule 1717–1739”, in: V. Bikić (ed.), *Baroque Belgrade: Transformation 1717–1739*, Belgrade 2019, 12–37.

¹⁰ Р. Тричковић, „Београдска тврђава и варош 1739–1789”, *Годишњак града Београда* 20 (1973), 82; Иста, „Београдски митрополит”, *Историја Београда* I, Београд 1974, 615–616.

и политичке мисије. Губитак војне доминације у Европи после Рата Свете лиге (1683–1699) присилио је султана да воде преговоре с хришћанским владарима и отварају стална посланства при европским дворovima, а за то су им били неопходни људи са специфичним знањима и вештинама. Били су им потребни одани људи, који су познавали стране језике и европске обичаје и уз помоћ разгранате мреже клијената могли благовремено да дођу до важних информација о активностима непријатеља. Први фанариоти који су стекли политички утицај у Османском царству били су Панајотис Никусиос и његов штићеник Александар Маврокордат. Ову двојицу Грка пореклом с острва Хиоса, бивше Ђеновљанске колоније где се у XVII веку говорио грчки, италијански и турски језик, у службу драгомана увео је велики везир Ахмед Фазил-паша Ћуприлић (1661–1676). Породица Маврокордато у то доба је располагала значајним капиталом, који је стекла коришћењем монопола за снабдевање престонице животним намирницама. Финансијским спекулацијама капитал су стекле и друге фанариотске породице, међу којима су се истичале куће Гика, Калимаки, Караца, Раковица, Мурузис, Суцос и Ипси-ланти. Сви су се они временом нашли на положају великих драгомана, али и у другим важним службама у османској администрацији. Таква је, на пример, била служба драгомана османске флоте, која је била директно подређена адмиралу морнарице и подразумевала низ одговорних дужности везаних за руковођење поморским операцијама, бродоградњу и управу егејским острвима и анадолским приобаљем. Ова и друге позиције у османској администрацији пружале су прилику богатим грчким и хеленизованим породицама из Фанара да проширују круг својих клијената и пословних партнера и да у очима Порте буду препознати као политичка елита османских хришћана. У томе су им ишле на руку и међународне околности. Продор руског и хабзбуршког утицаја у кнежевине Влашку и Молдавију, као и наклоност коју су тамошњи кнежеви исказивали хришћанским владарима, приморали су султана Ахмеда III (1703–1730) да управу у овим областима одузме од домаћих бољарских династија. Од друге деценије XVIII века за владаре у Подунавским кнежевинама почео је да именује чланове фанариотских породица, које су на тај начин стекле још једно средство за јачање своје политичке и економске моћи. Сада су се, поред других послова, бавили и организовањем управе у Влашкој и Молдавији, сакупљањем пореза и надзором над османским границама с Руским царством и Хабзбуршком монархијом. Мрежи њихових пословних и породичних контаката постале су доступне палате османских султана и везира, европских дипломата, архијереја Васељенске патријаршије, анадолских трговаца, влашких и молдавских бољара.¹¹ Имајући у виду да је Порта обилато користила услуге фанариота за реализацију својих политичких циљева, извесно је да није била пука случајност ни то што је после Аустријско-турског рата 1737–1739. управа над Пећком патријаршијом била поверена члану породице Караца, а Београдска митрополија стављена под надзор великог драгомана из породице Гика. Био је то део политичког програма, којим је требало да се заустави дезинтеграција Османског царства.

¹¹ Ch. M. Philliou, *Biography of an Empire: Practicing Ottoman Governance in the Age of Revolutions*, Berkeley 2010, 5–37.

*

Кругу фанариотских клијената припадао је и први старешина Београдске митрополије после њене поновне интеграције у османски правни систем – Софроније Андрејевић.¹² Он је за владiku изабран 14. новембра 1739. (3. новембра по старом календару) и хиротонисан у Катедрали Св. Ђорђа у Цариграду. У избору су учествовали само архијереји Васељенске патријаршије: Партеније из Кајсерија (заступао је Калиника из Халкидона), Антим из Кизика, Теоклит из Никомедије, Калиник из Никеје, Дионисије из Једрена, Герасим с Крита, Герасим из Старе Патре, Натанаило из Анхијала (заступао је Герасима из Ираклиона и Макарија из Силиврије) и Партеније из Ксанта. Према тексту записника који је заведен у кодекс Васељенске патријаршије, овај чин био је обављен по „царској наредби” и по „побуди и дозволи” васељенског патријарха Неофита. О разлозима одсуствовања архијереја Пећке архиепископији није било речи.

Пошто се по свршетку прошлог царског војевања нашег дуголетнога цара противу Немаца, и после милошћу Божјом царској држави подарене победе над непријатељима и освојења тврђаве и епархије београдске, христоимено житељство поданика и раје тамошње затече лишено старатељства и заштите архијерејске, јер је тамошњи архијереј испунивши општу дужност преминуо: то ми архијереји у Константинопољу, по царској наредби, побуди и дозволи нашег Пресветога и пречаснога Господара и Владике г. г. Неофита Васељенскога Патријарха, сабравши се у пресветом патријаршијском храму светог, славнога великомученика Георгија Победоносца ради нахођења и избора лица часног и достојног да предузме пастирски жезал Београдске митрополије канонским гласовима стависмо првог, преподобног у јеромонасима кир Софронија, другог – јеромонаха Калиника, а трећег јеромонаха Атанасија.¹³

Из записника се, дакле, не могу уочити политички интереси који су деловали у позадини изборног чина.¹⁴ А да је чин имао политичку позадину, открио је горњокарловачки владика Павле Ненадовић, који се приликом службеног боравка у Бечу, 1. октобра 1746. (20. септембра по старом календару) срео с владиком Софронијем и начинио о томе дневничку забелешку. У то време, Софроније је био смењен с положаја и уз препоруку коју је добио од српског патријарха Арсенија Јовановића допутовао у Беч, где се обратио двору с молбом за помоћ. Ненадовић је од владике Софронија добио неколико аутобиографских података и информације о променама у организацији Пећке

¹² Новији биографски текстови о митрополиту Софронију су: С. Вуковић, „Софроније (Андрејевић)”, *Српски јерарси од деветијој до двадесетијој века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996, 462; Исти, „Андрејевић, Софроније, митрополит београдски”, *Српски биографски речник* 1 (А–Б), Нови Сад 2004, 156; Н. Радосављевић, „Београдски митрополити од 1739. до 1804. године”, *Историјски часопис* LV (2007), 219–234.

¹³ Д. Алексијевић, „Прилози за историју Српске цркве”, *Весник Српске цркве* (1909), 933–934. У Православној цркви архијереји су бирани тако што су чланови сабора предлагали тројицу кандидата, од којих је патријарх жребом бирао једнога. Из наведеног текста сазнаје се да су у најужем кругу за избор београдског митрополита били јеромонаси Софроније, Калиник и Атанасије.

¹⁴ Исто, 933.

архиепископије, до којих је дошло после окончања Аустријско-турског рата 1737–1739. О томе је у свом дневнику начинио следећи запис:

Приде во Вену пр[еосвештени] кир Софроније (Андрејев) митрополит белградски просити у цес[арскога] вел[ичества] милост садржанија и протекцију, по препоруци блаж[ењејшаго] нашега г[осподина] г[осподина] патријарха агенту Оренги писане. Сејже митрополит родом от острова Хио, в Асији, близ Цар[и]града. Пострижник синајски, турскија рати белградскија цар турски при взјатију Белграда јепархију белградскују тергоману Александру поклонил, да он отдадет јему же хоштет, и сеј взјал 500 гроша от митрополита и извадил јему берат, и от константинополскога престола рукоположен бил во митрополита и понеже не от престола пекскога произведен јему же та епархија подлежит, тако јего блаженству патр[иарх] пекски Јоаникиј на свако лето 550 гроша да дајет писмом обвезал, мирију да дајет, и зане сеј митрополит хотел отбити што је от епархије јего побирал 1755 гроша патријарх, из сего родила се вражда, да патријарх церков затворил белградску. Пак услишав паша их вражду и патријарха 8 дни, а митрополита 2 дни арестом мучил, и на концец от престола митрополитскога, сего патријарх низложил, и от епархији изгонил.¹⁵

Премда је прота Димитрије Руварац више пута објавио наведени дневнички запис, овај извор није нашао своје место у историографији. Разлог томе је вероватно опрез истраживача и недостатак поверења у веродостојност Ненадовићевог исказа. Грађа из архива Канцеларије епископске мукате, међутим, потврђује истинитост наведених речи и пружа контекст у којем се оне могу јасно протумачити. Из садржаја првог документа који је приложен на крају овог чланка (Прилог 1), сазнаје се да су после поновног освајања Београда (1739) османске власти заиста уступиле Београдску митрополију, као државно добро или *мукайшу* у закуп световном лицу. Био је то велики драгоман Високе порте, Александар Гика, члан угледне грчке породице из цариградске четврти Фанара. Он је платио више него скроман пешкеш од 1.080 акчи или 9 холандских талира и 17. септембра 1739. добио берат који му је омогућавао да убира црквене приходе на подручју Београдске епархије. Обавеза му је била да омогући рад једног архијереја, који би као његов опуномоћеник (већил) обављао црквену службу у митрополији. Овај османски документ потврђује речи Павла Ненадовића, да је „цар турски при взјатију Белграда јепархију белградскују тергоману Александру поклонил, да он отдадет јему же хоштет”. Сада је лако разумети да је владика Софроније био изабран да управља Београдском епархијом као драгоманов већил, а поменутих 500 талира паушално процењен епархијски приход, који је владика сваке године требало да исплаћује драгоману као закупцу мукате. Гика је, међутим, ускоро пао у немилост Порте и био погубљен, а закуп је 14. априла 1741. преузео

¹⁵ Садржај овог документа прота Димитрије Руварац цитирао је у више својих чланака: „Својеручни записи владике горњокарловачког, а потом митрополита Павла Ненадовића”, *Српски Сион* (1904), 36; „Вићентије Стефановић. Митрополит београдски, а затим патријарх српски”, *Сјоменик СКА* 62 (1923), 87–93; „Како је постао Грк Софроније митрополитом београдским?”, *Црква и живој* 5 (1924), 150–152.

његов наследник у драгоманској служби – Јанаки Теодор Калимаки (Прилог 2). Калимаки није био заинтересован за експлоатацију мукате, па се као нови закупац већ 3. новембра 1741. појављује трећи фанариота – пећки патријарх Јоаникије Караца.

У Ненадовићевом запису наилазимо на још неколико детаља који заслужују пажњу. Он каже да се владика Софроније „писмом обвезал” патријарху Јоаникију, „на свако лето 550 гроша да дајет”, „мирију да дајет”. Премда то у документима није изричито речено, разумно је претпоставити да износ од 550 талира није био случајно одређен. У време када се патријарх Јоаникије налазио на челу Пећке патријаршије, годишњи одсек Српске цркве био је 70.000 акчи или 583,33 холандска талира (*guruş-ı esedî*).¹⁶ Већи део одсека у фиксном износу од 65.940 акчи или 549,5 холандских талира, патријарх је плаћао у Рогатици, где је овај новац расподељиван војницима тамошњег гарнизона као плата за њихову службу. Сасвим је вероватно да је владика Софроније у свом исказу описао Ненадовићу финансијски модел којим је патријарх долазио до средстава за исплату годишњег одсека држави. Годишња мирија од 550 талира била је приближно једнака вредности годишње обавезе Патријаршије према османском гарнизону у Рогатици од 549,5 талира. То би значило да је за разлику од ситуације у XVII и почетком XVIII века, када су пећки патријарси распоређивали годишњи одсек на већи број архијереја, сада сав терет обавеза носио београдски митрополит. Објашњење сукоба двојице архијереја само се намеће. Независно од мирије коју је сваке године убирао од владике Софронија, патријарх је једном приликом сакупио од верника у Београдској епархији додатних 1.755 талира. Сматрајући да тај поступак представља кршење његових епископских права и да угрожава његову могућност да испуњава постојеће обавезе, владика се успротивио патријарху, што је довело до парнице, а затим и до његове смене с положаја. Даља судбина митрополита Софронија може се пратити кроз акте хабзбуршке администрације и Карловачке митрополије. Према истраживању проте Димитрија Руварца, бечки двор је 1746. одобрио да се изгнаном митрополиту пружи привремена новчана помоћ. Он се, међутим, преко Илирске дворске депутације 1749. обратио Српском народно-црквеном сабору с молбом да му се на управу да једна епархија у Карловачкој митрополији. Молба је одбијена, али му је, чини се, на препоруку митрополита Павла Ненадовића поново одобрена материјална помоћ од двора и дата могућност да обавља црквену службу у Трсту. У септембру 1754. налазио се у Темишвару, а умро је 2. децембра 1784. године (21. новембра по старом календару) у Пешти, где је и сахрањен.¹⁷

*

Викентије Стефановић био је архиђакон у служби београдског митрополита (архиепископа) Викентија Јовановића (1731–1737). После окончања

¹⁶ Номинална вредност холандског талира (грош, куруш), који је на територији Османског царства био познатији под називом *арслан* (лав), у то време је била 120 акчи.

¹⁷ Д. Руварац, „Вићентије Стефановић”, 88; Sz. D. Vujicsics, *A pesti szerb templom*, Budapest 1961; Н. Нинковић, *Митрополији Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017, 258–259.

Аустријско-османског рата 1737–1739. остао је на османској територији и ступио у службу код владике Софронија, под којим је вршио дужности „архимандрита пожаревачке и поречке цркве и предст[ој]атеља свете обитељи Раванице”. О свом епархијском старешини у почетку се повољно изражавао. Када се по окончању рата жалио будимском епископу Василију Димитријевићу на страх од Османлија и скроман приход који је остваривао у Пожаревачкој парохији, за митрополита Софронија, по чијем је налогу сакупљао црквене приходе у епархији, није имао лоших речи. „Не могу се от његове стране покудити, гол нисм ни гладан”.¹⁸ Будимском епископу је 21. јануара 1746. (10. јануара по старом календару) писао, да је патријарх 25. октобра 1745. (14. октобра по старом календару) изгнао Софронија из епархије због „многих винах”. Ова критика је, разуме се, могла да буде изречена и као оправдање за лични напредак у служби, јер је на Божић 1746. патријарх дошао у манастир Раваницу, где је са скопским и ужичким владиком управо њега посветио за новог београдског митрополита.¹⁹ Викентије Стефановић обављао је црквену службу под сличним условима као и митрополит Софроније, док 14. маја 1756. није уплатио државној благајни пешкеш од 6.000 акчи и добио берат, којим је право на уживање прихода Београдске митрополије враћено њеном архијереју.²⁰ Недуго по именовању за пећког патријарха (6. октобра 1756), преминуо је под неразјашњеним околностима.²¹ Десет година касније, одлуком државних власти укинута је аутокефалност Српске православне цркве (1766), а потом и Охридске архиепископије (1767). Њихове епархије стављене су под управу Васељенске патријаршије, чиме је хришћанска елита из Фанара добила још веће могућности, да посредством бројне клијентеле остварује дубок утицај на живот Православне цркве у Османском царству.

¹⁸ Д. Руварац, „Вићентије Стефановић”, 92–93.

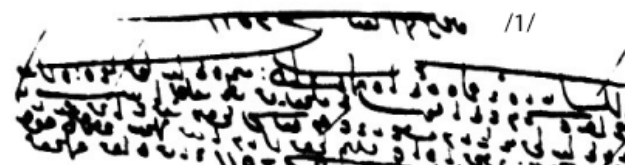
¹⁹ Исто, 87–88.

²⁰ ВОА, КК 2542/11, 55.

²¹ Н. С. Шулетић, „Именовања пећких патријараха”, 63.

ПРИЛОГ 1

Цариград, 17. септембар 1739. године
 Концепт зајављен о именовању Александра Гике, грађомана царској
 дивана, за закујца Београдске митрополије.
 (ВОА, КК. d. 2542/3, 34)
 [ФАКСИМИЛ:]

1/1/ 12/

13/

14/

15/

16/

17/

18/

19/

10/

11/

12/

13/

14/

15/

16/

17/

18/

19/

20/

21/

22/

23/

24/

25/

26/

27/

28/

[ТРАНСКРИПЦИЈА:]

/1/ Sûret fî 17 Receb sene 1152

/2/ 'an-tahvîl-i /3/ Aleksandre tercümân-ı Dîvân-ı Hümâyûn berây-ı metrepolidlik-i kefer-e-i vilâyet-i /4/ Belgrad ve Sirem ve tevâbi'hâ 'an-mülhakât-ı patriklik-i İpek /5/ metropolidlik-i mezbûreye mesfûr ber-vech-i ma'âş tevcîh şude ve in-kadar /6/ pîşkeş be-Hazîne-i Âmire edâ ve teslim kerde lâzime âmed ber-mûceb-i 'arz-ı hal-ı hûd /7/ ve ba-fermân-ı âlî el-vak'î fî 13 C sene 1152 berât dâde fermûde /8/ an-yedd-i mesfûr.

/9/ Pîşkeş-i kadîm 1080 akçe

/10/ Yalnız bin seksen akçedir.

/11/ Nişân yazıla:

/12/ Dîvân-ı Hümâyûnumda tercümân olan işbu dârende-i fermân-ı hümâyûn kîdvetü erbâbü'l-milleti'l-Mesîhiyye /13/ Aleksandre hutimet avâkıbühû bi'l-hayr Ordu-yı Hümâyûnuma 'arz-ı hal idüp 'avn-i 'inâyet-i Rabbânî ile /14/ feth u tes-hîri müyesser olan Belgrad ve nevâhinde sâkin kefer-e re'âyâsınûn metropolidi /15/ olan memleket-i merkûm dâru'l-harb iken mürd ü helâk olup hâlâ metropolidlik-i mezbûr /16/ mahlûl olmağla mûmâ-ileyh tercüman Aleksandre nice müddetden berü hidemât-ı aliyyemize ve esfâr-ı /17/ hümâyûnuma sadâkat ve istikâmet ile bezl-i maktûr ve sarf-ı say'-i meysûr eyleyüb /18/ her vechile sezâvâr-ı 'inâyet olmağla zîkr olınan Belgrad ve nevâhinde sâkin kefer-e tâ'ifesinin /19/ metropolidliği tarafından ta'yin eyledüğü müstakim ve sadâkatkâr vekîle zabt ve hidmet-i lazimesi /20/ vekîli icrâ eylemek şürûtiyla metropolidlik-i mezbûr ber-vech-i ma'âş kendüye ihsân olınmak /21/ bâbında istid'â-yı inâyet itdüğü ecilden Hazîne-i Âmireme mahfuz olan Piskopos /22/ Mukâta'ası Defterlerine nazar olındıkda Belgrad ve Sirem ve tevâbi'hâ metropolidliği İpek /23/ patrikliği mülhakâtından olmak üzere bin seksen akçe mîrî pîşkeş ile mukayyed olduğu derkenâr /24/ olındıkda mûcebince ber-vech-i ma'âş tevcîh ve şürûtiyla berât olınmak bâbında fermân-ı 'âlîşânım /25/ sâdir olmağın 'âdet-i pîşkeşi için lâzım gelen bin seksen akçeyi ber-vech-i nakd teslim-i /26/ Hazîne-i Âmireme eyledükde sûret-i rûznâmçe-i hümâyûnum virilmeğın vech-i meşrûh üzere ber-vech-i /27/ ma'âş tevcîh idüb bin yüz elli iki senesi Cemâziyelâhîrinin on üçüncü günü /28/ vekîli zabt eylemek üzere şürûtiyla berât virilmiştir.

[ПРЕВОД:]

Препис од 17. рецеба 1152. године (20. октобар 1739)

из задужења Александра, терцумана Царског дивана, за митрополију неверника у области Београда, Срема и подручних места, која припада Пећкој патријаршији. Поменута митрополија додељена му је као доходак, пошто је Царској ризници предао предвиђени пешкеш. На основу лично поднесене представке и високе заповести од 13. цемазиулахира 1152. године (17. септембар 1739) наређено је да му се изда берат. Из руке поменутога [уплаћен је новац]:

Стари пешкеш: 1.080 акчи.

Свега хиљаду и осамдесет акчи.

Да се напише наређење:

Носилац овог царског наређења, терџуман мога царскога дивана, узор међу људима из хришћанске заједнице, Александар — *нека му се њоследњи дани окончају срећно!* — поднео је представку мојој Царској ордији, [у којој се каже] да је митрополит неверничке раје настањене у Београду и његовој области — који су уз помоћ милостивог Бога [недавно] освојени — умро у време док је поменута земља била под влашћу [неверничког] непријатеља. Сада је поменута митрополија упражњена. Поменути терџуман Александар већ дуже време предано, верно и часно обавља за мене високе службе, води моје царске књиге и на сваки начин заслужује [моју] милост. [Сада] се моли да му поменута митрополија буде милостиво дарована као доходак, уз услов да држи честитог и поузданог већила којег ће одредити митрополија неверника настањених у Београду и његовој области и који ће обављати [црквену] службу. Пошто се погледало у дефтере епископске мукате који се чувају у мојој царској ризници, начињена је белешка (деркенар) [о томе да] митрополија Београда, Срема и подручних места припада Пећкој патријаршији и да је регистрована с миријским пешкешом од 1.080 акчи. У складу с тим, издато је моје високославно наређење, да му се [поменута митрополија] додели као доходак и да се начини берат с одредбама [на основу којих ће обављати своје дужности]. Пошто је као обичајни пешкеш предао мојој Царској ризници 1.080 акчи у готовом новцу, издат је препис из мога царског дневника новчаних уплата. Именовање је извршено на описани начин и издат му је берат 13. цемазиулахира 1152. године (17. септембар 1739), уз услов да држи већила [који ће обављати црквену службу].

ПРИЛОГ 2

Цариград, 14. април 1741. године

Концејџи зайовесџи о именовану Јанакија Теодора Калимакија, грађомана
Царској дивана, за закујца Београдске мийрополије.

(ВОА, КК. д. 2542/03, 54)

[ФАКСИМИЛ:]

- 11/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴
- 12/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴
- 13/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴
- 14/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴
- 15/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴
- 16/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴
- 17/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴
- 18/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴
- 19/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴
- 20/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴
- 21/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴
- 22/ ۱۱۵۴۴ — ۲۹۹۴

[ТРАНСКРИПЦИЈА:]

/1/ Sûret fî 22 Muharrem sene 1154

/2/ 'an-tahvîl-i /3/ Yanaki zimmi tercümân-ı Dîvân-ı Hümâyûn 'an-akçe-i pişkeş-i metropolidlik-i vilâyet-i /4/ Belgrad ve Sirem ve tevâbi'hâ 'an-mülhakât-ı patriklik-i İpek metropolidlik-i /5/ mezbûreye mesfûr ber-vech-i ma'âş tevcîh şude ve in-kadar meblağ 'an-Hazîne-i 'Âmire /6/ dâde fermude ber-mûceb-i 'arz-ı hal-ı hûd ve ba-telhis ve ba-fermân-ı âlî berât dade /7/ el-vak'î fî 27 Muharrem sene 1154 an-yedd-i Yanaki zimmi.

/8/ Pişkeş-i kadîm 1080 akçe

Bi-hesab-i guruş 9

/9/ Yalnız dokuz guruş esedir.

/10/ Nişân-ı hümâyûn

/11/ Dîvân-ı Hümâyûnum tercümân olan işbû dârende-i fermân-ı hümâyûn Yanaki tercümân Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arz-ı hal idüp İpek patrikliği mülhakatından /12/ vilâyet-i Belgrad ve Sirem ve tevâbi'hâ metropolidliği elli iki senesinde Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı Aleksandre ber-vech-i ma'âş tevcîh olunup mesfûr Aleksandri /13/ maktûlen mürd olmağla metropolidlik-i mezkûr ber-vech-i ma'âş kendüye dahî tevcîh olınmak için istid'â-yı inâyet itmegin Hazîne-i 'Âmiremde mahfûz /14/ olan Piskopos Mukâta'ası Defterlerine nazar olındıkda İpek patrikliği mülhakatından vilâyet-i Belgrad ve Sirem ve tevâbi'inde bulunduğu yalnız bin seksen /15/ akçe mîrî pişkeş ile mukayyed olmağla Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı Aleksandri'ye kendü 'arz-ı hal ile ba-fermân-ı âlî ber-vech-i ma'âş tevcîh olunup /16/ bin yüz elli iki senesi Cemâziye'l-âhirinün on üçüncü günü berat-ı şerif virildüğü derkenâr olınmağla mûcebince mahlûlından tevcîh olınmak /17/ bâbında baş defterdârım Mustafa Atîf dâme 'uluvvuhu telhis itmekle telhis mûcebince tevcîh olınmak bâbında fermân-ı âlîşânım sâdir olmağın /18/ âdet-i pişkeşi için lâzım gelen meblağ-ı mezbûr bin seksen akçeyi an-nakd teslîm-i Hazîne-i 'Âmirem eyledüğü bin yüz elli dört senesi /19/ Muharrem'in yigirmi ikinci günû târihiyle müverrah sûret-i rûznâmçe-i hümâyûnum virilmeğın mûcebince ber-vech-i ma'âş tevcîh idüb sene-i mezbûr /20/ Muharrem'in yigirmi yedinci gününde bu berât-ı hümâyûn-ı 'izzet- makrûnı virdüm ve buyurdum ki tercümân-ı mesfûrun tarafından gönderdiği /21/ (празан простор за лично име) râhib varub tercümân-ı mesfûrun tarafından zikr olınan Belgrad ve Sirem ve tevâbi'inde sâkin zimmi tâ'ifesinin üzerlerine /22/ kadîmden olinagelen 'âdet ve kânûn ve âyîn-i âtılaları muktezâsınca metropolid olmak için şürûtiyla mufassal berât-ı âlîşân virilmiştir.

[ПРЕВОД:]

Препис од 22. мухарема 1154. године (9. април 1741)

из задужења зимије Јанакија, терџумана Царског дивана. Наређено је да Царској ризници преда новац на име пешкеша за митрополију Београда, Срема и подручних места, која припада Пећкој патријаршији и додељена му је као доходак. На основу његове личне представке, телхиса и високе заповести, зимији Јанакију је уручен берат 27. мухарема 1154. године (14. април 1741).

Стари пешкеш: 1.080 акчи

Обрачунато у грошевима: 9

Свега девет еседи грошева

Царски знак [заповеда следеће:]

Носилац овог царског наређења, терџуман мог Царског дивана, Јанаки, поднео је представку мом Царском дивану, [у којој каже да је] митрополија области Београда, Срема и подручних места које припадају Пећкој патријаршији [хиљаду сто] педесет и друге године додељена као доходак терџуману Царског дивана Александру. Поменути Александар је погубљен, па [сада Јанаки] моли да поменута митрополија и њему буде милостиво додељена као доходак. Када се погледало у дефтере епископске мукате који се чувају у мојој Царској ризници, утврђено је да [митрополија] области Београда и Срема припада Пећкој патријаршији и да је регистрована с миријским пешкешом од 1.080 акчи. Додељена је као доходак терџуману царскога дивана, Александру, коме је 13. цемазиулахира 1152. године (17. септембар 1739) издат царски берат на основу личне представке и високе заповести, [о чему] је начињена белешка (деркенар). У складу с тим, мој баш-дефтердар, Мустафа Атиф — *нека му је њајна слава!* — начинио је телхис за именовање на упражњено место. У складу с телхисом, издаје се моја високославна заповест о именовању. Пошто је на име пешкеша мојој Царској ризници предат предвиђени износ од 1.080 акчи у готовом новцу, издат је препис [белешке] из мог царског дневника новчаних уплата с датумом 22. мухарема 1154. године (9. април 1741) и у складу с тим додељена му је [митрополија] као доходак. Издао сам овај часни царски берат 27. мухарема поменуте године (14. април 1741) и наредио следеће. Када дође монах (није уписано лично име) којег је поменути терџуман послао да буде митрополит неверницима у Београду, Срему и подручним местима, издаће му се опширни високославни берат с одредбама које су у складу с важећим обичајима, законом и прописима њихове испразне вере.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 17. 11. 2023.

Accepted: 20. 11. 2023.

NEBOJŠA S. ŠULETIĆ, PhD, research associate
Institute for Balkan Studies SASA
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade, Serbia
E-mail: nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

METROPOLITANATE OF BELGRADE IN THE LEASE OF PHANARIOTS (1739–1756)

SUMMARY: The article delves into a little-known but significant event in the history of the Belgrade Metropolitanate. It describes a unique case in Ottoman administrative practice, where the income of the Orthodox Church diocese was leased to secular individuals. After the conclusion of the Austrian-Ottoman War of 1737–1739, the practice of leasing the Belgrade Metropolitanate's revenues to the metropolitan, as had been the norm for centuries in the Ottoman Empire, was replaced by the leasing of the income to the chief dragoman of the Porte, Alexander Ghika. Upon his death in 1740, the lease was transferred to a new chief dragoman, John Theodore Kallimaki, who subsequently renounced this right in favor of the

Patriarch of Ipek (Peć), Johnnicus Caradja (1739–1747). From November 1741 until his retirement from the position of the Patriarch of Peć, Johnnicus Caradja used the income of the Belgrade Metropolitanate to settle the obligations of the Patriarchate of Peć to the state. Even after stepping down from the throne of the Serbian Orthodox Church, he continued to collect this money.

KEYWORDS: Patriarchate of Ipek (Peć), Ottoman Empire, Metropolitanate of Belgrade, metropolitan Sophronius Andrejević, metropolitan Vincent Stefanović, patriarch of Ipek (Peć) Johnnicus Caradja, chief dragoman Alexander Ghika, chief dragoman John Theodore Kallimaki

Проф. др ЉУБОМИРКА КРКЉУШ
Матица српска
Матице српске 1, Нови Сад, Србија
Е-адреса: ljkrkljus@sbb.rs

О ПОДЕЛАМА СРПСКОГ НАРОДА: НЕКАД И САД

САЖЕТАК: У раду се указује на употребу имена „пречани” као ознаке за Србе у некадашњој Аустрији, Јужној Угарској, данашњој Војводини и тумачење државноправног карактера Војводства Србије и Тамишког Баната као круновине, који се у последње време врло често јављају у радовима појединих историчара, расправља о њиховој оправданости и научној утемељености. Наводе се бројни примери савремене употребе имена „пречани”, износи се његово порекло, време, територија и околности када се јавило и закључује да његово коришћење није ни логично ни оправдано. Анализом релевантних аустријских правних аката, полазећи од царског Патента којим је Војводство Србија и Тамишки Банат основано новембра 1849. године, доказује се да је Војводство Србија и Тамишки Банат било управна област, те није имало ни статус круновине ни аутономију. И једно и друго продубљује покрајинске разлике аргументима који немају научну основу и оправданост и доприносе поделама српског народа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Пречани, Војводство Србија и Тамишки Банат, аутономија, круновина

Крајем XVII и у првој половини XVIII века српски народ био је расут на великом простору трију великих и моћних држава, са различитим уређењима, где су и Срби имали различит правни положај. У Аустрији је број Срба знатно повећан, а њихов положај и измењен после Велике сеобе 1690. године. О броју учесника Велике сеобе, као ни мањих које су уследиле, не постоје потпуно прецизни подаци, па ни у историографији не постоји сагласност у процени тога броја. Колико год да је учесника у Сеоби било, за тадашње време тај број био је врло велик.¹ Много је српског живља напустило своја станишта и преселило се у другу државу, другачијих друштвених односа и државне

¹ Искрпнији преглед ових ставова и података: Љубомирка Кркљуш, „О правном положају српског народа у Јужној Угарској – стварност, жеље и контроверзе”, *Зборник Матице српске за историју* 98 (2018), 37–39; Глигор Станојевић, *Србија у време бечкој рата*

структуре, другачије вере. Сеоба је знатно утицала и на судбину српског народа у старој постојбини, али и у областима у које су се доселили.

И поред тога, записао је Гига Гершић у свом спису објављеном поводом педесетогодишњице Српског народног покрета 1848. године, „да је део народа српског, који живи под круном Св. Стевана, још при великој завршној сеоби под патријархом Чарнојевићем донео собом у нову постојбину јасну свест о својој националној индивидуалности, која се у њему ни у време најтежега робовања под Турцима није сасвим гасила”, да је то народ са очуваним традицијама и успоменама знатне прошлости, у којем није изумрла него још живи свест о свом националном бићу. „Политички израз те вазда будне националне свести била је мисао Војводине”.²

Тај његов став потврдила је и савремена историографија. Дејан Медакловић закључио је да је код Срба који су у XVIII веку живели у границама трију великих држава: Османског и Хабзбуршког царства и Млетачке републике постојало снажно осећање националне припадности, а важан кохезиони фактор представљала је Пећка патријаршија, која је до укидања 1766. године обухватала својом организацијом целокупни српски етнички простор. У време турске власти, српска црква била је једина институција изгубљене српске државе, одржавала свест о српској државности, која је и поред свих њених мена, сачувала и своју изворну снагу.³

„Три су главне компоненте које су већ у XVIII веку повеле српски народ у правцу изградње модерне националне свести”, записао је Ч. Попов. „Језик је и код њега остао на првом месту, али су га друга два фактора снажно допуњавала, а понекад и надмашивала. Та два фактора су историјска традиција и Православна црква.

Одржавању и одбрани те историјске традиције вековима је највећи допринос давала Српска православна црква, као истинска народна установа која је окупљала око себе масе поробљених верника и подсећала их на државотворну идеју српског народа. У дугим вековима одсуства праве државе, њена свеобухватна организација оличена у Пећкој патријаршији, а касније у Карловачкој митрополији одиграла је успешно улогу њене супституције која брижљиво бди над државотворном свешћу свог народа”.⁴

* * *

Српски народ био је најбројнији јужнословенски народ у склопу Хабзбуршке царевине, свестан своје народности и чврсто уједињен у том осећању без обзира на расутост на пространим територијама Царевине. То је већ у првој половини XIX века довело до покушаја његове поделе и цепања, не

1683–1699, Београд 1976, 23. Станојевић под Србијом подразумева територију тзв. уже СР Србије из времена када је писао своју студију.

² Гига Гершић, *После педесет година (Успомене и рефлексије о српском покрету 1848)*, Напредак, Београд 1912, 9–10, 17–18.

³ Дејан Медакловић, „Историја државности код Срба у XVI, XVII и XVIII веку”, у: Милан Благојевић, Дејан Медакловић, *Историја српске државности*, Нови Сад 2000, VII: 319–359.

⁴ Чedomир Попов, *Велика Србија, стварности и мити*, Сремски Карловци – Нови Сад 2007, 26–27.

само на верском, него и народносном плану, ради спречавања изградње јединственог националног идентитета, од стране државних и црквених власти, али и одређених културних кругова, организација и појединаца. Већ од времена када су устанци против османске владавине уродили плодом тридесетих година – стицањем унутрашње самоуправе, Србија је постала привлачно средиште окупљања, не само за српски народ, него и друге Јужне Словене.

Илирски покрет међу српским књижевницима није био шире прихваћен. Међу Србима у Јужној Угарској имао је само неколико присталица, али и много противника. У вези са илирским покретом било је отворено питање народног имена и о њему се много писало. Сагласни са слогом, братским односима и жељом за што тешњом сарадњом јужнословенских народа, Срби нису одобравали ни само илирско име као заједничко, сматрајући да је сувишно, пошто се назив Јужних Словена или Југословена потпуно поклапао са идејом слоге међу једноплеменцима, која је била истицана као основа илирског покрета, ни са историјским објашњењима која су зачетници покрета пружали. Поред тога, још од саме појаве илирског покрета питали су се који су његови стварни и коначни циљеви.

На најснажније оспоравање и одбијање наишао је илирски покрет у ставовима Теодора Павловића и његовог *Сербској народној листи*. У листу је поведена права борба против илиризма у којој су учествовали књижевници, историчари и новинари.⁵ Међу њима је био и Павловићев пријатељ и сарадник, Павле Арс. Поповић⁶, родом из Башаида, угледни правник, књижевни критичар, новинар, члан Друштва српске словесности, а касније и високи чиновник у Кнежевини Србији.

Срби могу и треба да се зову само Срби, како су се одувек и звали. Сада присталице илирства покушавају да Србима наметну име Илира. Истакао је и један важан момент – име „Срби” присталице илирства признају само Србима у Кнежевини Србији, а Србе у Аустрији називају географским именима, као да су Бачвани, Банаћани и Подунавци различити народи. Такозвана Велика Илирија којој би наводно припадале Хрватска, Славонија, Далмација, Истра, Крањска, Штајерска, Бачка, Банат и Подунавље, Србија, Босна, Херцеговина, Црна Гора и Бугарска не постоји, нити је икада постојала.

Поповић је у ставовима вођа илирског покрета наслутио и злу намеру: Илирско значи, по њему: „далматинско, хрватско, славонско, дубровачко, подунавско, бачко, банатско, сербско, босанско, херцеговачко, црногорско”. Српско је име обрисано из свих других предела где Срби живе изузев једине Србије, а на његово место стављено „илирско”. Онај ко иначе не зна, и ко прихвати илирство, држаће да Срба, српског имена, језика и свега српског заиста нигде ни нема осим у Србији, а све ово није српско, него нешто друго, различито од српског и различито међу собом.⁷

⁵ Марко Малетин, „Теодор Павловић III Драгољуб”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књига IX, св. 3 (1936), 291; Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 51, 53.

⁶ Љубомирка Кркљуш, *Павле Арс. Поповић (1812–1849): Сјеријин кријичар, љубавник, новинар*, Нови Сад 2022, 72.

⁷ Павле Арс. Поповић, „Шта смо ми, шта ћемо бити и како ћемо се звати?”, *Сербски народни лист*, бр. 24, 17. јуна, бр. 25, 24. јуна и бр. 26, 28. јуна 1839.

Према Поповићевој процени, прави узрок и циљ покрета била је наме-ра да се у хрватски национални корпус који је био у процесу своје изградње и обликовања апсорбују и тако коначно однароде они делови српског живља католичке вере, малобројни и расути по пространој територији Хабзбуршке царевине, а којима су давани и други називи, регионалног карактера, што је у својим написима оштро осуђивао.

Оно што је он већ тада сагледао као суштину илиризма постајало је временом све јасније – то је био хрватски национални покрет, који је својим илирским концептом отворио врата и познијим великохрватским елемен-тима тог покрета.

* * *

Свој став о народу и његовом актуелном стању изнео је у *Сербском на-родном листу* 1841. године и Георгије Ј. Петровић.⁸ Текстови које је објављи-вао били су разноврсни, али у духу основног циља који је Павловић имао на уму оснивајући свој лист – да шири знање и културу и развија национална и патриотска осећања.⁹

У једном сразмерно кратком чланку изнео је Петровић и своје погледе на народ. Има таквих народа, писао је, којима недостаје животност, сличних дрвету без корена, телу без духа, које је назвао „блато-народима”. Све оне који би желели да себи створе неки нови народ, или да свој народ умноже откидајући део од других народа, саветује да нађу један такав блато-народ, од којег се може направити шта се жели. „Жив народ кремен је љути, који, чим се окр’не, варницу сева. Мртав народ дубок је снег, који трпи не само да се гази, но и тако стопе газитеља љуби, да ји вечно у спомену држи, докле га траје. Жив народ је стрмена поледица, на којој ником није советно играти”.

Народ којем недостаје животност, снага, самосвест, способност да се суочи са опасношћу и да је сузбије личи на појединца који спава. „Спавајући народ је подобан страшној лавини, која на вр’у брега мртва лежи, а кад се с тога крене, неуздржимом силом у своју пропаст лети. Тако ће и спавајући народ сам у своју пропаст стрмоглавце грунути; и као што се поједине части лавине одлеме, када ова о предмет какав груне, тако ћеду се гди којима онда тек очи отворити, кад се већ све оконча”.

Мада није изричито написао да се те опаске односе на српски народ, својим је метафорама Петровић ипак показао да мисли управо на српски на-род – да му недостаје виталност, снага, способност да се супротстави и одоли претњама и притисцима, да није пробуђена његова свест и жеља да живи и

⁸ Георгије Ј. Петровић био је активни учесник у српском друштвеном и културном животу крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века. Током свог кратког живота (1817–1842) показао је врло широко занимање за разне области, а и добро познавање предмета о којима је писао. Гимназију је похађао у Карловцима и у Пешти, а правне науке студирао у Бечу. Од 1837. године, када је обновљен *Сербски народни лист* Теодора Павло-вића, Георгије Ј. Петровић постао је његов ревностни сарадник. Током 1842. године предавао је на београдском Лицеју.

⁹ Марко Малетин, „Теодор Павловић”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. IX, св. 3, (1936), 284; Василије Ђ. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 39.

развија се. У последњој реченици упоредио је тај, по њему успавани народ с Фаберовом говорећом машином – ако се по добро смишљеном плану, вешто удара по тој машини, она на питање: „Шта си ти?” зазуји једно за другим: „...Мађар – Илир – Немац – Славонац – Далматинац – Сремац – Шумадинац – Црногорац – Херцеговац – Ришћанин – Кршћанин – Буњевац – Бачванин – Банаћанин – Рац. Ко ће да буди оног, који сладко спава, и неће, да се буди?”.

Из тог поређења јасно је произлазио његов став – није одобравао коришћење регионалних назива за делове српског народа, што је тумачио као израз његовог нејединства, неразвијене свести о целовитости и хомогености народног бића и неспособности да се она очува, те би народ тако могао послужити као материјал за формирање или увећавање неких других народа.¹⁰

Као и Поповић, и Петровић је сматрао да су асимиловању у друге народе били подложни нарочито они припадници српског народа који су били католичке вере.

Да су претежно Срби католичке вере називани Илирима, посведочио је у једном свом спису и П. Ј. Шафарик, још 1833. године. У спису објављеном најпре у Прагу, а преведеном и објављеном исте, 1833. године у *Лейпцигу* *Майници српске* навео је: „Србљи римокатоличке цркве, који себе радије Илирима, Славонцима, Далматинцима, Дубровчанима и т. д. него Србљима зову, присвоили су себи писмена латинска, и књиге своје премда овде једним, а онде другим правописанијем, пишу, сви простим природнонародним језиком, у Славонији нешто мало другачије, а другачије опет у Далмацији, али само с малим и скоро непримјатителном у наречју разликом [говоре]”.¹¹

И Светозар Милетић је као једну од највећих несрећа за један народ сматрао његову „раскомаданост”. Та раскомаданост може бити двојака – прва да народ живи раздељен у више држава, а друга да у једној држави живи у јединицама с различитим управним и правосудним системима. Српски народ има ту несрећу да је раскомадан и у једном и у другом погледу. У првом, раскомадан је начетирио: „један је део независан у Црној Гори, други самосталан у Кнежевини Србији, трећи удружен у Босни и Херцеговини, четврти у Аустрији у слободи и цивилизацији, као што би Немци рекли, а ми не знамо како да му крстимо стање и расположење”. Друга врста раскомадања постоји у Аустрији, и ту српски народ живи у четири области.¹²

Изузетан значај у процесу стварања српске националне свести Милетић је приписао 1848. години: „Свест народна – то је морална снага наша, с тим јача, што је свест ова од новијег доба још друкчија постала, – ми смо од 1848. год. добили народно-политичну свест. [...]”

До близу г. 1848. знамо се као Срби Бачвани, Банаћани, Сремци, диштрићани (дишкрећани), Шајкаши итд. али слабо је један за другог судбину у политичном обзиру распитивао и марио.

¹⁰ Георгије Ј. Петровић, „Мисли о народу”, *Сербски народни лист*, бр. 46, 13. новембра 1841. Машину која говори, названу Еуфонија начинио је Јозеф Фабер и представио је публици у Бечу 1840. године.

¹¹ „Изводи О Славенском и Србском народу и језику, Преглед најновијег књижевства Илирски Славена” (Од П. И. Шафарика), *Сербски лејпциг*, година IX, честица 3, (1833), 4.

¹² Светозар Милетић, „Раскомадање народа уопште и српскога у Аустрији напосе”, *Сабрани списи I*, Београд 1999, 173. Чланак је објављен у београдским *Српским новинама* 22. јула 1850.

Година 1848. утврди нам за свагда свест, да и политично једно другом приналежимо, – свест народно-политичну”.¹³

У поменутом спису, насталом поводом педесете годишњице 1848, закључио је Гига Гершић да поделе код српског народа нису уништиле свест о јединственом народном бићу. Крајем Великог бечког рата аустријски цар и угарски краљ Леополд I преговарао је са српским народом пре његове сеобе у аустријске земље, из чега су поникле „привилегије”, извесна права и повластице, што показује да аустријски двор није у српском народу видео једну „аморфну и инертну масу, која само инстинктивно тежи за ослобођењем од зулума, а после тога може бити једна проста ’етнолошка материја’ (*une pure matière ethnologique, ethnologische Stoff*), за храну и увећање некога туђинског политички националног организма, него да има пред собом народ с очуваним традицијама и успоменама знатне прошлости, у коме није умрла него још живи свест о своме националном бићу”.¹⁴

Срби који су живели у разним областима Хабзбуршке царевине и у Османском царству чинили су и поред тога једну, у националном погледу чврсто интегрисану заједницу. Још у првој половини XIX века јасно су уочили који су били мотиви и крајњи циљеви називања појединих делова српског народа регионалним именима. Свесни опасности употребе таквих имена одлучно су се томе супротстављали.

Називање делова расејаног српског народа регионалним, а не народним именом осудили су српски књижевници, новинари и јавни радници већ тада, што се показало нарочито јасно у њиховом односу према илирском покрету. У то време ниједна од области у којима је живео српски народ није имала државну самосталност нити сувереност. У Црној Гори је фактички изграђивана државна власт, али је само Кнежевина Србија имала формално признату унутрашњу самоуправу. Требало је, разним путевима и начинима, спречити снажење Србије и јачање њеног угледа и њеног утицаја, као средишње тачке могућег будућег уједињења српског народа, не само политичког, што ни тада, а ни дуго време после тога није имало реалне изгледе, него и националног, културног и језичког окупљања, развоја и очувања јединства српског народа, али и других јужнословенских народа.¹⁵

Трајни циљ аустријске политике био је да се свим снагама спречи сваки развитак једног од Аустрије независног културног и државног живота у јужном дунавском подручју.¹⁶

¹³ Светозар Милетић, „Наша свест – наш задатак”, *Сабрани списи I*, Београд 1999, 237–238. Текст је био објављен у два наставка у новосадском *Српском дневнику*, 8. и 12. јануара 1861.

¹⁴ Гига Гершић, *После педесет година (Успомене и рефлексije о српском покрету I. 1848)*, 10. Тај су израз први о Словенима употребили Немци (Anatole Leroy-Beaulieu, „L’empire des tsars et les Russes: II. Les races et la nationalité – les Finnois, les Tatars, les Slaves”, *Revue des Deux Mondes*, Vol. 107, No. 2, 15. Septembre 1873, 270).

¹⁵ „Још од избијања српске револуције у Шумадији па до нестанка Хабзбуршке монархије, у Бечу се непрекидно тражила прилика ’да се дело принца Еугена заврши’”, тј. да се освоји Балкан (Славенко Терзић, „Аустроугарски мит о ’Великој Србији’ и његова модерна употреба”, *Велика Србија: Исшине, заблуде, злоупотребе*, Београд 2003, 315).

¹⁶ Владимир Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, Балкански институт, Београд 1937, 101.

* * *

Потврде слутњи првих опонената и критичара илирског покрета о његовим правим циљевима пружили су догађаји следећих деценија. У другој половини XIX века, после слома апсолутизма и почетка парламентарног живота, све хрватске политичке странке су, нашавши узор у националној политици Мађарске, своју политику почеле да темеље на хрватском државном и историјском праву и постојању институције хрватског „политичког” или „дипломатичког” народа. На основу тога права желели су да створе велику и етнички чисту хрватску државу. Полазећи од те институције, Србе је требало учинити Хрватима, требало их је асимилovati.

Разумљиво је да су такви погледи доводили до неспоразума, спорова и сукоба на свим пољима живота, не само политичком, него и публицистичком и научном. Тако је *Обзор*, лист Неодвисне народне странке у једној полемици с новосадском *Заставом*, гласилом Српске радикалне странке, тражио да Срби кажу шта су им Хрвати криви.¹⁷

Темељан и потпун одговор на то питање дао је Димитрије Руварац, тада парох земунски, најпре у наставцима које је објавило земунско *Ново време*, а касније допуњено и објављено 1895. године у посебној књизи под насловом *Ево, шта сте нам криви!*

У својој књизи, написаној дуже од пола stoleћа после чланака Павла Арс. Поповића и Георгија Ј. Петровића, Димитрије Руварац је потпуно потврдио њихове закључке и њихове слутње о правим циљевима илирског покрета и хрватских политичких кругова и њихових програма, на основу огромног броја разнородних списа „корених Хрвата” – хрватске штампе, издања Матице хрватске, Југославенске академије, Јеронимовог друштва, књига и студија хрватских научника. У њима се пориче и само постојање Срба у Хрватској, Славонији, Далмацији, Босни и Херцеговини, које су прогласили за чисто хрватске земље. Најпре илиризмом, а потом југославизмом покушавали су да Србе претворе у Хрвате. Најделотворније средство за остварење тог циља видели су у преобраћању православних Срба, у унијаћењу.¹⁸

Руварчева књига поздрављена је у српској средини. У два рецензијама (приказима), аутор потписан као С. Сремац одао је признање Руварцу што је отворено и аргументовано указао на све оно што су Срби увиђали, али су ћутали и одговорио „на сва подла и непоштена изазивања и нападања ’корених Хрвата’”.¹⁹

У редакцијском тексту *Ново време* је о Руварчевој књизи објавило њен језгровит резиме. „Аутентичним историјским подацима, које је пажљиво прикупио, прота је, по оцени *Новой времена*, ’скинуо копрену са зграде Великохрватства и средства, којима се оно служи у борби против нас, те нам

¹⁷ Василије Ђ. Крстић, „Актуелност дела Димитрија Руварца ’Ево, шта сте нам криви!’”, *Знаменији Срби о Хрвајима*, Прометеј, Нови Сад 1999, 143.

¹⁸ Исто, 149–151.

¹⁹ Рецензије су објављене у *Српском џрећледу*, бр. 3 од 15. марта 1895. и *Застави*, бр. 50 од 25. марта 1895. Аутор је вероватно био Стеван Сремац, мада се то не може с пуном поузданошћу утврдити (Василије Ђ. Крстић, „Актуелност дела Димитрија Руварца ’Ево, шта сте нам криви!’”, *Знаменији Срби о Хрвајима*, Нови Сад 1999, 146).

се обзорашка и правашка тактика показује у свој нагости својој'. Руварчева књига 'је морални утук за поборнике великохрватске идеје'". *Ново време* завршило је текст следећим апелом: „Потеци брате Србине, потеци интелигенцију, ти која треба народ да предњачиш, ти која тврдиш, да си родољубна, ти коју народ гледа као у будног чувара свог националног индивидуализма. – Ти сад имаш реч!”²⁰

* * *

На основни циљ илирског покрета и његову суштину указао је Васа Чубриловић: „Приликом израде програма за остваривање културног и политичког уједињења хрватског народа и његове независности, људи из илирског покрета рачунали су с реалним могућностима свога народа и изграђивали изразито дефанзивну стратегију. Уверени су да он сам то не може постићи властитим снагама. Зато су му тражили ширу основу културне и политичке сарадње с њему склониим словенским народима у хабсбуршкој монархији и Европи, а пре свега, с њим, културно и етнички, измешаним српским народом”. С позивом на историјска права свог народа, укључивали су илирски идеолози у будућу посебну политичку јединицу у оквиру Хабзбуршке монархије поред тзв. историјских хрватских земаља и Српску Војводину. Тако су у хрватску политичку јединицу укључивали „све оне покрајине где хрватски народ живи, па ма колико измешан с другим народима и био у мањини”.²¹

О историјској мисији илирског покрета записао је Милорад Екмечић да је под тим идејама створена модерна хрватска национална идеологија. Илиризам је постао идеолошки темељ новог хрватског друштва које се стварало.²²

У савременој српској историографији хрватско-српским односима највише се бавио Василије Ђ. Крстић. У својим бројним радовима, заснованим на импресивној количини разноврсне грађе, пружио је најтемељнија и најсвестранија сазнања о односима двају народа, а његови закључци у потпуности су потврдили оправданост страховања српских писаца, јавних радника и политичара у XIX веку.²³ На великохрватске политичке циљеве илирског покрета – хрватског националног покрета, указао је Василије Ђ. Крстић и анализом бројних текстова Јована Дучића, насталим у последњим годинама његовог живота, када је био у току рат и распад Југославије, а српски народ претрпео тешко и масовно страдање.²⁴

²⁰ Исто, 147–148.

²¹ Vasa Čubrilović, „Osnovi nacionalnih preporoda Hrvata i Srba”, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1–4 (1986), 45–46, 49–50.

²² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, I, Просвета, Београд 1989, 348, 424–426.

²³ Василије Ђ. Крстић, „Државно и историјско право Хрватске – основ сукоба са Србима”, *Зборник Мајнице српске за историју* 51 (1995), 7–20; Исти, *Знамениити Срби о Хрватима*, Нови Сад 1999; Исти, „Великохрватске идеје”, *Велика Србија: Истине, заблуде, злоупотребе*, Београд 2003, 243–258; Исти, *Хрватске претензије на Војводину и Босну и Херцеговину од 1848. године до данас*, ИП Београд, Зрењанин 2012; Исти, *Великохрватске претензије на Војводину, Босну и Херцеговину*, САНУ, Београд 2017.

²⁴ Василије Ђ. Крстић, „Јован Дучић о Хрватима, 'југославизму' и Југославији”, *Из историје Срба и српско-хрватских односа*, Београд 1994, 205–297; Исти, „Забележбе о

Остварење следећих етапа у оном процесу, који је започео илирским покретом – обликовања југословенске идеје, оваплоћене у југословенској држави, њен настанак, трајање и престанак потврдили су на трагичан начин да су Поповићеве слутње биле основане.

* * *

Данас је уочљива појава све чешћег коришћења назива *Хрвајски Срби*, *Босански Срби*, *Црнојорски Срби*. Јасни су мотиви и намере њихових аутора и корисника, онда када долазе, по правилу, из редова политичких структура и јавности бивших југословенских република, држава у којима живе и припадници српског народа – Срби у Хрватској, Срби у Босни и Херцеговини, Срби у Црној Гори.

Теже је објашњива употреба имена Пречани (понекад и без оног његовог дела који би казивао да се ради о Србима, српском народу), која се у последње време често јавља и када се њим означавају припадници једног народа, српског, у истој држави, Републици Србији, и од стране припадника тог истог народа.²⁵ И у етимолошком погледу термин Пречани особен је по томе што се не изводи и не везује за име одређене географске или државне регије, као што је случај с бившим југословенским републикама, него за неку неодређену област која се налази преко, мада се не види у односу на кога и одакле посматрано.

А односи се на Србе у данашњој Војводини, некада Аустрији, односно Јужној Угарској. Упадљива учесталост употребе наведеног назива подстакла је вероватно и творце *Правойиса српског језика* да га унесу у *Правойис*.²⁶ Већ и само то правописно правило, којим је термин Пречани стављен међу колоквијална, чак и погрдна имена и упоређен нпр. с именом *Босанчерос*, *Монџенејрињан*, *Јанез*, *Рац*, оправдано изазива чуђење због његовог доследног коришћења у научним радовима неких историчара из Војводине.

С обзиром на његово нејасно значење и чињеницу да га *Правойис* убраја у колоквијална, а често и погрдна имена, нарочиту недоумицу изазива чињеница да се име Пречани и Пречански Срби није појавило и не употребљава тамо где га је *Правойис* сврстао, у обичном говору у Војводини, што не би ни имало никаквог смисла кад би га користили становници исте области, него се среће у радовима неких историчара, бројним и волуминозним, врло доследно, готово без изузетка када се ради о Србима из некадашње Аустрије, из Јужне Угарске, а данашње Војводине, а користе га историчари из Војводине, за Србе из Војводине, а не неке „из прека”, што ни тада не би било логично и оправдано.²⁷

великохрватским тежњама”, *Из историје Срба и српско-хрвајских односа*, Београдски издавачко-графички завод, Београд 1994, 282.

²⁵ Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1626. до 1918*, 1, Прометеј и Радио-телевизија Војводине, Нови Сад 2016, 379.

²⁶ *Правойис* допушта и писање овог имена великим словом. „Тако [великим словом] се пишу и колоквијална имена (понекад и погрдна) као *Пречанин*, *Ера*, *Геџа*, *Лала*, *Рац*, *Босанчерос(и)*, *Монџенејрињани*, *Јанез(и)*, (*Правойис српског језика*, Нови Сад 2015, т. 48в, нап. 59); [...] „у зн. *војвођански Срби* пише се вел. словом: *Србијанци* и *Пречани*”, *Правойис*, 425; Ivan Klajn, *Rečnik jezičkih nedoumica*, Čigoja štampa, Beograd 1997, 140.

²⁷ Пошто су радови у којима је за Србе у Јужној Угарској коришћен тај термин врло бројни и навођење свих њихових наслова заузело би сувише простора, навешћемо само неке:

Карактеристичан случај овакве употребе имена Пречани за Србе у Јужној Угарској налази се у једном раду у којем је највише речи било о Мајској скупштини 1848. и о проглашењу Српске Војводине. На самом почетку помињу се покушаји српског народа да се ослободи туђинске власти, у разним областима где је живео, па се наводи да су се *црногорски Срби* у време Петра I заклели на борбу против турског завојевача, *србијански Срби* под Карађорђем борили за независну државу, а *пречански Срби* захтевали Српску Војводину и признање права гарантованих привилегијама.²⁸

Дакле, назив Пречани не користи се тамо где се у своје време појавио, у Кнежевини Србији, као резултат одређених друштвених и политичких прилика – у току процеса изградње државе и њеног апарата, промена династија и власти и политичких немира и сукоба који су уследили, нити у радовима који се односе на то време и на ту појаву. Користе се у радовима о историји Срба у Хабзбуршкој монархији, Јужној Угарској, данашњој Војводини, у радовима историчара из те исте Војводине.

* * *

Данас се масовна, доследна, и чак наглашена употреба имена Пречани за Србе из Аустрије, прецизније из Јужне Угарске, односно данашње Војводине у бројним радовима историчара у АП Војводини тешко може објаснити и самим географским чињеницама, а још мање оправдати неким научним разлозима и методима. Име Пречани измештено је из времена и са простора где се јавило, поред сличних, али несумњиво пејоративних имена, те се чини да је корисно, па и неопходно подсетити на време, територију и услове – када се, где, из којих разлога и с каквим значењем почело у Кнежевини Србији много говорити о Србима из Аустрије, онима „из прека”, често и врло неповољно.

Био је то значајан, у много чему буран и прекретан период историје српског народа и његове државе, рођене у народним устанцима, а која се од почетка тридесетих година XIX века налазила у процесу изградње и конституисања државног система – свих оних установа које држава мора да има, од самог темеља, и то, за тако велики и сложен задатак, у крајње неповољним друштвеним и културним приликама, после векова живота под османлијском владавином, оружаних устанака, у сложеним околностима тадашњих односа међу великим силама и њихових интереса.

Дејан Микавица, „Конзервативна политика пречанских Срба”, *Култура јолиса*, бр. 2–3, Нови Сад 2005, 7–14; Исти, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690–1920*, Нови Сад 2005; Исти, *Историја идеје о држави и аутономији пречанских Срба*, Нови Сад 2005; Исти, „Војводина у полувековном сећању и памћењу пречанских Срба”, *Летопис Мајнице српске*, год. 190, књ. 93, св. 6 (2014); Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1626. до 1918*, 1, Нови Сад 2016, 363, 379–380, 424, 426, 434, 436, 438–439, 441, 446; Дејан Микавица, „Српска државност у Хабзбуршкој монархији 1861–1914”, *Српске студије* 8 (2017), 55–70; Исти, *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, Нови Сад 2018. (у коауторству са Гораном Васином и Ненадом Нинковићем); Goran Vasin, „Prečanski Srbi u Velikom ratu”, *Tragovi* 1 (2019), 52–77.

²⁸ Дејан Микавица, „Војводина у полувековном сећању и памћењу пречанских Срба”, *Летопис Мајнице српске*, год. 190, књ. 93, св. 6 (2014), 810.

Одмах по издавању хатишериђа којима је Србија добила статус вазалне кнежевине са самосталном унутрашњом управом, кнез Милош Обреновић почео је да изграђује државни апарат, процес који је био нарочито убрзан после Сретењске скупштине и доношења првог устава.

У Србији је тада било мало образованих људи, способних да постану делови државног апарата који је стваран и да суделују у раду нових државних органа, нарочито управе и судства. Зато је било природно и оправдано што је помоћ потражена од сународника из Аустрије. Везе између припадника српског народа с обеју страна река нису никада биле прекидане, што се показало већ у време почетка устанака, када су Срби из Аустрије свесрдно пружали помоћ устаницима.

Кнежев лекар Бартоломео Куниберт записао је у својим сећањима: „Након кратког времена по обнародовању хатишериђа, читав облак од Срба из Угарске навали на Србију, тражећи звања, уверени да ће им због надмоћности, коју држаху да имају над домороцима, једино бити тешко да у томе начине избор”.²⁹

Један од првих Срба из Аустрије који је прешао у Србију у јуну 1830. године био је Стефан Радичевић. Ступио је у службу код кнеза Милоша као његов секретар. Одмах после Сретењске скупштине именован је за члана Државног совјета и његовог главног секретара. У Србији је Радичевић начинио врло успешну каријеру, напредовао је и после Милошеве абдикације, за време владавине кнеза Михаила постао је министар просвете, а у том звању и први председник Друштва српске словесности. Учествовао је и у раду на законодавству и изради уставних нацрта. Променио је читав низ разних високих звања и по речима М. Гавриловића „уживао је у Србији велико поштовање и као човек и као чиновник”.³⁰

Нема сумње да је велики број Срба из Аустрије прешао у Србију да би начинио чиновничку каријеру, за шта су у Аустрији могућности биле ништавне, али није оправдано уопштавати закључке о томе, што се могло запазити већ и у Кунибертовој опаски. Велики број одлазио је из родољубивих разлога, да помогне свом тамошњем народу, „оностраним Србима” тако што ће дати свој допринос у огромном послу изградње државе и њеног апарата.

Међу Србима из Аустрије није било мало оних који су имали само основне школе, али је већ и сама писменост представљала довољну квалификацију за неке чиновничке послове, имајући у виду тадашње стање образовања у Србији. Није био мали број ни високо образованих, који су заузимали и високе положаје у управи и судству, а мора се нагласити и да је међу првим члановима Друштва српске словесности по његовом оснивању највећи број

²⁹ Бартоломео Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, 1, Просвета, Београд 1988, 274.

³⁰ О времену и месту рођења С. Радичевића нема података, а Мил. Ђ. Милићевић помиње да је био стриц Бранка Радичевића. Имао је око 30 година када је прешао у Србију, почео своју чиновничку каријеру као секретар кнеза Милоша, напредовао брзо и успешно. Био је државни саветник, члан суда и министар. За време владавине кнеза Михаила био је један од најугађенијих људи у Србији. Вид.: Мих. Гавриловић, *Милош Обреновић II*, Нова штампарија „Давидовић”, Београд 1909, 453; Љубомирка Кркљуш, „Стефан Радичевић, скица за портрет једног писца српских закона и устава”, *Зборник Майице српске за историју* 49 (1994), 137–147.

било Срба из Аустрије. Мада су највише положаје у држави, који су имали политички карактер, заузимале старешине из устанака, угледни људи потекли из народа и заслужни за успех устанака и постизање њихових циљева, много је и Срба из Аустрије доспевало на највише положаје у држави.

Нарочито велики број Срба из Угарске дошао је у Србију после Милошеве абдикације и свргавања кнеза Михаила, за време уставобранитеља, од 1842. до 1858. године. Основно обележје уставобранитељске владе било је изграђивање установа, управног и судског апарата и, као неопходног услова за то – школства. Колико је учешће Срба из Аустрије у том процесу било нужно показују подаци о образовању председника судова 1844. године када је донесен Српски грађански законик, чији је нацрт израдио Јован Хаџић, Србин из Аустрије. Те године „овако стоји с председницима судова: тројица су неписмени, десеторица писмени толико да се могу потписати; тројица су учила још нешто осим основне школе; само један је правник”. Још је горе стање писмености било међу члановима суда.³¹

Слободан Јовановић је оправдано закључио да цветно доба аустријских Срба који су прелазили у Србију и тамо правили махом чиновничку каријеру пада за време владе кнеза Александра Карађорђевића, под уставобранитељским режимом. Никада их није било више у администрацији и судовима и никада нису заузимали важније положаје. Њиховој делатности у Србији и односу према њима Слободан Јовановић је посветио највише пажње у својим радовима.³²

Оно што одликује уставобранитељски режим било је организовање судског и административног апарата, што је подразумевало бројно чиновништво. Чиновници су имали привилегован положај и добили велика овлашћења, укључујући чак и право да сами изричу телесне казне. Отпор у народу, незадовољство и одбојност према чиновницима били су природна реакција на огромне промене које је у његов дотадашњи живот унео настанак бирократије.

На почетку изградње државне власти Срби из Аустрије могли су се готово у потпуности идентификовати с чиновничким апаратом који је настајао. Чињеница да су чиновници највећим делом долазили „из прека” само је увећавало незадовољство народа. Народ који је, пише Јовановић, већ и оне из друге нахије сматрао за „јабанце” (туђине), желео је чиновнике из свога краја, земљаке, пријатеље и сроднике, и није лако прихватао странце, људе других обичаја, другог понашања, чак и другачијег одела, а који су на народ и гледали с висине, као необразован и некултуран.³³

Разлоге незадовољства и појавом и деловањем Срба из Аустрије, који су погрдно називани „немачкарима” Слободан Јовановић је видео у томе што нису познавали довољно народ, били су више канцеларијски него политички људи, и ако нису имали способности за велике послове, имали су их за мале.

³¹ Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1925, 14.

³² Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1925; „Немачкари”, *Из историје и књижевности I*, Сабрана дела Слободана Јовановића 11, Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик и Српска књижевна задруга, Београд 1991, 513–515.

³³ Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1848)*, 38–39.

Сарађивали су са великодостојницима и деловали у њиховој сенци, што је код народа често изазивало подозрење. Разликовали су се од домаћег становништва, не само од народа, него и од припадника старешинског слоја. Народу, који су сматрали за прост и непросвећен свет били су туђи и њихови манири и опхођење, а од старешинског слоја разликовали су се и у политичким погледима, у првом реду у поимању слободе.

Поред културолошких, цивилизацијских разлика, навео је Јовановић да су се Срби из Аустрије од уставобранитеља разликовали и по својим политичким погледима и да је и то био разлог незадовољства. „Немачкари” су, пише, били присталице просвећеног апсолутизма и били поборници правде и законитости, али не и политичких слобода, те им признаје да су у неку руку били у Србији претече правне државе. Пораз „немачкара” у Србији, нагласио је Јовановић на крају, уследио је због неразумевања Србије и њеног народа и неразумевања великих политичких проблема уопште и завршио неповољном оценом: „Српском сељаку, због његове оскудице средњоевропске културе, одрицали су готово све, – и када су из средине народа стали избијати политички покрети, немачкари су пред њима затварали очи, заваравajući себе све до последњег часа да код тако некултурног народа не може бити политичких проблема, него се све своди на питање добре администрације”.³⁴

У Јовановићевим оценама делатности аустријских Срба у чланку „Немачкари” има противречности у односу на раније објављени његов рад о уставобранитељима и њиховој влади, где је нагласио да је уставобранитељски режим био у пуном смислу нов режим, што је подразумевало нужност многих промена. Међутим, његови најважнији представници, ни Тома Вучић Перишић, вођа буне против кнеза Михаила, ни кнез Александар којег су уставобранитељи извикали, нису били никакви реформатори. „Кад су, дакле, људи из народа успели да оборе Милоша, они су се обратили на учене људе „из прека”, да им они кажу како државну управу треба удесити, па да се деспотизам као Милошев никад не поврати”.

Реформаторских идеја имали су Срби из Аустрије: „Због тога што су имали реформаторске идеје у једно време када су оне биле преко потребне, ти су људи добили пресудан утицај на наш политички развитак”. Сам Јовановић констатује да у Србији виша настава није постојала, па се интелигенција морала са стране добавити. Признајући им као значајно достигнуће обезбеђење приватних права, Јовановић је неоправдано окривљавао Србе из Аустрије због занемаривања политичких права.³⁵ Нити су они заузимали такве положаје да су могли учествовати у доношењу крупнијих политичких одлука, нити је стање у Србији било тада такво, да се о значајнијим либералним реформама могло размишљати.

Пред крај уставобранитељског периода, Јовановић тврди да су „немачкари” у очима либерала изгледали као назадњаци, нису одобравали захтеве за слободу штампе и народну скупштину.³⁶ Када је реч о политичким схватањима и односу према либерализму, Јовановић је Србе из Аустрије непре-

³⁴ Слободан Јовановић, „Немачкари”, 515.

³⁵ Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1925, 3.

³⁶ Слободан Јовановић, „Немачкари”, 514.

ведно оценио, превидевши да су прве либералне идеје у Србији заступали управо неки од „немачкара”, и пре уставобранитељског времена, а и пре саме појаве либерала у Србији. На место уредника званичних *Новина србских* постављен је 1. јула 1841. године Павле Арс. Поповић, једини кандидат који се јавио на три пута објављени оглас.³⁷ У пријави на конкурс нагласио је да је слобода штампе неопходан услов и за њен квалитет и за остварење оне улоге коју штампа треба да има. Без слободе штампе, новине, а поготову политичке новине, у садашњем свету и нису новине и не могу имати никакве вредности.³⁸ Ни Јовану Стерији Поповићу, Атанасију Николићу, Константину Богдановићу, Димитрију Матићу, који су у Србији заузимали високе чиновничке и друге положаје не може оспорити да су по својим политичким погледима били либерали.³⁹

По мишљењу једног савременог историчара Кнежевине Србије, Радоша Љушића, Срби из Аустрије постали су рано непопуларни у народу због понашања и слабог образовања, а и кнежевог фаворизовања оних који су се нашли у његовој канцеларији, па су их погрдно називали „иностранци”, „немачкари” и „швабурија”. Разлози томе су двојаки: прво, представљали су сметњу, нарочито млађем нараштају у земљи да брже дође до службе, а друго, што се у борби против опозиције кнез Милош ослањао на њих.

Није прихватљива тврдња да су у Србију долазили необразовани људи, нарочито када се има у виду тадашње стање образовања у Србији и готово потпуна неписменост становништва, које је тада тешко било способно да цени степен чиновничког образовања. Друго, млађи нараштај који је могао да заузме места у управи и судству био је још врло далеко од образовања потребног за те положаје. Чим су „отечествени синови” постигли потребно образовање заузели су и одговарајућа места, о чему Љушић наводи податке на истој страници.⁴⁰

* * *

О улози Срба из Монархије у изградњи српске државе у првој половини XIX века и односу Срба из Србије и оних из Аустрије, међу млађим савременим историчарима највећу пажњу посветили су Петар В. Крстић и Радомир Ј. Поповић.⁴¹

³⁷ Павле Арс. Поповић постављен је на место уредника *Новина србских*, али његов предлог о слободи штампе није прихваћен. Љубомирка Кркљуш, *Павле Арс. Поповић (1812–1849): Стеријин критичар, правник, новинар*, Нови Сад 2022, 30–35.

³⁸ Државни архив Србије, *Министарство правосудија и просвећенија*, 1842, II, 37.

³⁹ Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 2005, 220; Љубомирка Кркљуш, *Констанин Богдановић (1811–1854)*, Матица српска, Нови Сад 2018, 18–19.

⁴⁰ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 256.

⁴¹ Петар Крстић, „’Швабе’ или ’немачкари’ у *Србским народним новинама* Теодора Павловића”, *Зборник Матице српске за историју* 49 (1994), 31–43; Петар В. Крстић, *Пречани и Шумадинци, Теодор Павловић и „Србске народне новине” о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Историјски институт САНУ и Матица српска, Београд – Нови Сад 1996; Радомир Ј. Поповић, „Срби из Јужне Угарске и обнова нововековне српске државе у првој половини 19. века”, *Летопис Матице српске*, год. 190, књ. 493, св. 6 (јун 2014), 866–881.

Током својих истраживања Петар Крстић је запазио да је у богатој историографској књижевности о српској држави у XIX веку релативно мало и недовољно пажње посвећено питању односу Срба из Србије према Србима из Аустрије. Оценивши да се ради не само о занимљивом проблему, него и о једном од најзначајнијих чинилаца унутрашње нестабилности Србије, посветио му је одговарајућу пажњу, пратећи и анализирајући писање *Сербских народних новина* које је у Пешти издавао Теодор Павловић. Павловићеве новине биле су једине политичке новине код Срба у Хабзбуршкој монархији и као такве, имале су велики утицај на развитак политичког мишљења код читалаца. Шириле су дух панславизма и, што је још значајније, осећај блискости и повезаности са Србима ван Монархије – у Србији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и другим крајевима насељеним истородним народом.

Сербске народне новине будно су пратиле и бележиле промене у Србији, коментарисале поједине догађаје, критиковале или хвалиле поступке актуелних власти у Србији, пружале им подршку или писале против њих. Време излагања *Сербских народних новина* поклапало се највећим делом с временом уставобранитељског режима, временом када су Срби из Аустрије чинили највећи део чиновничког апарата Кнежевине Србије.⁴² Тако су представљале и прворазредни извор за проучавање тог важног питања – односа између двају делова српског народа.

Крстић је у свом раду указао нарочито на противречан и променљив однос према Србима из Аустрије, који је у највећој мери зависио од политичких сукоба у Србији, резултата династичког преврата, што је снажно узбуркало политички живот у Србији. Срби из Аустрије су се невољно нашли у њиховом центру, осуђивани као присталице Обреновића, с обзиром на то да је велики број добио чиновничка звања за време владавине Обреновића. С друге стране, у уставобранитељском периоду, они нису били мање потребни у изграђивању и раду државног апарата.

Из прецизних података које је Крстић навео види се разноврсност, број и значај свих оних државних звања која су Срби из Аустрије заузимали, токови њихових каријера и животних путева. Били су кнежеви дипломатски представници, саветници, први секретари Кнежеве канцеларије, главни секретари Совјета, начелници министарстава, управитељи школа, професори, учитељи, свештеници, инжењери, лекари, канцеларијски чиновници.⁴³

Наведени су и примери који показују да боравак у Србији за многе Србе из Аустрије није испунио њихова очекивања, нису успевали да се прилагоде приликама које су се умногоме разликовале од оних у Монархији. Сматрајући да као појединци неће моћи допринети позитивним променама, разочарани су напуштали земљу.

Већи број је успевао да се уклопи у нову средину, примао српско држављанство, прилагодио се новом окружењу и другачијим обичајима. Крстић наглашава да су утицаји били међусобни и обострани и да је присуство Срба

⁴² Петар Крстић, „’Швабе’ или ’немачкари’ у *Сербским народним новинама* Теодора Павловића”, 31–32.

⁴³ Исто, 34.

„из прека” допринело и убрзанијем току европеизације оријенталним духом прожете Србије.⁴⁴

Пратећи однос према Србима из Аустрије Крестић је утврдио да се он мењао и најчешће непосредно зависио од односа снага двеју страна – уставобранитеља и обреновићеваца, смена припадника двеју династија на престолу и њихових присталица. Ни савременицима није било лако да их схвате и прихвате – Теодору Павловићу, који је искрено тежио сложи Срба ма где се налазили, било је тешко да сагледа и разуме узроке сукоба.

У Србији се током овог периода нису мењале само политичке прилике, него и социјална структура и степен образовања становништва, што је такође утицало на однос према „пречанима”. Стасале су генерације школованих „отечествених синова” што је смањило потребу за образованим људима са стране.⁴⁵

Радомир Ј. Поповић је писао о учешћу Срба из Јужне Угарске у обнови нововековне српске државе, почев од самог почетка – од 1804. године па до 1858. године, Светоандрејске скупштине, када се десила не само династичка смена, него и промена политичких генерација.

Судбина Срба из Јужне Угарске пратила је политичке промене које су се дешавале у времену од 1838. до 1858. године. И Радомир Ј. Поповић је узроке негативних ставова према њима видео у првом реду у политичким разлозима. С обзиром на то да су Срби из Јужне Угарске били у највећем броју постављени од стране кнеза Милоша, а и кнеза Михаила, сматрани су за присталице Обреновића, па су после династичке промене 1842. године као „странци” у служби у Србији отпуштани или су сами напустили Србију.⁴⁶ После пензионисања њиховог највећег противника, Томе Вучића, „ослабио је интензитет кампање против Срба из Угарске који су у Србији погрдно називани *немачкарима*, *йрекобарцима*, *Швабама* и *Швабуријом*. Након повратка кнеза Милоша дошло је до масовног отпуштања или пензионисања чиновника присталица уставобранитељског режима, чиме је питање пречана у служби у Кнежевини Србији престало да буде политичко питање”.⁴⁷

Петар Крестић је своје истраживање завршио закључком: „Борба против ’шваба’, која је у суштини била социјалног и политичког карактера, прерасла је у борбу против ’пречанског’ културтрегерства, добила је вид борбе покрајинских супротности, повремено је попримала особине сукобљавања двају међусобно супротстављених менталитета и различитих култура, а неповољно је утицала и на међусобне односе Срба с ове и са оне стране Саве и Дунава, јер је подгревала партикуларну свест ’пречана’ и Србијанаца, чиме је растакала духовно јединство српског народа. Једном распаљена, та борба дуго је тињала и за собом остављала само неповољне последице по целину националних интереса”.⁴⁸

⁴⁴ Исто, 34–35.

⁴⁵ Исто, 36–40.

⁴⁶ Радомир Ј. Поповић, н. д., 881.

⁴⁷ Исто, 882.

⁴⁸ Петар Крестић, „’Швабе’ или ’немачкари’ у *Сербским народним новинама* Теодора Павловића”, 42.

* * *

Ипак, солидарност и јединство националног интереса између делова српског народа са ове и са оне стране показали су се у време Српског народног покрета 1848. Навешћемо како су сами Срби, учесници у Српском народном покрету, који су прогласили Српску Војвину на Мајској скупштини себе називали, када се радило о контактима са другим Србима, како су о њима говорили Срби из Кнежевине, који су масовно, као добровољци учествовали у борбама под командом Стевана Книћанина и како су о њима говорили државници у Кнежевини Србији, која је Покрет свесрдно помагала, не само војно, него и материјално.

Сачуван је велики број писама Илије Гарашанина из времена Српског народног покрета, упућених Стевану Книћанину, патријарху Јосифу Рајачићу, Ђорђу Стратимировићу, кнезу Александру Карађорђевићу, Стефану Стефановићу, Авраму Петронијевићу Стојану Симићу, окружним начелницима и бројним војним и цивилним чиновницима који су се старали о помоћи Покрету.

О Србима у Јужној Угарској Гарашанин је доследно говорио као о „оностраним Србима”, а Срби у Кнежевини били су „овострани”. Одувек, а што се упечатљиво показало у овим тешким тренуцима борбе, био је то један народ, подељен само рекама, називом који је означавао само физичку раздвојеност!⁴⁹

Када је у јесен 1848. године дошло до спора и сукоба око највише војне власти између Ђорђа Стратимировића и Главног одбора и патријарха, обојица су потражила савезника и подршку у влади Кнежевине Србије.⁵⁰ У писму које су министар иностраних послова Аврам Петронијевић и председник Савета Стефан Стефановић 19. септембра 1848. упутили Стратимировићу исказани су јасно и сажето ставови српске владе о српском покрету 1848, о Аустрији и Мађарској, о политици Србије и њеним интересима. Срби су имали пуну подршку Кнежевине Србије, пружена им је свесрдна и свестрана помоћ. Указују на неопходност слоге и препоручују Стратимировићу да се без поговора подреди патријарху.⁵¹

Борећи се за своју националну и грађанску равноправност, Срби у Јужној Угарској били су свесни да би то тешко могли постићи без помоћи, „оностраних” Срба, свог народа из Кнежевине Србије. Павле Арс. Поповић који је у то време у Београду уређивао *Новине Чийалишћиа београдскої*, објавио је у њима низ чланака о догађајима у Војводици, изражавао солидарност српског народа у Кнежевини „оностраној браћи”. Боравећи у Београду, Поповић, Србин из Башаида је сада свој народ гледао на другој страни и бодро га да истраје у борби!⁵²

⁴⁹ *Прејиска Илије Гарашанина, Књига I, 1839–1849*, Научна књига, Београд 1950, 140, 144, 146–147, 151–152, 155, 157, 159–160, 165, 170–171, 174, 197, 221, 226, 265, 280, 293, 298, 301–302, 320–322, 324, 328–330.

⁵⁰ Љубомирка Кркљуш, *Средишњи орјани власћи у Срјској Војводини 1848–1849*, Матица српска, Нови Сад 2013, 86.

⁵¹ „Прилози за повесницу српског народног покрета г. 1848”, *Српски лејоџис за јодину 1866*, година XI, књига 111 (1867), 203–207.

⁵² „Утеха војујућим оностраним Србима”, *Новине Чийалишћиа београдскої*, бр. 54, 31. децембра 1848.

Светозар Милетић, трибун и неоспорни вођа српског народа у другој половини XIX века увек је о српском народу у Јужној Угарској говорио као о „овостраном Српству”. Већ у знаменитом Туцинданском чланку Милетић је кратко и језгровито одредио значење појма Војводина: „Војводство – то значи биће политично народа српског с ове стране”.⁵³ Милетић би вероватно био прилично изненађен и збуњен када би у раду једног савременог историчара прочитао да су он, Јован Ђорђевић, Јован Суботић и Јаков Игњатовић постали „симбол за елиту Срба Пречана”.⁵⁴

* * *

Било би неоправдано и недопустиво без резерве доносити неке закључке о овој појави, који се, ипак, тврдоглаво намећу. Тешко је, без зебње, прочитати интервју с једним од аутора књиге *Пречански Срби у Великом рајћу 1914–1918*, након њене промоције одржане у просторијама Средишње библиотеке Срба у Хрватској 9. маја 2019. године.

На питање новинара: „У којој је мери формирање Краљевине СХС било на корист Србима из Србије, Србима Пречанима и Хрватима, да се задржимо на ове три заједнице?”, аутор је одговорио: „Корист је била велика, али бојим се да *елије сва три народа* (подв. Љ. К.) нису до краја искористиле прилику за јачу и бољу интеграцију већ, нажалост, за политичке сукобе и расправе које ће на крају довести до трагедија током читавог 20. века. Проблеми које је Краљевина СХС наследила од Монархије нису били лако решиви ни у заједници која је функционисала вековима као мултинационална у далеко стабилнијим околностима. Стога се о 1918. мора разговарати на нов начин и хладне главе, иначе се вртимо у зачараном кругу”.⁵⁵

Приликом промоције књиге *Пречански Срби у Великом рајћу 1914–1918*, један од аутора нагласио је да су Срби пречани с подручја Хрватске, БиХ и Војводине важна тема српске историографије, истичући да су истраживања о историји Срба у Царевини почела пре осам година и да је закључак да су били у неповољном положају.⁵⁶

Име Пречански Срби коришћено је на истом порталу, још једном приликом, не поводом историјских датума, него савремених прилика и односа. На Порталу Новости Српског националног вијећа у Хрватској објављен је текст *Књиџа која се враћа*, поводом представљања књиге Чедомира Вишњића *Глас са јранице* (СКД „Просвјета”, 2020) у склопу „Дана српске културе”,

⁵³ „На Туцин дан 1860”, у: Светозар Милетић, *Изабрани чланци* (прир. Мирослав Јерков), Штампарија „Јовановић и Богданов”, Нови Сад 1939, 24–27.

⁵⁴ Горан Васин, „Између Пеште и Беча – српска државост [sic] у Хабзбуршкој монархији 1790–1861”, *Српске студије* VIII, 8 (2017), 42.

⁵⁵ Nenad Jovanović, *Intervju* 08/01/2019, Goran Vasin, *Procesi iz 1918. doveli su do 1945*. Доступно на: <https://www.portalnovosti.com/goran-vasin-procesi-iz-1918-doveli-su-do-1945>.

⁵⁶ Доступно на: <https://www.portalnovosti.com/predstavljana-knjiga-precanski-srbi-u-velikom-ratu-1914-1918>. Тешко је разумљива изјава једног од аутора, Г. Васина да је проучавање историје Срба у царевини започело пре осам година, дакле 2011, занемарујући притом резултате истраживања бројних историчара који су проучавали историју Срба у Хабзбуршкој монархији и објавили импозантан број радова. Претпостављамо да је у питању непрецизност извештача и да се мислило на историју Срба у Хабзбуршкој монархији у време рата 1914–1918. године, што је била тема представљене књиге.

16. децембра 2020. Књига, по речима Ђорђа Матића који ју је представио „тематизира свијет пречанских Срба”.⁵⁷

Представљајући Вишњићеву књигу Матић је истакао: „Најбоље је приказао проблеме и неразумијевање између Пречана, прије свега Срба из Хрватске, те Срба из Србије, истичући да је то велики и непревазилазан проблем као и однос Хрвата и Срба. То је једна од најрадикалнијих књига у задњих 39 година којој ћемо се враћати чак и кад друге буду заборављене, јасно ако нас буде – подвукао је Матић на крају излагања”.

Корисно би било подсетити и на то када је и ко у скорој прошлости користио термин Пречани. Почетком тридесетих година XX века Хрвати покрећу иницијативу за реорганизацију државе. Група хрватских интелектуалаца упутила је српским интелектуалцима из Војводине позив да се придруже, где, између осталог стоји: „Треба бити начисту у томе да међу Хрватима и Пречанима уопће, може бити нијанса у социјалном погледу, али у питању њихове домовине и њезина положаја у заједници нема разлика, а неоспорна је чињеница да др Мачек представља данас све Хрвате и велику већину Пречана, јер је носилац њихових захтјева”. Чедомир Попов је у том позиву видео јасну намеру да се начини подела српског народа на Србијанце и пречане. „Ови последњи би били ’мост између истока и запада Југославије’ што неодољиво подсећа на данас често употребљавану паролу о Војводини као мосту између Србије и Европе”.⁵⁸

Тешко је уочити било какву подударност између времена у којем су корени овог појма, друштва и државе у којем је настао, свих оних комплексних разлога који су довели до супротстављања двају делова припадника српског народа и данашњег времена, што би оправдало тако упадљиво васкрсавање једне специфичне ознаке која у данашње време нема никакав оправдан смисао.

Име Пречани не означава појам који би данас имао било какво природно и логично објашњење – пречанима своје претке називају историчари који живе и раде у Војводини. А употреба тог назива за Србе који су живели у Аустрији, у Јужној Угарској, у данашњој Војводини нема никаквог смисла у савремено доба, када се пише њихова историја.

Таквим различитим именима којима се означава српски народ у појединим областима где живи и где је живео, а данас и у различитим државама, не у обичном говору, него у научним радовима може имати само једну сврху – да се међу деловима српског народа створе и нагласе разлике. У овом случају то се чини коришћењем потпуно неприкладног средства – термина који нема ни елементарну логичку основу, изразито везаним за једно друго, давно време, другу територију и друге прилике. О овој појави може се само поновити закључак да се ради о намери да се подгрева партикуларна свест „пречана” и Србијанаца, чиме се растаче духовно јединство српског народа, што може имати само неповољне последице по целину националних интереса.⁵⁹

⁵⁷ Доступно на: <https://www.portalnovosti.com/knjiga-koja-se-vraca>.

⁵⁸ Чедомир Попов, *Велика Србија: Сиварносћ и мий*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 2007, 239–240.

⁵⁹ Петар Крстић, „’Швабе’ или ’немачкари’ у *Србским народним новинама* Теодора Павловића”, 42.

* * *

Покушаји поделе српског народа се у последње време поред народносног, веома интензивно предузимају и на једном другом пољу – државноправном, тако што се наглашава да је Војводина имала аутономију за време постојања Хабзбуршке монархије и да је Војводство Србија и Тамишки Банат, административна област формирана крајем 1849. године, имало статус круновине.

У историографији су о том статусу постојала различита мишљења. Искрпан и прецизан преглед различитих погледа о државноправном статусу Војводства Србије и Тамишког Баната дао је у свом чланку Василије Ђ. Крестић.⁶⁰ Уочљиво је да је у српској историјској науци највећи број историчара сматрао да Војводство Србија и Тамишки Банат није било круновина, него административна област, као што је то у царском патенту којим је основано било и утврђено.

О том се предмету дуго није писало, па је такво мишљење већине историчара остало у науци и преовлађујуће. У последње време положај Војводине је, нажалост не из научних разлога, постао актуелан, па су се најпре у политичким, а не и научним круговима јавила мишљења о постојању аутономије Војводине у време Хабзбуршке монархије. Пошто је та тврдња сасвим очигледно била нетачна и неприхватљива, појављују се у све већем броју текстови у којима се тврди да је Војводство Србија и Тамишки Банат имало статус круновине, што је у Аустрији подразумевало постојање одређеног историјског и државноправног индивидуалитета и одговарајућих аутономних права, заснованих на историјским темељима уређења сваке аустријске крунске земље.

С обзиром на потпуни преглед ставова српске историјске науке о овом питању које је дао Василије Ђ. Крестић, подсетићемо само на основне чињенице о Српској Војводини, о Војводству Србији и Тамишском Банату и њиховом државноправном статусу и на то шта су о том, за Србе у Хабзбуршкој монархији судбинском питању, мислили савременици.

Као једини меродаван извор и доказ навешћемо аустријске прописе који су регулисали правни положај српског народа и територија на којима је обитавао – уставноправне акте који су утврђивали и настанак и статус Војводства Србије и Тамишког Баната, као и прописани начин коришћења појма „круновина” у бројним нормативним актима.

* * *

Српска Војводовина проглашена на Мајској скупштини 1848. године, која је фактички постојала нешто дуже од годину дана, изградивши и своју организацију власти, није била призната. Призната су крајем 1848. године само достојанства патријарха и војводе, али не и територија и организација власти.⁶¹

У Уставу који је цар Фрања Јосиф октроисао 4. марта 1849. године Српска Војводина није била поменута међу набројаним крунским земљама.

⁶⁰ Василије Ђ. Крестић, „Војводство Србија и Тамишки Банат није било круновина”, *Зборник Мајнице српске за историју* 106 (2022), 19–32.

⁶¹ Љубомирка Кркљуш, *Средишњи орјани власћи у Српској Војводини 1848–1849*, Нови Сад 2013, 291–233.

Положај Војводине био је регулисан параграфима 71, 72 и 75, којима је обехћана равноправност свих језика и народности и такво уређење које ће се, ради очувања црквене заједнице ослањати на старе привилегије и на указе најновијега времена. Међу круновинама се помиње Војна граница.⁶²

Одмах после издавања Устава и све до јесени 1849. године, српски представници развили су живу активност и уложили много труда да се Војводина конституише као засебна област, по могућности круновина.⁶³

После мађарског пораза Срби су за Беч изгубили сваки значај, те је аустријска влада одмах почела активно да ради на елиминисању и уништењу српске организације власти која је изграђена после Мајске скупштине.⁶⁴

На предлог Министарског савета од 17. новембра 1849. цар је прогласио оснивање Војводства Србије и Тамишког Баната. У *Пајиенију* издатом 18. новембра, којим је основано, о Војводству се говори као „управној области“, чија је администрација независна од Угарске. Положај и уређење Војводства „биће у складу са § 72 Устава Нашим Патентом од 18. новембра 1849. провизорно утврђен, а коначно уређење његових прилика а особито коначно решење о уједињењу ове области са неком другом круновином биће донето у складу са уставом“. Такво стање је потрајало до 27. децембра 1860. године, када је Војводство царском одлуком поново припојено Угарској.⁶⁵

У свом прецизном прегледу географских, статистичких и топографских прилика Аустрије навео је Лудвиг Хојфлер списак свих земаља царевине. Набројавши круновине, списак је завршио навођењем (као 21. на списку): „Осим ових круновина је и управна област Војводство Србија и Тамишки Банат саставни део царства“.⁶⁶

Проглашење Војводства није испунило српска очекивања ни у погледу територије коју је обухватало, ни у погледу његове организације, јер Војводство није било ни аутономно ни српско. Границе Војводства биле су тако повучене да су етнички односи у њему били неповољни за Србе, који у Војводству нису имали ни релативну већину.⁶⁷

Када је о аутономији реч, треба напоменути да је цар 31. децембра 1851. године издао *Пајиениј* (*Silvesterpatent*) којим је октроисани *Марјшовски устѡв* укинут. Истог дана донетим актом „постављене су *Основе за орјанско уређење у круновинама аусѡријској царсѡва*, које су важиле и за Угарску и

⁶² S. Werni, *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem*, Wien 1981, 49–50.

⁶³ Љубомирка Кркљуш, „О правном положају Срба у Јужној Угарској – стварност, жеље и контроверзе“, *Зборник Мајнице српске за историју* 98 (2018), 49–51.

⁶⁴ Љубомирка Кркљуш, *Средишњи орјани власѡи у Српској Војводини 1848–1849*, 363–388.

⁶⁵ A. Stojacskovics, *Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina*, Temesvar 1860, 36.

⁶⁶ L. Ritter von Heufler, *Österreich und seine Kronländer, Ein geografischer Versuch*, Wien 1854–1856, 9.

⁶⁷ Према попису становништва из 1850/51. године у Војводству Србији и Тамишком Банату био је укупно 1.426.221 становник, а од тога 397.459 Румуна, 335.080 Немаца 321.110 Срба, 221.845 Мађара, затим Буњевци, Шокци, Словаци, Чеси, Бугари, Јевреји, Цигани, Русини, Грци и Цинцари (*Tafeln der Statistik der Oesterreichischen Monarchie, Neue Folge*, I Band, Wien 1856; H. Haselsteiner, *Die Serben und der Ausgleich, zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südongarns in den Jahren 1860–1867*, Wien–Köln–Graz 1967, 25).

чиниле организациони темељ једне *сврхоо центрилизоване*, поново као *ајсолућна монархија уређене јединствене* [унитарне] *државе*".⁶⁸

„Збрисане су све повијесне ревиндикације и привилегије. Што се тиче Угарске, образложено је да је она свргавањем Фрање Јосипа проиграла свој устав; чим је ликвидирана Угарска, зацјело није могла постојати никаква друга држава ни покрајина; чак је и Хрватска, која је династији била лојална од почетка до краја, изгубила свој сабор, локалну самоуправу и територијални интегритет. Аустријско је Царство постало, први и последњи пут, тотално унитарна држава”.⁶⁹

Имајући све то у виду тешко је претпоставити да је, у ситуацији када су своја права изгубиле старе аустријске круовине, та права добила једна нова, привремено организована област, као што је било Војводство Србија и Тамишки Банат.

Време апсолутизма у целој Хабзбуршкој монархији било је време великих промена у свим сферама државног и друштвеног живота. Било је неопходно прилагођавање новим друштвеним и економским условима, насталим после револуционарне 1848. године и укидања феудализма – у управи, судству и законодавству, као и у другим областима. Два су постигнућа револуционарне ере опстала – укидање кметства и једнакост грађана пред законом. Начело националне равноправности није поменуто у тада доношеним актима.⁷⁰

Незадовољство које је током тзв. Бахове диктатуре јачало, неуспешни спољнополитички потези и тешка финансијска ситуација у којој се држава нашла, навели су цара Фрању Јосифа да предузме кораке на преуређењу Монархије. Од маја до септембра 1860. године заседало је Појачано (проширено) царевинско веће.⁷¹ У расправама вођеним на седницама Појачаног царевинског већа било је речи и о положају Војводства. О томе је говорио А. Мочоњи⁷² износећи ставове о правима народности у Угарској и у целој Царевини и о основама преуређења државе. Реформа треба да се заснива на потпуној равноправности свих народности, тако што би све јединице у држави, од најмање ка већима, требало да буду организоване према народности већине становништва. Примена принципа историјско-политичке индивидуалности земаља, који предлаже већина чланова Појачаног царевинског већа довешће у питање опстанак Војводства Србије и Тамишког Баната.⁷³

⁶⁸ *Grundsätze für organische Einrichtungen in den Ländern des österreichischen Kaiserstaates* (Ernst Hellbling, *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*, Springer-Verlag, Wien 1956, 355.

⁶⁹ A. J. P. Taylor, *Habsburška monarhija 1809–1918*, Posebna izdanja: Znanje, Zagreb 1990, 107.

⁷⁰ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III, 2. Teil, Wien 1980, 999.

⁷¹ Ernst Hellbling, н. д., 356–360.

⁷² Андраш Мочоњи (Andrei Mocioni, 1812–1880) био је подбележник Торонталске жупаније. Оженио се 1859. године кћерком Петра Чарнојевића Лауром. Био је члан Царевинског већа, предлагао је преуређење Аустријске монархије у федеративну државу на националном принципу, залагао се за прикључење Баната Ердељу, учествовао је у преговорима са Карловачком митрополијом приликом настанка Сибинске митрополије, издавао је политички лист *Albina* у Бечу. Вид.: Кристиан Јерић, „Национално питање на Угарском сабору од 1861. до 1868. године”, *Зборник Маџице српске за историју* 90 (2014), 80.

⁷³ *Verhandlungen des österreichischen verstärkten Reichsrates 1860. Nach den stenographischen Berichten*, Zweiter Band, Wien 1860, 100.

Круновине су у Хабзбуршкој монархији биле историјске земље које су током векова разним путевима улазиле у Аустријску царевину, најчешће у облику персоналне уније. С обзиром на време и начин постанка тих земаља, у термину круновина јасно се читује првобитно патримонијално схватање владалачког права – државна територија припада круни, па је владалац, у складу с рангом појединих територија које су долазиле под његову власт проширивао и своју титулатуру. У склопу државе те су земље задржавале одређена самоуправна права. Тако је принцип историјско-политичке индивидуалности ушао и у аустријску уставноправну науку. У Појачаном царевинском већу 1860. године он је истицан као темељ могуће реорганизације државе у правцу федерализма.

О основама на којима би требало организовати државу и о положају српског народа говорио је на Деветнаестој седници 26. септембра епископ темишварски Самуило Маширевић. У свом опширном излагању навео је да и српски народ има историјска права – повластице садржане у царским привилегијама: право на сопствену територију, унутрашњу управу под сопственим магистратима и потчињеност непосредно владалачкој власти, те је *садашња ујравна обласи* (подв. Љ. К.) заснована на тим историјским правима. Закључио је предлогом да се територија Војводства Србије и Тамишког Баната прогласи за посебну круновину, а одлуку о „*овом још ошвореном ишшању*” (подв. Љ. К.) препусти земаљском сабору, односно земаљском заступништву Војводства Србије и Тамишког Баната.⁷⁴

Према томе, Војводство Србија и Тамишки Банат било је у јесен 1860. године управна област, а питање његовог статуса још отворено.

Недуго после заседања Појачаног царевинског већа питање Војводства Србије и Тамишког Баната било је решено, не тиме што би било проглашено за круновину, него тако што је укинато. У склопу уступака Угарској објављено је 27. децембра царско ручно писмо о укидању Војводства Србије и Тамишког Баната и његовом присаједињењу Угарској, са изузетком Илочког и Румског среза који су припојени Хрватској.

Као што је посебна управна област Војводство Србија и Тамишки Банат била основана 1849. године, изузета из Мађарске и потчињена непосредно двору из тобожње захвалности због војне подршке коју су Срби пружили двору током 1848. и 1849. године, тако је и сада, без споразума и сагласности Срба враћена Угарској и успостављен интегритет угарских земаља.⁷⁵

* * *

Подсетићемо на то шта су о Војводству мислили савременици и, после неколико деценија, они који су о томе тада писали. Познато је Милетићево тумачење и мотива установљења Војводства и његовог карактера: „После рата добисмо ми оно за награду, што Мађари за каштигу, најпре опасно

⁷⁴ *Verhandlungen...* 97.

⁷⁵ H. Haselsteiner, *Die Serben und der Ausgleich...* 11–12; “Zur südslawischen Problematik des österreichisch-ungarischen Ausgleiches, Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918”, *Erstes österreichisch-jugoslawisches Historikertreffen, Gössing 1976*, Wien 1978, 48.

стање, па онда апсолутно стање, стегу, прекомерне терете. Битка на Солферино раскиде ланце Бахове системе.

Године 1860 дахнуше народи душом, терети остадоше исти, али реч слободнија беше. Какви беху први гласови народа, који после толико година први пут проговорити о боловима својим олакшати смедоше? Срби не престадоше тражити Војводину, коју под Бахом тек о имену имадоше. Мађари им одговорише: 'Дајте, да најпре извојујемо повратак земаљског устава, засад и ми ништа немамо, не можемо вам дакле ништа ни дати'."⁷⁶

Милетић је у једном свом чланку који се односио на Војводство Србију и Тамишки Банат и његов статус, који је тада још увек био привремен и отворен, писао о српским надама да би се он можда могао променити и већа права добити Октобарском дипломом и Фебруарским патентом. Постојећу област помиње као „српско назови-Војводство”."⁷⁷

Милутин Јакшић цитирао је шта је Милетић једном рекао о Војводству: „Остварена Војводина била је монструм и Милетић је после њена укидања желео да испадне око које за њом заплаче”. Навео је притом и своје мишљење: „Идеал: Војводина, снагом Срба Војвођана није се могао остварити, а туђом помоћу, помоћу Беча, задобивена, није имала никакве вредности”."⁷⁸

* * *

За своје тврдње да је Војводство Србија и Тамишки Банат имало статус круновине, аутори двотомне историје Срба у Хабзбуршкој монархији истичу као најбитнији, темељни основ те своје квалификације Војводства аргумент, који се мора одбацити јер полази од погрешне претпоставке – да су уставноправни акти о његовом оснивању у супротности са прописима који су касније издавани: „У Патенту којим је основано, Војводство није експлицитно означено круновином, већ управном облашћу и делом земље (*Verwaltungsgebiet* и *Landsteil*), али се већ у првим царским законима који су се односили на ову територију, издатим почетком 1850. године званично водило као круновина”."⁷⁹

Једна од свакако најупечатљивијих карактеристика Аустријске царевине као државе, дуговечне, врло комплексне и сложене структуре, којом се у дугом периоду њеног постојања владало апсолутистички и централистички, свакако је прецизно и педантно, до најмањих ситница уређена и прописима детаљно регулисана организација и систем власти, у свим њиховим сегментима.

Није спорно да се у многим правним прописима који су у великом броју доношени у време Баховог апсолутизма Војводство помиње међу крунови-

⁷⁶ Светозар Милетић, „Срби и Мађари”, *Сабрани сјиси* II/1, Београд 1999, 492.

⁷⁷ Светозар Милетић, „Српско војводство и Октобарско-фебруарски устав”, *Сабрани сјиси* I, Београд 1999, 387.

⁷⁸ Милутин Јакшић, „Декаденција српског народа у Војводини”, *Летопис Мајице српске*, књ. 335, (св. за март 1933), 241.

⁷⁹ Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918.*, I, Нови Сад 2016, 455; Дејан Микавица, *Историја идеје о држави и аутономији њеречанских Срба*, Нови Сад 2005, 39–57, 59; „Српска државност у Хабзбуршкој монархији 1861–1914”, *Српске сјудује* 8 (2017), 55–70.

нама, али се та околност тешко може сматрати меродавном у погледу његовог државноправног статуса. После укидања феудализма дошло је до великих промена, тако рећи у свим сферама политичког, привредног, друштвеног и приватног живота и те промене регулисане су путем огромног броја различитих прописа: патената, уредаба и наредаба – о управи, финансијама (порезима, таксама, царинама) и другим деловима државног организма и разним областима.

У неким прописима су се изричито набрајале покрајине на које се они односе, па се у њима Војводство наводи као управна област. Међутим, већина ових прописа важила је за све управне јединице, врло различитог порекла и ранга које су чиниле Монархију, па се о њима говори најчешће као земљама (*Land, Länder*) или круновинама (*Kronland, Kronländer*). Тако је термин „круновина” био технички термин за административну јединицу, који је означавао земљу, област, провинцију.

Међу актима којима је уведен апсолутизам био је и *Основ за орђанско уређење у круновинама аустријске царевине* који је цар донео 31. децембра 1851. године, и у чијем првом члану стоји: „Земље уједињене са аустријским царством под старим историјским или новим називима чине неодвојиви део аустријске царске наследне монархије”. Други члан гласи: „Назив ’круновина’ биће у службеном језику коришћен само као *ојцџиџа ознака* (подв. Љ. К.), а при посебном помену неке земље користиће се увек њен сопствени назив и ознака ранга”.⁸⁰

* * *

Један новији рад немачког историчара Конрада Клевинга дао је сажето тумачење питања правног статуса Војводства. Битан чинилац биле су намере аустријског двора које су требале да буду остварене оснивањем Војводства Србије и Тамишког Баната, а које су од почетка биле неискрене. Та концептуална нејасноћа показала се већ у оном основном: ознака Војводства у Патенту 18. новембра као провизорне управне области није била само детаљ. Напротив, она је јасно обелоданила да се избегава утврђивање коначног државноправног статуса. То ће се показати као сметња да се уведе ваљан административни систем и трајно обезбеди опстанак нове провинције. Непотпуност овог подухвата и недовољно јасни погледи бечких актера на слику управног подручја, симболично су се показали и у недоследној примени званичне ознаке провинције, изузев у владаревој титулатури.⁸¹

Имајући све то у виду, остаје нејасно из којих је разлога питање статуса Војводства Србије и Тамишког Баната побудило такав интерес и труд историчара – стотине исписаних страница где се „круновина” помиње као рефрен, и тамо где контекст није нужно захтевао да се статус Војводства наглашава.

⁸⁰ E. Bernatzik, *Die österreichische Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, Wien 1911, 210–211.

⁸¹ Konrad Clewing, “Die doppelte Begründung der serbischen Wojwodschaft 1848–1851. Ethnopolitik im Habsburgerreich”, *Südosteuropa, Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung*, München 2005, 256.

У последње време јављају се написи где се Војводство проглашава и за аутономно и за државу. У бројним историографским радовима је нажалост присутно недовољно познавање правних појмова и неких општих правних принципа, као што је хијерархија правних алата, што се показало и у радовима о државноправном статусу Срба у Аустрији, односно Војводства Србије и Тамишког Баната. Све се чешће сасвим произвољно и необавезно користи и термин „државност”. Појам „држава” је појам одавно знан и коришћен, јасно дефинисан, који подразумева сасвим одређен садржај, те његова употреба мора бити адекватна. Кад је реч о основним правним појмовима, запањује чињеница да се понегде не разликују појмови устава и статута.

Такво, крајње непрецизно баратање правним појмовима, поред чињеничних грешака кад је реч о самој теми, показује се у тексту који ћемо навести: „Пропустити да се каже како је једно од главних достигнућа те револуције [1848], без обзира на неповољне околности, стварање једне нове југословенске 'државности' (аутономије), са јасно српским обележјем, одавно пројектоване, дуго жељене, створене већ у једној варијанти с отоманске стране Саве и Дунава, то је исто”. Државност и аутономија није исто (ни с наводницима), а ни положај Кнежевине Србије и Војводства Србије и Тамишког Баната није упоредив, није исти. Није ни Војводство имало јасно српско обележје, сем у имену, што такође није исто.⁸²

У једном другом раду Војводство је изричито проглашено за државу: „Војводина је остала једна од примера несталих, укинутих и угашених српских државица и њен узвишени, историјски смисао потиснут је и искривљен тек после 1918. године и то у држави којој су Срби постали конститутиван народ”.⁸³

* * *

О историји Срба у Аустрији, у Јужној Угарској, данашњој Војводини, много је писано, нарочито о борби Срба за национална права и равноправност, који би били остварени путем политичко-територијалне аутономије. Постоје врло бројни радови, познати су и приступачни и највећим делом су објављени извори и грађа, па су познати и ставови историчара који су се овим питањима бавили и који су, у највећем броју, са малобројним изузецима сагласни и у погледу статуса Војводства Србије и Тамишког Баната. Ако је у досадашњој историографији и било несугласица, оне су најчешће произлазиле из несумњиво, од аустријске владе, намерно недовољно прецизних и јасних формулација акта којим је основано, на које је указао Конрад Клевинг. Према томе, тврдња да је Војводство Србија и Тамишки Банат имало статус круновине се научним разлозима не може оправдати и објаснити, нити одговарајућим доказима потврдити.

Зато је тешко установити који су узроци овако наглашеног, безброј пута подвлаченог исказа да је Војводство Србија и Тамишки Банат имало статус

⁸² Gordana Krivokapić-Jović, „Različiti pristupi istoriji jugoslovenske ideje i države”, *Tokovi istorije* 3–4 (2003), 119.

⁸³ Дејан Микавица, „Војводина у полувековном сећању и памћењу пречанских Срба”, *Лейпциг Мајице српске*, год. 190, књ. 493, св. 6 (2014), 816.

круновине и аутономију. У времену док је оно постојало, времену тоталног унитаризма и централизма, статус круновине није ни аустријским историјским наследним земљама које су га имале од тренутка свог уласка у склоп царевине, обезбеђивао њихова стара аутономна права.

Данас Војводина има аутономију, познато је када је и како она остварена, у којој држави и под каквим условима.

Тврдње о статусу круновине могу послужити само оним политичким групама и појединцима који теже што самосталнијем положају, па на крају и издвајању Војводине из састава српске државе, дајући им, из пера неких историчара, аргумент за њихову тврдњу да је Војводина имала аутономију у Хабзбуршкој монархији, и не само обичну аутономију, него и одређен историјско-политички индивидуалитет. Тиме се и присаједињењу области данашње Војводине Србији 1918. године може дати другачији карактер. Не онај који је тај чин имао – остварења права народâ на самоопредељење, једним демократским путем, својеврсним плебисцитом, него уједињења двеју државних јединица. Онако као што је Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба прогласило све јужнословенске територије срушене Монархије за државу којој се ставило на чело, названу Држава Словенаца, Хрвата и Срба, а Прводецембарски акт сматрало за међународни уговор, а не за присаједињење Краљевини Србији територија побеђене државе насељених јужнословенским народима.

На Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена 25. новембра 1918. године, њени учесници су на основу савезничког принципа права на самоопредељење народâ донели одлуку о присаједињењу Краљевини Србији Бачке, Баната и Барање, територија које је ослободила и запосела савезничка војска, а не Војводине. Ње тада није било, коначно остварена и проглашена биће тек после следећег светског рата.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 1. 11. 2023.

Accepted: 11. 11. 2023.

Prof. LJUBOMIRKA KRKLJUŠ, PhD

Matica Srpska

Matica Srpska 1, Novi Sad, Serbia

E-mail: ljkrkljus@sbb.rs

ON THE DIVISIONS OF THE SERBIAN PEOPLE, THEN AND NOW

In the paper, the author indicates some terms, as well as interpretations of historical events that lately appear more and more often in historiographical works. The name “Prečani” is used as a designation for Serbs in former Austria, Southern Hungary, and today’s Vojvodina. The name is used massively and consistently in the works of historians in Vojvodina. The author notes that the name was created as a derogatory term in a different time, in a different environment and circumstances, and concludes that its modern application is neither logical nor justified. The orthography classifies it as colloquial and derogatory, and there is no justification for its use in scientific works. Another issue is the interpretation of the state-legal

character of the Voivodeship of Serbia and Banat of Temeschwar, founded at the end of 1849 as a special temporarily organized administrative area. In Serbian historiography, the majority of writers considered that the Voivodeship of Serbia and Banat of Temeschwar did not have the status of a crown, while some historians from Vojvodina, in addition to using the name “prečani”, also emphatically and often designate the Voivodeship of Serbia and Banat of Temeschwar as a crown. The analysis of Austrian sources, legal acts which determined the status of the Voivodeship clearly demonstrate that it had neither the status of a crown nor autonomy. The duration of Voivodeship of Serbia and Banat of Temeschwar coincides with the time of absolutism in the Habsburg Monarchy. The author points to insufficient knowledge of basic legal terms and principles, which contributes to inadequate interpretation of Austrian legal historical sources. Both – the “prejudiced” and unfounded declaration of the Voivodeship as a Crown and the existence of autonomy deepens provincial differences with arguments that have no scientific basis and justification and contribute to the divisions of the Serbian people.

KEYWORDS: Prečani, Voivodeship of Serbia and Banat of Temeschwar, autonomy, crown property

Мср МИЛАН КУТЛЕШИЋ, виши стручни сарадник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: milan.kutlesic@iib.ac.rs

КОНЗУЛ ФОНБЛАНК О СРБИМА У РЕВОЛУЦИЈИ 1848. ГОДИНЕ (Од Мајске скупштине до смрти војводе Шупљикаца)

САЖЕТАК: У овом раду, на основу архивске грађе приказани су приватна преписка и дипломатски извештаји генералног конзула Велике Британије у Кнежевини Србији, Томаса Греније де Фонбланка о дешавањима на простору јужне Угарске 1848. године, као и његови ставови о Србима. Фонбланк је гајио нетрпељивост према Србима, Кнежевини Србији и српском националном покрету у јужној Угарској, што је недвосмислено и показивао у својим писмима. У догађајима за време Револуције 1848. године у јужној Угарској Фонбланк је подржавао Мађаре и имао је изразито негативан став према политичком и војном деловању Срба, као што се противио и доласку српских добровољачких јединица из Кнежевине Србије у помоћ својим сународницима на левој обали Саве и Дунава.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Фонбланк, Срби, Мађари, Ђорђе Стратимировић, војвода Шупљикац

До успостављања дипломатских односа између Велике Британије и Србије дошло је 1837. године када је пуковник Џорџ Лојд Хоџес постављен за генералног конзула у аутономној Кнежевини Србији. Његов боравак није дуго потрајао и већ после две године морао је да напусти Београд и пређе на леву обалу Саве и Дунава, у Хабзбуршку монархију, јер се његово мешање у унутрашња српска питања завршило неславно.¹ После Хоџеса на његово место је именован 1841. године Томас Греније де Фонбланк (Thomas Grenier

¹ Ч. Мијатовић, „Кнез Милош и пуковник Хоџес. Грађа за историју прве владавине кнеза Милоша”, *Сјоменик СКА XVII*, 1892, [41]–116; М. Гавриловић, „Почеци дипломатских односа Велике Британије и Србије”, *Из нове српске историје*, Београд 1926, 98–189; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004; А. Растовић, *Енглези и Балкан 1837–1914*, Београд 2015.

de Fonblanque).² Као каријерни дипломата ступио је у службу Његовог величанства и Министарства спољних послова 21. септембра 1816. године, када је постављен за конзула у области француске обале Ламанша, да би после тога 1821. добио премештење у Пруску, а одатле био послат 1838. у Сједињене Америчке Државе, у Филаделфију, где се на дипломатској позицији задржао следеће три године.³ Добијањем намештења и дипломатске позиције на месту генералног конзула у Београду, Фонбланк се запутио у Кнежевину Србију из Велике Британије 21. августа 1841. Путовао је преко Гибралтара, Малте, Трста, Беча и Пеште, одакле је низводно Дунавом дошао до Земуна тек 28. априла 1842. Његово необично дуго путовање до свог радног места никако није било по вољи званичника британске спољне политике, који су то сматрали неозбиљним и неодговорним. Путовање од седам месеци из једног дела Европе до другог, у време када није вођен ниједан рат на територији кроз коју је путовао, наишло је на осуду британских званичника, пошто је за њих било више него непримењено такво понашање једног дипломате и да троши толико времена на долазак на место постављења.⁴ Фонбланку се није журило на ново дипломатско постављење пошто је био незадовољан својим послом, средином и окружењем у којем је радио и живео, што није ни крио током свог боравка у Београду. Као Британац из угледне породице, долазак на место где се рађа нова држава на ободу Османског царства за њега није било место престижа у дипломатској каријери. Овај део Европе за Британце тога доба представљао је мање познат део, али свакако није био довољно атрактиван да су имали потребу да се упознају са истим на темељан и страствен начин као што је то био случај са Грчком, чија је античка историја и класично образовање било заступљено у британским школама. Оно што Фонбланка издваја од осталих британских дипломата који су били распоређени у Београду током деветнаестог века је чињеница да је имао најдужи стаж од свих, будући да је провео осамнаест година на месту генералног конзула у Београду у Кнежевини Србији. Током свог боравка био је ненаклоњен Србима, српским властима и у сваком сукобу у Кнежевини Србији, између Срба и Турака, за кривце је увек означавао Србе.⁵ Ишао је толико далеко да је у извештајима које је слао другим британским дипломатама, од којих је један био секретар британске амбасаде у Цариграду, Фонбланк отворено исказивао расистичке ставове према Србима. Када је описивао наводне опште карактеристике Срба као народа, служио се псеудонаучним методама френологије, оцењивања способности једног народа на основу развијености костију лобање припадника тог народа.⁶

Будући да су Фонбланкове антипатије према Србима биле нескривене, начин на који је скончао свој живот у Београду је више него неубичајен. Током

² Фонбланк је тада био већ искусан дипломата на прагу шесте деценије свога живота, будући да је рођен 1793. године.

³ Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856). Неутралност као независност*, Београд 2004, 6–7.

⁴ Ph. Auty, „Необјављени документи енглеског министарства о Србији 1837–1911”, *Историјски часопис*, књ. XII–XIII, 1961–1962 (1963), 417–418.

⁵ Ж. Ђорђевић, „Случај енглеског конзула Фонбланка 1858. године”, *Историјски гласник* 1–2 (1978), 113.

⁶ М. Кутлешкић, „Два писма конзула Фонбланка о Илирима и Србима”, *MISCELLANEA*, књ. XXXIII (2012), стр. 387–394.

шетње Калемегданом 26. маја 1858, британски дипломата се сукобио са једним од стражара из редова османлијске војске који су били распоређени на Калемегдану. Тај сукоб је од вербалног прерастао у физички. Османлијски стражар је насрнуо на изненађеног Енглеза који тако нешто није могао ни да наслути, да би му у том нападу припадник османлијске војске задао више удараца и нанео му озбиљне физичке повреде. Оно што је парадоксално је чињеница да су га од сигурне и моменталне смрти од оних чије је интересе бранио спасли Срби, они за које није имао никада ниједну лепу реч. Српски ђаци који су се ту случајно задесили прискочили су у помоћ повређеном и шокираном Енглезу и пребацили га на сигурно. После две године од тог догађаја на Калемегдану, Фонбланк је преминуо. Могуће да је и поменути инцидент са припадником османских оружаних снага оставио значајне последице које су неповратно нарушиле здравље британског дипломате. Сахрањен је на Ташмајданском гробљу, у Кнежевини Србији, којој није био наклоњен, међу Србима према којима никада није гајио симпатије и које је у својим дипломатским препискама увек оцењивао негативно. Фонбланков несрећан крај, начин на који је преминуо, није ражалостио Београђане, којима није био омиљен због своје србофобије и туркофилије. Оно што је необично је то што нико од његових претпостављених у Лондону исто тако није показивао знаке жалости.⁷ Џејмс Малмзбери, министар спољних послова Велике Британије у време када се догодио инцидент на Калемегдану,⁸ је након Фонбланкове смрти написао је да је „Фонбланк најгори идиот за кога је чуо и највећи магарац још од Ноја и Великог потопа, а да српске ђаке који су га избавили из невоље треба ишибати због тога”.⁹

Фонбланк је током догађаја који су потресали Европу 1848. био изразито непријатељски настројен према Србима у Угарској, као и према војним јединицама које су из Кнежевине Србије прелазиле Саву и Дунав и бориле се на страни својих сународника против мађарских јединица. Оно што треба напоменути је да Фонбланкова србофобија није била изолован случај од опште русофобије и славенофобије британске политичке елите. Велика Британија је Русију доживљавала као главну претњу опстанку Османског царства, а одређени британски управљачки кругови су у целовитости османлијске државе видели брану ка даљем надирању Русије према источном Средоземљу које су Британци доживљавали као своју интересну сферу. Један од најгласнијих заговорника тог противруског таласа свакако је био Дејвид Уркварт. Он је посетио Србију за време прве владавине кнеза Милоша, да би потом боравио на месту секретара амбасаде Велике Британије у Цариграду. По повратку у Лондон писао је чланке у новинама и издавао књиге са изразито антируском реториком.¹⁰ Тридесетих година деветнаестог века

⁷ Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 113–116.

⁸ James Howard Harris, 3rd earl of Malmesbury (1807–1889) – Џејмс Хауард Харис, трећи ерл од Малмзберија.

⁹ Ph. Auty, *нав. дело*, 422.

¹⁰ Д. Уркварт је важио за врсног познаваоца друштвених, привредних и политичких прилика у Османском царству. Написао је и књигу у којој је британској јавности представио и српску историју: *A Fragment of the history of Serbia 1843*, Belgrade 1999.

русофобија је у британском друштву добила свој облик, који је временом само добијао на интензитету.¹¹

* * *

Током 1848. године у Европи је дошло до великих превирања. Српско становништво у Хабзбуршкој монархији се прикључило таласу националних револуција, са својим захтевима за националним признавањем и препознавањем. Узроци избијања револуција у разним деловима Европе су више-струки и зависили су и од самог поднебља где су се одигравале. Европским континентом је деценијама уназад кључало незадовољство због владавине аутократских и апсолутистичких система, у времену када су идеје национализма и либерализма увелико заокупљавале мисли људи, чекајући погодан тренутак да се спроведу у дело. Оно што је додатно повећавало незадовољство становништва је и слаб род житарица и пољопривредних добара у периоду 1845–1847. године, проузрокован неповољним временским приликама. Мађарски национални покрет, предвођен Лајошем Кошутом, отворено се супротставио Бечу и Хабзбурзима, захтевајући већу политичку, територијалну и културну аутономију за Мађаре. Оно што су били спремни да издејствују за себе, мађарски прваци нису били спремни да пруже словенском становништву које је живело на територији која је спадала под Круну Светог Стефана. Мађари нису представљали већину на тој територији тј. били су најбројније становништво, али не са натполовичном већином. Та чињеница није утицала на мађарске националне вође да буду мекши у својим ставовима према онима који нису били Мађари, већ су били непомирљиви у својим ставовима. То је довело до дизања тензија и потоњег отвореног сукоба и рата са словенским становништвом, пре свега са Србима и Хрватима, који су се супротставили хегемонији Будима и Пеште.¹²

Пре самог избијања сукоба, Фонбланк је бележио своја запажања о нетрпељивости или како ју је он називао „мржњи” која је владала између Мађара и „Илираца”, како је Фонбланк називао Србе у јужној Угарској. Мађари су, по њему, били под великим притиском Срба и били су свесни свог лошег бројчаног стања у односу на Србе. Срби, с друге стране, почињали су да бивају све свеснији своје снаге у том делу Царевине и били су одлучни да ту снагу искористе у првој прилици која се укаже. Ово се највише огледало у Банату и Трансилванији, где је Срба и било највише.¹³ Карловачки митрополит Рајачић је, примећује Фонбланк, већ испољавао панилрске ставове

¹¹ J. H. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the interaction of policy and opinion*, Cambridge–London–Oxford 1950.

¹² О Револуцији 1848. године и учешћу Срба у њој погледати: Д. М. Павловић, *Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848. и 1849.* Београд 2009; *Историја српског народа*, V–2, Београд 1981, стр. 45–106 (С. Гавриловић); В. Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 63–239; М. Екмечић, *Дуго крепање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2011, 232–252.

¹³ National archives, Kew, London. Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire, FO 78/693, No 3, Фонбланк–Велесли, 23. јануар 1847 (у даљем раду извори из овог архива биће навођени под ознаком FO 78).

и био је одлучан да ради оно што је сматрао својом „пастирском и патриотском дужношћу.”¹⁴ Кнез Србије Александар Карађорђевић се приближио ставовима панилиризма, „несвестан да је панславизам само варка и обмањивање све док Русија не одлучи да панславизам употреби у своју корист”. Аустрији су панилиризам и панилирске теорије нашкодиле, али је Фонбланк налазио утеху у томе да је у то време та идеја била, ипак, далеко од остварења.¹⁵ За Фонбланка Илирски покрет је био политички покрет чија је замисао била стварање Илирског краљевства или више федеративних република. Као такав, циљ је био недостижан и немогућ, али би због самог покушаја његовог остварења аустријске власти трпеле штету. Један од предуслова остварења идеја Илирског покрета, закључује Фонбланк, био је протеривање Турака из Европе. У случају остварења тих и таквих намера, сами „Илири” би пали под руски утицај.¹⁶ Из ових ставова Фонбланка огледали су се ставови британског дипломате који је у свему што је личило на национални покрет словенског становништва, видео потенцијалну опасност од стране Русије по британске интересе.

Почетком 1848. године хабзбуршка власт из Беча је пребацила 16 хиљада војника из Војне границе у Ломбардију. Већина ових војника је била православне вероисповести и Фонбланк је претпостављао да је то један од разлога зашто су послати са тог подручја: сматрао је да је била мања вероватноћа да ће се побратимити са словенским католичким становништвом које је било настањено на истој територији као и они.¹⁷ У априлу 1848. године српски покрет је био у налету и Срби су у Сремским Карловцима, Новом Саду и другим градовима уништили књиге регистара рођених, венчаних и умрлих зато што су те књиге биле записане на мађарском језику.¹⁸ Фонбланк је стрепео од избијања већих нереда и по његовом мишљењу прокламација мађарске владе из Пеште упућена Србима „говорила је о томе како су се Мађари тек пре неколико дана ослободили притиска који је био над њима.” Мађарска влада, по британском конзулу, мислила је добро свима онима који су под њеним окриљем и „апеловала је на своју православну браћу да се решавању проблема приступи на поштен начин”, односно Фонбланк је наступ мађарске владе према Србима доживљавао као правичан и отворен. С друге стране, Фонбланк је критиковао српско свештенство, јер је „говорило народу да одбаци све обмањујуће појаве и предало их страху”.¹⁹ Фонбланк је, без сумње, сваки поступак мађарске владе доживљавао као добронамеран и смирујући, док је деловање српских првака безрезервно осуђивао и тумачио га као конфликтно.

Фонбланк је у својим извештајима писао да су Срби Мађаре називали варварима и сматрао је да Срби на то нису имали право и да су, по речима британског дипломате, „заборављали да ни сами нису били у позицији да

¹⁴ FO 78/693, No 5, Фонбланк–Понсонби, 26. јануар 1847, Београд.

¹⁵ FO 78/694, No 22, Фонбланк–Каули, 20. јул 1847, Београд.

¹⁶ FO 78/739, Фонбланк–Стренцвејс, 7. новембар 1845, Београд.

¹⁷ FO 78/739, No 1, Фонбланк–Палмерстон, 8. јануар 1848, Београд.

¹⁸ Д. М. Павловић, *нав. дело; Историја српског народа*, V–2, стр. 45–106; В. Крестић, *нав. дело*, 63–239; М. Екмечић, *нав. дело*, 232–252.

¹⁹ FO 78/739, No 29, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 22. април 1848, Београд.

буду препознати као цивилизовани људи.” Иако је за њега била немогућа фузија између две „некомпатибилне расе” (мађарске и словенске), Фонбланк је претпостављао и очекивао да Срби и Мађари буду под једном (аустријском) владавином, што је за њега била боља опција од оне која би довела до промена које би довеле до тога да Руси имају колоније у срцу Европе.²⁰ Срби су били одлучни у томе да себи изаберу вођу и да инсистирају на томе да њихова територијална област буде препозната као посебан део, одвојен од Мађарске. Нису хтели да дозволе да српски представници буду изабрани уз координацију из Пеште, већ само уз потврду и знање бечке круне.²¹ Фонбланк је писао да су у Кикинди Срби ухватили тројицу чиновника, одсекли им шаке и исекли их на комаде. Овакав експес се, како наводи, догодио у месту Бајић, због чега је заповедник Петроварадина послао пешадијски батаљон и два топа.²² У српским изворима тога доба, нигде се не помиње овај догађај, ни у преписци Илије Гарашанина, ни код Вука Караџића, ни Ђорђа Стратимировића.²³ Исто тако, нигде није забележено постојање места са називом Бајић на простору Баната и Кикинде,²⁴ тако да је овај Фонбланков извештај британском амбасадору у Цариграду крајње сумњив када је у питању веродостојно преношење догађаја. Званичне (мађарске) власти су изјавиле, наставља Фонбланк, да су обесиле осам одбеглих осуђеника, који су били активни међу (српским) изгредницима, али да ред није успостављен овим чином. Мађарске власти су, писао је шокирани Фонбланк, проскрибовале Јевреје у Пешти и другим мађарским градовима и према њима су јакло лоше поступали.²⁵ Фонбланк није имао никакво оправдање за овакво понашање мађарских власти према Јеврејима и писао је да није могао да схвати због чега је такав однос. Са друге стране, ни у једном извештају, ни једном речју није осудио било какав чин мађарских власти који је био репресиван према српском становништву, нити га је доживљавао као таквог.

Од 13. до 15. маја 1848. у Сремским Карловцима је одржана велика народна скупштина, са изасланицима Срба из Хабзбуршке монархије, као и из Кнежевине Србије. На том сабору донесена је одлука о успостављању Србске Војводовине на челу са пуковником Стеваном Шупљикцем, као и постављање митрополита карловачког Јосифа Рајачића на место патријарха. Територија српског војводства је, према одлукама Скупштине, обухватала Срем са Војном границом, Барању, Бачку са Бечејским дистриктотом и Шајкашким батаљоном, као и Банат са Војном границом и Кикиндским дистриктотом. Исказана је лојалност бечком двору, као и политички савез са Троједном

²⁰ FO 78/739, No 30, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 28. април 1848. година, Београд.

²¹ Исто.

²² Исто.

²³ *Прејиска Илије Грашанина. Књига I, 1839–1849*, сакупио и за грађу припремио Гргур Јакшић, Београд 1950; В. Гавриловоћ, „Обавештења и сазнања Вука Караџића о српском народном покрету 1848–1849”, *Зборник Мајице српске за историју* 58 (1998), 75–87; Ђ. Ђ. Стратимировић, *Успомене генерала Ђорђа Стратимировића*, Беч–Загреб–Лајпциг 1913.

²⁴ О насељима и насељеним местима у Банату која су формирана у другој половини и крајем осамнаестог века погледати Ј. Илић-Мандић, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд 2020.

²⁵ FO 78/739, No 30, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 28. април 1848. година, Београд.

краљевином Хрватском, Славонијом и Далмацијом.²⁶ Вође Срба у Угарској су, свесни своје различитости у односу на Мађаре, своје захтеве усмеравали ка уједињењу са Хрватима. Фонбланк пише да је овакве намере пропагирала српска црква и да је у Банату антимађарско расположење било још више изражено него у Славонији.²⁷ У Вуковару су уклоњени мађарски магистрати (чиновници) и на њихово место су дошли Срби. Фонбланк је, ипак, гајио наду да неће доћи до сукоба између Срба и Мађара, али је упозоравао на то да „влада Кнежевине Србије директно охрабрује покрет и да снабдева младиће који су узели учешће у догађајима у Срему.” С друге стране, настављао је Фонбланк, аустријске пограничне власти не да нису вршиле никакву проверу, већ су дозвољавале групама наоружаних људи да пролазе кроз Војну границу. У Србији су новине које су, иначе, излазиле три пута недељно, почеле да се штампају свакодневно у проширеном издању са изразито панславистичким темама.²⁸ По Фонбланковом мишљењу, панславизам код Хрвата и Пољака био је патриотске природе и тежио је промовисању различитих националности. С друге стране, по његовом виђењу, руска пропаганда је тежила ка централизовању апсолутизма руског цара и коначној апсорпцији свих словенских народа у Руско царство. Русија је проповедала да је реч „Словен” истоветна са речју „Рус”. Као последица овога, сматрао је Фонбланк, могао је да се извуче закључак да Аустрија није била у потпуности немачка држава, већ Словенско царство којем су управљали Немци.²⁹ Занимљив је његов поглед на Хрвате и Пољаке, који није био аутоматски искључујући и денунцирајући као што је то био поглед на Србе. Могуће је да је сматрао да они који су католици, иако Словени, да су били мање подложни утицају Русије, која јесте већински словенска, али је и била држава где је православно хришћанство доминантна религија.

Како су се догађаји даље развијали у мају 1848. године, Фонбланк је извештавао британског министра спољних послова да је влада Кнежевине Србије наставила да добија и да даље наручује наоружање из Беча, што се знатно разликовало од дотадашње економске политике коју је водио Сенат Србије.³⁰ Председник Сената Стојан Симић, заједно са једним од представника „руске” странке, отпутовао је до Сремских Карловаца да би се посаветовао са тамошњим делегатима. Ова делегација, коју Фонбланк назива делегацијом Славонаца, Хрвата, Сремаца и Срба, имала је заједнички циљ, а то је стварање илирске државе под именом „Словенија”, са Београдом као престоницом.³¹ Заповедник Сремске Митровице се поверио Фонбланку да није сматрао да треба да се повинује наређењима главног заповедника из Петроварадина. Фонбланк је запазио забринуто и да су се и међу мађарским трупама могли наћи они који су симпатисали илирски покрет. Палатинов (Кошутов) портрет је два пута јавно спаљен, са знањем и одобравањем виших

²⁶ Д. М. Павловић, *нав. дело*; *Историја српског народа*, V–2, 45–106; В. Крстић, *нав. дело*, 63–239; М. Екмечић, *нав. дело*, 232–252.

²⁷ FO 78/739, No 31, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 1. мај 1848, Земун.

²⁸ FO 78/739, No 33, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 8. мај 1848, Београд.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

³¹ FO 78/739, No 14, Фонбланк–Палмерстон, 20. мај 1848, Београд.

српских власти, ако не и у самом њиховом присуству. Добровољци из Србије су неометано могли да пређу у Земун, јер се ту налазила пешадија илирског покрета, а мађарске власти из Пеште ту нису имале никакву контролу.³²

Фонбланк је извештавао и да је влада Кнежевине Србије дала три хиљаде дуката патриотском фонду у Сремским Карловцима, док су Мађари довели један батаљон и два ескадрона војника у Нови Сад. „Илирски партизани”, како је називао српске чете, кретали су се у Банату у правцу Кикинде и Сегедина. Срби су покушавали да на своју страну привуку Србе пензионисане официре, који би преузели команду, али је мали број тих официра желео да ризикује да изгуби своју пензију. Мађари су били много боље „организовани, јединствени и великодушнији у испуњењу свога циља.” Мађарско становништво је започело своју борбу тако што је обично становништво слало сребрне тањире из својих кућа мађарској влади, ради националног опстанка. Срби су, наставља Фонбланк, прво сакрили своје златнике, ради сопственог коришћења у будућности. У Земуну, где је било доста богатих Срба, допринос патриотском фонду је био свега две стотине фунти стерлинга.³³ Као што се може приметити, када описује патриотизам код Мађара, говори о пожртвованости и бескомпромисности целог становништва, а када пише о Србима његови коментари су малициозни и тенденциозни.

Фонбланк није само статично из српске престонице посматрао шта се дешава, већ је, како је писао, паробродом отишао до Новог Сада. На том путу, у Сремским Карловцима је видео групу од 700–800 наоружаних сељака и вође те групе су се укрцавале на пароброд да га преконтролишу, да би провериле да ли се ту налазе и мађарски војници, али када су препознали Фонбланка поздравили су га са покликом *Живео!* У Петроварадину је видео доста породица које су избегле из Новог Сада, пошто су биле повезане са мађарском владом или са Немцима.³⁴ Необично је да су сељаци у Срему тога доба могли да препознају британског конзула у Београду, тако да је овај след догађаја како их описује Фонбланк у најмању руку мало вероватан.

Фонбланк је извештавао да је сукоб започео нападом трупа генерала Храбовског на српске положаје код Сремских Карловаца, у девет часова ујутро 12. јуна 1848. Особа која му је прва донела извештај о овим догађајима пренела му је да је мађарска војска изненада напала, док је већина народа била на богослужењу и тиме масакрирала више стотина људи који су излазили из цркава. За Фонбланка је овај извештај био очигледно претеран, али је свакако изазвао комешање у Београду, јер је јављено да је 25 становника Београда погинуло у овом сукобу. По Фонбланковим информацијама, аустријска верзија ових збивања била је другачија. По њој, генерал Храбовски је послао мање делове коњице, артиљерије и један батаљон пешадије са наређењем да не пуцају. Српски војници први су отворили ватру, на шта су мађарске трупе одговориле. Када је са тврђаве видео шта се дешава, генерал Храбовски је опозвао трупе, пошто су његови војници били изложени пуцњави од стране Срба. Фонбланк је известио Стратфорда Канинга да је, према

³² FO 78/739, No 38, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 22. мај 1848, Београд.

³³ FO 78/739, No 41, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 4. јун 1848, Београд.

³⁴ FO 78/739, No 43, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 11. јун 1848, Београд.

његовим сазнањима, у стварности погинуло само 12 бораца на српској страни, а да су мађарске трупе изјавиле да су изгубиле једног официра и 26 војника.³⁵ Оно што није оспоравао је очигледна војна активност мађарских власти, јер је из Пеште стигло наређење да се нападне положаји српских побуњеника, јер се већ 20 хиљада Срба одметнуло од мађарске власти и кретало се према Сремским Карловцима. Како је Фонбланк известио, генерал Храбовски је сматрао да треба да спречи велику концентрацију непријатељских трупа.³⁶

За припаднике граничарских трупа Војне границе Фонбланк је напоменуо да су били рођени војници. У извештају је пренео причу коју је наводно чуо о мајци једног граничара који је погинуо на ратишту у Ломбардији. На вест о погибији свога сина, она је изјавила: „Нека се слави име Господње! Због оваквог краја сам и довела сина на овај свет.” Панславизам је код Фонбланка изазивао велику стрепњу и сматрао је да је имао велики утицај на српско становништво. За Хрвате Фонбланк је навео да би тражили помоћ од Руса само у случају крајње нужде, док сви други (укључујући Бугаре и Србе) би ретко шта и учинили без руске подршке. Чак је, како наводи Фонбланк, кружила прича да су два делегата послата из Земунa у Санкт Петербург. Панславизам се на овим просторима, према схватању Фонбланка, кретао у правцу по којем би „вође овдашњих Словена били реквизи́т у наступајућим догађајима који би се једино одвијали у корист Русије.”³⁷ Зазирање од стварног руског утицаја на овим просторима и колико би, према британском конзулу, овдашњи Срби били део тог утицаја, код Фонбланка је било отворено и недвосмислено.

* * *

Влада Кнежевине Србије је 1848. године имала на свом челу Аврама Петронијевића, човека са најдужим стажом на месту председника владе и министра спољних послова у модерној српској историји. Ситуација је била више него деликатна, јер је било неизбежно балансирање између опозиције коју је предводио Тома Вучић Перишић, политике великих сила и српске омладине, која је захтевала опште народно ослобођење од окупатора. Тома Вучић Перишић, као један од најутицајнијих уставобранитељских првака, гајио је анимозитет према Србима „пречанима”. Та нетрпељивост је била подједнака према онима који су дошли у Србију, да обављају чиновничке послове, као и према онима који су се током Револуције 1848. борили за српско питање у Хабзбуршкој монархији.³⁸ Исто тако, постојала је опасност по тадашњу власт у Србији од стране присталица династије Обреновић и њиховог потенцијалног упада у Кнежевину, тако да су током пролећа и лета

³⁵ FO 78/739, No 44, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 13. јун 1848, Београд.

³⁶ FO 78/739, No 45, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 17. јун 1848, Београд.

³⁷ FO 78/739, No 48, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 2. јул 1848, Београд.

³⁸ П. Крестић, „Песма против 'Шваба'”, *MISCELLANEA*, књ. XXI, (2003), стр. 48–56. Тома Вучић Перишић је водио и активну кампању против слања било какве помоћи Србима у Хабзбуршкој монархији. Као резултат тога, сељаци из његовог краја, Гружа и цео Крагујевачки округ, бојкотовали су позив српске владе за прикупљање добровољаца за рат против Мађара.

1848. власти Кнежевине Србије више водиле рачуна о смиривању ситуације у Србији, него о пружању помоћи Србима са друге стране Саве и Дунава. Од маја до јуна Петронијевићева влада није спречавала добровољце из Србије да прелазе Дунав и прикључују се својим сународницима у борби против Мађара и кришом је дотурала помоћ у наоружању и новцу.³⁹ Стеван Книћанин је прихватио да буде заповедник добровољачког одреда из Србије и требало је да отплови 4. августа са три хиљаде људи из Смедерава у помоћ побуњеницима.⁴⁰ То се ипак одиграло тек 13. августа.⁴¹

Патријарх Рајачић је стигао у Земун ујутро 13. јула, да би се одатле запутио у Панчево где је требао да својом подршком подигне морал народа и учврсти његове ставове за остварење постављених циљева. Фонбланк је јављао тадашњем министру спољних послова лорду Палмерстону⁴² да је „велики број богатих људи из Панчева сматрао да је неразумно супротстављати се Мађарима, поготову што је Бела Црква истакла мађарску заставу.” Са војне тачке гледишта, падом Беле Цркве и Панчева комуникација српских побуњеника са Банатом била би пресечена. Немци из ових крајева били су отуђени од српског становништва пре свега захваљујући деловању католичког свештенства, навео је Фонбланк. Католички свештеници су непрестано ширили мисао о опасности која прети од Словена и њихове доминације, у случају да успеју у својим намерама. Фонбланк је помињао да су главни учесници војних сукоба у јужном Банату Срби из Кнежевине Србије, који су јуришали на мађарске положаје у „алкохолисаном стању”. Срби из Србије су, наставио је Фонбланк, били главни у овим војним акцијама, јер су желели „да буду они који ће да лешинаре и поделе плен између себе.” У једном таквом сукобу настрадали су мајор Тадић од Јагодине, секретар београдске полиције Вукајловић и 30 Срба које су предводили. Када пореди Србе из Србије и Србе из јужне Угарске, за прве наводи да им је морално стање и карактер под утицајем „оријенталних навика и традиција”. Србе у Хабзбуршкој монархији описује као „поводљиву и осетљиву расу”, која лако развија добре особине под чврстим и охрабрујућим системима, те да ће се сигурно покварити под константним немаром и невољама.⁴³ Ђорђе Стратимировић је намеравао да доведе у Земун све официре Трећег батаљона Дојчбанатске регименте и да их држи у притвору све док не пристану да се прикључе његовим људима код Перлеза и Алибунара. О њему Фонбланк уопште није имао позитивно мишљење. Када је помињао Стратимировића, навео је да му је код њега било сумњиво и здраво расуђивање, а камоли војна стручност.⁴⁴

³⁹ Р. Ј. Поповић, „Аврам Петронијевић и српски покрет у Војводини 1848–1849. године”, *Историјски часопис* 57 (2008), 237–251.

⁴⁰ FO 78/740, No 56, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 1. август 1848, Београд.

⁴¹ FO 78/740, No 27, Фонбланк–Палмерстон, 14. август 1848, Београд.

⁴² Хенри Џон Темпл, виконт од Палмерстона (1784–1865). Био је министар спољних послова у периоду 1830–1834, 1835–1839. и 1846–1851. године; премијер 1855–1858. и 1859–1865. године. Сматра се једном од најутицајнијих фигура британске спољне политике током деветнаестог века и једним од утемељивача тзв. „политике топовњача” тј. остваривање британских интереса уз помоћ оружане силе. О Палмерстону погледати: D. Brown, *Palmerston. A biography*, New Haven 2012; J. Ridley, *Lord Palmerston*, New York 1970; D. Judd, *Palmerston*, London 2015.

⁴³ FO 78/740, No 51, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 13. јул 1848, Земун.

⁴⁴ FO 78/740, No 52, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 23. јул 1848, Београд.

Фонбланк је подвлачио да је између Срба и Хрвата постојао анимозитет на верском нивоу, тј. да је „верска љубомора тежила да раздвоји Србе од Хрвата”. За патријарха Рајачића је писао да је запретио да ће да „узруја припаднике православне цркве у Хрватској против римо-католика тога краљевства”.⁴⁵ Срби из Србије који су се придружили својим сународницима са друге стране Саве и Дунава, наставио је Фонбланк, нису смели без одобрења да се врате у Србију, јер би у противном уследила казна вешањем.⁴⁶ Такав је споразум, тврдио је, склопљен између владе Кнежевине Србије и Ђорђа Стратимировића, док им је због пљачке или клања следило стрељање или вешање.⁴⁷ Овај последњи извештај је био у потпуној супротности са претходним по којем су Срби из Србије учествовали у ратним сукобима ради пљачке, лешинарења и међусобне поделе плена.⁴⁸ Овакви контрадикторни извештаји британског дипломате бацају сенку на веродостојност његовог преношења догађаја и показују због чега су га његови надређени сматрали проблематичним службеником.

Фонбланк је известио лорда Палмерстона да је 300 мађарских протестаната, становника села Дебељача, 10. септембра 1848. заробљено и без одеће доведено у Земун. Становници Дебељаче су, како је јављао, понудили велику своту новца да спасу своја имања, али вође Срба из Кнежевине су биле неумољиве када су ови одбили да се боре против својих сународника, па је њихова имовина уништена. Фонбланк је писао да „дивља раја није поштедела од разарања ни дивну цркву, коју су прогласили за јеретички храм”. Док се све ово дешавало, Ђорђе Стратимировић је био у Земуну и не само да је признао да је издао наређење да се Дебељача претвори у пепео, већ је и заповедио на који начин то треба извршити.⁴⁹ Овај догађај не помињу ни Илија Гарашанин у својим препискама, нити Стратимировић у мемоарима, који је наводно најодговорнији за наведена дешавања у Дебељачи.⁵⁰ У сваком случају, министар Палмерстон није довео у питање извештај свога конзула и сугерисао је Фонбланку да протестује код српске владе због поменутих дешавања и „почињеног варварства према протестантским становницима”. Фонбланк је требало и да предочи српској влади колико је за њу важно „да направи компензацију према страдалницима, због општег мишљења о њој у Европи”.⁵¹

Српски револуционарни покрет у јужној Угарској обарао је устаљене друштвене норме, укинуо је феудализам, а млади народни генерал Ђорђе Стратимировић стекао је велику популарност у народу, нарочито на простору

⁴⁵ FO 78/740, No 31, Фонбланк–Палмерстон, 6. септембар 1848, Београд.

⁴⁶ *Прејиска Илије Грашанина. Књига I*, 296. У писму Аики Ненадовићу од 12. септембра 1848. Илија Гарашанин је поменуо да је један војник осуђен на смрт због дезертерства, јер је то било по правилима службе. Књаз Александар Карађорђевић га је ослободио смртне казне и заменио је „средњом шибом”, што је значило телесна казна ударцима шибом по голим леђима.

⁴⁷ FO 78/740, No 59, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 3. септембар 1848, Београд.

⁴⁸ FO 78/740, No 51, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 13. јул 1848, Земун.

⁴⁹ FO 78/740, No 33, Фонбланк–Палмерстон, 12. септембар 1848, Земун.

⁵⁰ *Прејиска Илије Грашанина. Књига I*, 295–305; Ђ. Ђ. Стратимировић, *Успомене генерала Ђорђа Стратимировића*, 25–27.

⁵¹ FO 78/738, No 5, Палмерстон–Фонбланк, 29. септембар 1848, Лондон.

Шајкашке области. Као млад, храбар и амбициозан човек, изказао је жељу да постане војвода, што га је довело у сукоб са старијим официрима-граничарима, који нису делили његову идеју за укидањем Војне границе, а поготову да им он као један од најмлађих команданата буде старешина. Његов антиаустријски став је изазивао бојазан да је спреман да склопи примирје са мађарском страном. Патријарх Рајачић је подржао ставове старијих официра, јер му је млади Стратимировић деловао више него непоуздано и необуздано за даље остварење зацртаних циљева.⁵² Рајачић и Главни одбор покрета издали су декрет о смењивању Стратимировића са положаја заповедника војних снага и наредбу да се Стратимировић упуту у Банат, у команду Стевана Книћанина. Оптужен је да је подстицао суровост код Срба из Србије и да је лоше руководио великим сумама новца националног фонда. Стратимировић није желео да пристане на ове одлуке без отпора. Његова упадљива храброст, приступачност и општи утисак да је увек први на борбеној линији, писао је Фонбланк, били су разлози због којих је његово смењивање изазвало незадовољство код већине бораца, који су чак и претили да ће напасти оне који се ставе у службу патријарха.⁵³ Фонбланк је известио надређеног министра да је патријарх покушао да напусти Сремске Карловце, али да му је то било онемогућено. Срби су очекивали долазак генерала Шупљикца у року од неколико дана, па је Фонбланк приметио да његов избор за војводу није био санкционисан и одобран је од стране цара. Фонбланк је тврдио да постоје поуздани подаци за Ђорђа Стратимировића да је желео да зарати против Аустрије и цара и да би у том случају Русија наступила као његова подршка.⁵⁴ Чињеница је да је Стратимировић уживао велики углед међу српским становништвом и војском. То је код Фонбланка по аутоматизму изазвало жељу да га денунцира и то оним за шта је сматрао да може да изазове највећу забринутост код британских званичника, а то је да га повеже са Русијом. Стратимировић је и пре овог српско-мађарског сукоба 1848. био лојалан официр и службеник Беча и Хабзбуршке монархије, који ни током самог ратног сукоба није својим поступцима исказивао нелојалност ни Бечу ни Хабзбуршкој монархији.⁵⁵

* * *

У својој немоћи пред немирима и револуцијама које су избијале на више страна, аустријски цар је у почетку одржавао равнотежу између сукобљених Мађара и Срба. Пошто је кнез Виндишгрец угушио револуције у Прагу и Бечу, Црно-жута монархија је могла отворено да се стави на страну Срба у

⁵² Д. М. Павловић, *нав. дело*; *Историја српског народа*, V-2, 45–106; В. Крестић, *нав. дело*; М. Екмечић, *нав. дело*, 232–252.

⁵³ FO 78/740, No 65, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 27. септембар 1848, Београд.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ После окончања ратних сукоба Ђорђе Стратимировић је ступио у војну службу бечког двора. Доспео је до чина генерал-мајора и учествовао је у бројним дипломатским мисијама на које је био послат од стране своје хабзбуршке државе. О деловању Ђорђа Стратимировића током Револуције 1848. године погледати: Ж. Димић, *Ђорђе Стратимировић: у Револуцији и рату 1848–1849. године*, Нови Сад 2018.

борби против Мађара.⁵⁶ Фонбланк је у свом извештају навео да је кнез Виндишгрец, главни царев генерал у одбрани Монархије против Мађара и главнокомандујући царске војске, упутио писмо патријарху Рајачићу, у коме је поменуо хитно снабдевање са 30 хиљада комада оружја, које је требало да буде распоређено на местима између Загреба, Земунa и Баната. Тада је по први пут из Беча упућена и одређена количина новца као помоћ Србима. У поменутом писму се помиње како је Виндишгрец овлашћен од стране цара да пренесе уверавање о царевом признавању свега онога што је и прикладно за „његов верни српски народ”.⁵⁷ У следећем писму кнез Виндишгрец је, по претпоставци Фонбланка, сугерисао патријарху да не дозволи да дође до нечега што би Лајош Кошут могао да искористи за постизање мирног решења. Уместо тога, патријарх је требао да буде у приправности док не започну војне операције против Пеште.⁵⁸

Пуковник Шупљикац је, уз царско одобрење, са италијанског фронта, где се борио под командом генерала Радецког против италијанских револуционара националиста, упућен међу Србе. Стигавши у Земун, прво је зауставио припреме за овације упућене њему као изабраном војводи. Потом је наредио да моментално и безусловно ослободе таоце из Дебелаче и Панчева.⁵⁹ О Стевану Шупљикцу, као што се може видети, Фонбланк је од почетка исказао позитивно мишљење, пошто је веровао да је сасвим исправна ствар да с ниподаштавањем говори о националним првацима Срба, док истовремено, није сматрао примереним да истим тоном ословљава и високог официра царске војске који је послат од стране владара да обавља предвиђене задатке. С друге стране, наставио је негативно да говори о Ђорђу Стратимировићу. Известио је своје претпостављене да је Стратимировић био враћен на ступањ командовања са ограниченим овлашћењима и да су његове присталице претиле да ће изнети оптужбе на рачун патријарха уколико се не повуку нејасне оптужбе против њиховог младог вође. О патријарху се, такође, негативно изражавао. Тврдио је да се патријарху приписивало да је присвојио новац из фонда који је био намењен за хуманитарне сврхе, да би исплатио своје честе и велике губитке за коцкарским столом.⁶⁰

⁵⁶ Д. М. Павловић, *нав. дело; Историја српског народа*; В. Крестић, *нав. дело*; М. Екмеџић, *нав. дело*.

⁵⁷ FO 78/740, No 72, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 25. новембар 1848, Београд. Када пише о Србима у јужној Угарској, Фонбланк користи назив *Илири*. Овде цитира цара Хабзбуршке монархије, а придев српски је подвукао два пута, вероватно да би скренуо пажњу на који начин цар у Бечу назива своје поданике у том делу Царевине. Назив *Илири* који је користио Фонбланк за српско становништво у јужној Угарској и Војној граници може да буде повезан са чињеницом да је у другој половини XVIII века власт у Бечу на простору Баната формирала Илирску крајину, која је постојала од 1764. до 1775. када је њених 56 насеља прерасподељено у састав две уређене и заокружене граничарске регimente Банатске војне крајине: Немачко-банатску и Влашко-илирску граничарску регименту. Врло је могуће да је Фонбланк користио терминологију друге империје за географске одреднице и народе који су се налазили на њеној територији. О Банату у осамнаестом веку и Илирској војној крајини погледати: Ј. Илић Мандић, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд 2020, 46–51.

⁵⁸ FO 78/740, No 72, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 25. новембар 1848, Београд.

⁵⁹ FO 78/740, No 37, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 21. октобар 1848, Земун.

⁶⁰ FO 78/740, No 67, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 16. октобар 1848, Београд.

О војводи Шупљикцу Фонбланк је износио позитивне утиске. Рефери-сао је да му је Шупљикац рекао да је политика аустријске владе преамбициозна и противуречна. За хрватског бана Јосипа Јелачића Шупљикац је сматрао да је чврст у својим намерама и предан у постизању циљева словенских народа. По Фонбланковој изјави, Шупљикац је био узнемирен због сплеткарења како римокатоличког тако и православног клера. Он је изразио жаљење што је постојао раздор између немачке и словенске популације и да су „Срби ти чија је антипатија према 'Швабама' раздражила ове друге”. Наредног дана, када су се Шупљикац и Фонбланк појавили заједно у јавности, Фонбланк је записао да је Шупљикац пред неколико проруских и профранцуских особа изјавио „да је Енглеска та која даје свету најбољу моралну ноту”, тј. да је имала најпоштенији однос према догађајима у Европи 1848, јер се није мешала у унутрашња питања других држава. За Фонбланка је ово била важна вест за оне који су се трудили да објасне Србима да је Енглеска немоћна по питању српских интереса у јужној Угарској и да Срби од Енглеске не очекују никакву подршку. Фонбланк је био више него импресиониран Шупљикцем и називао га је генералом који је заиста достојан свога чина.⁶¹

Фонбланк је добио обавештење из Загреба о проглашењу генерала Шупљикца за војводу, од стране аустријског цара, као и да му је додељен Гвоздени крст, Ред витезова гвоздене круне.⁶² Сматрао је да је гушење мађарске побуне против цара извесна ствар и да после тога Мађарску треба германизовати, тако што „германску расу треба населити на плодно земљиште, запуштено од стране лењог становништва.” Исто тако, образовање треба дати у руке Немаца и тако би „језик азијатске расе нестао.” Фонбланк се надао да ће нестанком језика нестати и дух касте: ексклузивност и владарски дух карактеристичан за Мађаре свих друштвених слојева. По Фонбланковом мишљењу, Лајош Кошут је доста урадио у сламању „монструозног феномена монголске олигархије у сред Европе”.⁶³

* * *

Иако му је требало дуго времена да упозна једног Србина о коме је могао да има позитивно мишљење и лепе утиске, код Фонбланка та срећа није дуго трајала. Пуковник Мајерхофер га је известио да је јахао на коњу поред војводе Шупљикца када је Шупљикац напустио овај свет у јутро 27. децембра 1848. Шупљикац је чекао чамце којима су се Срби пробијали кроз залеђену реку. Изненада, Шупљикац је јавнуо „*Mir ist schlecht!*” („Осећам се лоше!”) и делом је сјахао, а делом пао са коња. Однели су га у најближу кућу и за мање од пет минута је преминуо. Последње речи које је Фонбланк чуо од Шупљикца изговорене су у Земуну, када је изјавио да ће му овај увек бити пријатељ и саветник и да ће Шупљикац увек бити искрени слуга свога цара, а не оруђе руске фракције, као поједини из његове околине. Фонбланк је поменуо да му је Шупљикац захваљивао зато што му је овај спасио живот.

⁶¹ Исто.

⁶² FO 78/740, No 74, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 8. децембар 1848, Београд.

⁶³ FO 78/740, No 75, Фонбланк – Стратфорд Канинг, 10. децембар 1848, Београд.

Препричао је и догађај који се одиграо када су Шупљикац и он заједно ободовали за столом. Шупљикац је на кратко изашао да изда неке заповести, када је ушао конобар и обавестио Фонбланка да је војводи позлило и да су га унели у собу. Затекао је Шупљикаца како тешко дише, са хладним рукама и модрим лицем, са пулсом који је наговештавао артеријски поремећај. Све је претило да дође до пуцања артерије или парализе плућа. Фонбланк је наредио да се Шупљикцу оперу стопала врућом водом са којом је помешана биљка слачица. Фонбланк и још тројица су узели грубе пешкире и почели да му трљају груди, руке и ноге, све док се капиларна циркулација није повратила и крвни судови унутрашњег ткива равномерно распоредили. Када су нестали забрињавајући симптоми, појавио се, по речима Фонбланка, један од највећих незналица међу лекарима у Земуну. Установио је да је Шупљикац имао грч у плућима те да нема никаквих озбиљних последица, као и да је потпуно непотребно трљање тела и стопала болесника. Фонбланк је тада изразио бојазан да, ако се ово не буде третирао како треба, може да дође до горих последица и на то се пожалио лекару Бреслауеру, који се сложио са тим. На Фонбланкову жалост, Бреслауер је отишао, а први лекар до кога се могло доћи је, да буде још горе, био Пантелић. Фонбланк је био сигуран да ће, ако дође до наредног напада код Шупљикаца, он бити фаталан. Уверавањем лекара Пантелића, Шупљикац није бринуо о себи, нити је мислио на било шта друго осим на своје дужности. Фонбланк је навео да му је генерал Пире пренео да је Шупљикац одликован за успешно обављање војне службе у Италији. Неколико дана пошто је Шупљикац изабран за војводу и када је то званично признато и потврђено, прослеђен му је Велики крст. Ово одликовање је стигло само да украси Шупљичев ковчег, с обзиром на то да је приспело у Земун у време смрти Шупљикаца у Панчеву. За Фонбланка није било никакве сумње да је Шупљикац патњом, муком, агонијом „отеран у смрт” од стране словенске струје.⁶⁴

Занимљиво је како је Фонбланк чак и смрт војводе Шупљикаца искористио да искаже анимозитет и према Србима и свим Словенима. Шупљикац је био официр који је загазио у седму деценију живота, који је иза себе имао вишедеценијско војно искуство по ратиштима широм Европе и сасвим је очекивано да особа са таквим начином живота има нарушено здравље. Поменуто британског дипломату није омело да и у таквој деликатној прилици изнесе своје негативно мишљење о одређеним народима или групи народа.

* * *

Може се закључити да Томас Фонбланк није био на висини задатка када је реч о њему као британском конзулу у Београду. Тамо је био упућен да својим надређенима верно преноси информације о збивањима на простору Кнежевине Србије, као и јужног дела Угарске. Његови контрадикторни извештаји стављали су у други план оно што се дешавало у деловима Хабзбуршке монархије који су се граничили са Србијом револуционарне 1848. године, док су лични анимозитет и предрасуде према Србима и другим словенским

⁶⁴ FO 78/740, Приватно, Фонбланк – Кнез Пизани, 29. децембар 1848, Земун.

народима представљали окосницу његових преписки са Стратфордом Канингом и лордом Палмерстоном. Као службеник британске круне, Фонбланк је највише пажње обраћао на уплив руског утицаја, како међу Србима, тако и на ширем простору овог дела Европе. На основу тога можемо да разумемо тон и речник који је користио када је говорио о Србима, које је доживљавао као потенцијалне руске савезнике у остварењу њихових циљева. Реч је времену када су Велика Британија и Русија као велики ривали имали сукобљене интересе од југоисточног дела Европе, преко Азије, па све до Пацифика. Британски страх од Русије, који се још од 30-их година XIX века обликовао у британском друштву и утицао на формирање политичких ставова код великог броја политички утицајних људи у Британији,⁶⁵ код Фонбланка се испољавао у малициозним и расистичким коментарима према народима који су делили са Русима заједничку веру или су припадали Словенима.

С друге стране, Фонбланк, као и његов претходник пуковник Хоџес био је други Британац који се није прославио на дужности конзула у Београду. Како је Велика Британија у то време била највећа светска империја, имала је војни и економски капацитет да пројектује своју моћ и показује снагу на свакој тачки Земљине кугле. Пошто се њени службеници на простору Кнежевине Србије нису показали достојни државе коју су представљали, може се закључити да Кнежевина Србија у том тренутку није представљала простор од виталног интереса за британску круну. Да је овај простор био стратешки битан за Лондон, сигурно би у дипломатске мисије биле послате талентоване, способне и професионалне особе, вичне у обављању деликатних дипломатских мисија. Фонбланк то, свакако, није био.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 7. 8. 2023.

Accepted: 14. 8. 2023.

MILAN KUTLEŠIĆ, Ma, senior research associate
The Institute of History Belgrade
Kneza Mihaila 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: milan.kutlesic@iib.ac.rs

CONSUL FONBLANQUE ABOUT THE SERBS IN REVOLUTION 1848 (Since the May Assembly until the Duke Šupljikac's death)

SUMMARY: Consul Thomas Grenier de Fonblanque was a British diplomat with the longest appointment in Serbia, considering all the British diplomats throughout the whole nineteenth century who got their transfer to the Principality of Serbia. His animosity towards the Serbian government in Belgrade, the Serbian population in Serbia, and the Serbian population in the Habsburg monarchy was open, decisive and unhidden. In the conflict between the Serbs and the Hungarians in the year of 1848, his favoritism was on the Hungarian side. This article presents his views about the Serbs during the Revolution of 1848, the Serbs in the Principality of Serbia and the Serbs in the southern part of Hungary, and the Military Frontier

⁶⁵ J. H. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain*.

as well. He depicted, what he called, characteristics of a Serbian nation and race, Serbian leaders, and what he called the biological and mental references of the common people. Even though his sympathies were on the Hungarian side during the conflict, he thought that both Serbs and Hungarians should stay under the rule of the Habsburg dynasty with Vienna as their capital. His most overwhelming fear was that conflict inside the Habsburg monarchy would be an excuse for the Russian Empire to interfere and expand the Russian political and military influence in this part of the world. For a British diplomat, that was one of the worst scenarios that could happen, considering that Russia and Great Britain shared political rivalry from southeast Europe, through central Asia, all the way to the Pacific Ocean. Fonblaque looked at Serbs as a potential instrument in Russian hands for increasing Russian power in the Balkans. We conclude that this is one of the main reasons for Fonblaque's shady (re)presentation of the Serbs and painting a bright picture for Serbian opponents in national conflicts.

KEYWORDS: Fonblaque, the Serbs, the Hungarians, Đorđe Stratimirović, the Duke Šupljikac

Др ПЕТАР В. КРЕСТИЋ, научни саветник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: petarkre@mts.rs

О ПОКУШАЈИМА ИЗГРАДЊЕ КАТОЛИЧКОГ ХРАМА У БЕОГРАДУ 1852–1868. (Француска дипломатска грађа)

САЖЕТАК: Приређена дипломатска преписка састоји се од докумената, највећим делом извештаја француских конзула у Београду надлежном министру спољних послова Француске, његових сугестија и савета конзулима, као и преписа или превода различитих аката на француски језик. Поменута грађа показује да је готово две деценије дуга мисија француских дипломатских представника у Србији, која је за циљ имала отварање католичке капеле у француском конзулату у Београду, потом и подизање цркве, окончана потпуно неуспешно. Након описаних јалових покушаја, дипломатија Француске маргинализовала је своју даљу активност на овом пољу у Србији, препуштајући српским дипломатским представницима да воде борбу са римокатоличком Аустријом и бискупом Штросмајером.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Кнежевина Србија, конзулат Француске у Београду, Јосип Јурај Штросмајер, Света столица, Илија Гарашанин, Пијер де Сегир-Диперон

Дипломатска преписка представљена у овом прилогу обухвата период од 1852. до 1868. године. Прецизније, другу деценију владе кнеза Александра Карађорђевића, односно, владавине уставобранитељске олигархије, као и време других влада кнежева Милоша и Михаила Обреновића. Упркос повољнијем међународном положају Србије током периода владе кнеза Александра, то је истовремено и доба дубоке кризе на унутрашњополитичком плану, изазване пре свега јачањем антагонизма међу самим уставобранитељима, који је током времена постојеће поделе још више истакао. У сукобу кнеза Александра са најугицајнијим члановима Савета, кнез је ослонац потражио у Аустрији. За разлику од „конаковаца”, струје која је подржавала кнеза, „кајмакамци”, предвођени Томом Вучићем Перишићем, Илијом Гарашанином и капетан-Мишом Анастасијевићем, залагали су се за свргавање Александра

и успостављање намесништва или довођење новог кнеза, који не би био припадник ниједне од српских владајућих династија, уживали су подршку Француске и Русије.

Гарашанин је у ослањању на Француску и Велику Британију, силе које нису имале непосредног интереса на Балкану, видео средство којим би сузбио аустријски и руски утицај. Ове идеје, као и став да је Аустријско царство стратешки непријатељ Србије, прихватио је од Адама Чарторијског и Франтишека Заха. При томе, полазио је од претпоставке да је Турско царство осуђено на пропаст, и да је неизвесно само да ли ће оно после пропасти бити подељено, за шта су се залагале аутократско-клерикална Аустрија и аутократска Русија, које су намеравале да прошире своје територије, или ће на његовим рушевинама хришћанско становништво успети да подигне ново царство. Схватао је да ће Аустрија увек бити против жеље Србије да створи српску државу услед страха да ће се њено јужнословенско становништво приклонити Србији, те да стога са њом нема и не може бити никаквог споразума. За разлику од ње, Француска и Велика Британија, које су се противиле проширењу Аустрије и Русије, по Гарашаниновом уверењу ће се залагати за то да се уместо Турског царства створи једна независна хришћанска држава, чиме би била очувана европска равнотежа.¹

Намерен да оствари уједињење Босне и Херцеговине, Црне Гори и Северне Албаније са Србијом, Гарашанин се трудио да успостави што живљи међусобни додир народа с обе стране границе, и за њено што шире отварање. У складу с тим, препоручивао је сарадњу и заједнички рад православног и римокатоличког становништва, и залагао се за начело верских слобода и равноправности. Његов циљ био је да од Србије направи средиште око којег ће се окупљати сви Срби изван Србије и сви Јужни Словени који не живе у њеним границама. Сматрао је да Србија треба да сузбија аустријски, а шири сопствени утицај, посебно када је реч о Босни и Херцеговини.

Стога је све наде за остварење будућег уједињења јужнословенских народа полагао у Француску и Велику Британију. Најинтензивније везе српске владе са британском и француском дипломатијом остварене су током 1842. и 1843, у време врхунца изборне кризе за кнеза у Србији, када су после друге потврде кнеза Александра Карађорђевића за кнеза лидери западних влада осетили да је дошао тренутак да нову династију обавезу на што чвршће везивање спољашње политике за Запад, као што је то учинио кнез Милош пред крај своје прве владавине. С намером да што више утичу на српску владу, Француска и Велика Британија обезбедиле су *Савеште којих њ треба да се држи Србија* грофа Адама Чарторијског² као и *План словенске њолишке Србије* политичког агента Фрање Заха³, на основу којих је Гарашанин саста-

¹ Илија Гарашанин, *Начерџаније*, приредио и предговор написао Василије Ђ. Крстић, Јагодина 2003, 5.

² Адам Жежи Чарторијски (1770–1861), пољско-литвански политичар, министар иностраних послова Руске империје, након поделе Пољске борио за обнову пољске државе.

³ Франтишек Александар Зах (1807–1892), чешки правник, војни теоретичар, панслависта; генерал српске армије, оснивач и управник Артиљеријске школе у Београду, начелник Генералштаба.

вио своје *Начерџаније*, и усвојио идеју о одбацивању аустријског утицаја. Гарашанин је управо од 1852. настојао да Србију што јаче веже за Француску.

Избијањем Кримског рата 1853. између Русије и Турске поново је отворено Источно питање. Бојећи се продора Русије у Средоземље, западне силе стале су на страну Турске и заједничким снагама успеле да поразе руску војску. Париским миром (1856) Србија је прешла под колективну заштиту великих сила (Велике Британије, Француске, Русије, Аустрије и Пруске), с очигледном намером да сузбију руски утицај на читавом Балкану, а посебно у Србији. Као најзначајнија последица Кримског рата и Париског мира дошло је до коначног постављања српског питања као европског питања сукобљених интереса великих сила.

У најнепосреднијој вези са насловљеном тематиком треба поменути Јосипа Јурја Штросмајера, једну од маркантнијих личности поменутог времена, чија је делатност у значајној мери утицала како на најважнија верска тако и на политичка питања постављана пред словенске народе Балканског полуострва. Штросмајер, потоњи босанско-ђаковачки и сремски бискуп, још као млад свештеник 1838. и 1840. био је капелан у Петроварадину, где се упознао с приликама у Срему, у којем су католици и православци живели измешани у градовима и селима.⁴

Како је Аустрија била протектор хришћана на подручју Србије, тадашњи папски нунције сматрао је да је добро решење да Штросмајер, као аустријски поданик, кратко време пошто је именован за бискупа, преузме бригу о католичкој цркви у Србији. Његов положај апостолског викара католичке цркве у Србији био је прилично компликован. Аустрија је уживала историјско право протектора над католичким верницима у Османском царству и посебно је држала до тог права на источнобалканским просторима, где јој је било веома важно да сачува свој политички утицај. Из тих разлога, она је невољно примила Штросмајерово именовање као бискупа. С друге стране, као млада национална православна држава, и Србија је нерадо гледала на католичког бискупа, посебно још и поданика аустријског царства, као духовног поглавару стране цркве на својој територији и над својим поданицима.⁵ Штросмајер је половином маја 1852. године, којом иначе и започињу извештаји приређени у овом чланку, уз одобрење Министарства иностраних послова Србије посетио Београд и том приликом извршио помагање 40 католика. Током своје прве посете Штросмајер је покушао да од кнеза Александра издејствује слободу деловања католичке цркве у Србији.⁶ При томе, није се ограничио само на католике у Београду, него је покушао и са оснивањем жупа широм Србије. Нова ситуација настала је у периоду од половине 1868. до 1870. године, током одржавања Првог ватиканског концила. Штросмајер је после концила схватио да се питање католичке цркве у Србији може решити једино конкордатом између Свете столице и владе у Београду. Имајући против себе српску владу, бечки двор и Конгрегацију за ширење

⁴ A. Spiletak, „Strossmayer i pravoslavlje”, *Bogoslovska smotra* 23, 2 (1935), 122.

⁵ Василије Ђ. Крстић, *Бискуп Штросмајер, Хрваџи, великохрваџи или Јуџословен*, Јагодина 2006, 161–162.

⁶ Бискуп је више пута посећивао Београд. A. Šuljak, „Josip Juraj Strossmayer duhovni pastir svoje biskupije”, *Analiza Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 23 (2007), 159–161.

вере, он се пред крај века повукао са службе апостолског администратора католичке цркве у Србији. Успео је да покрене организовање католичких верника и изван Београда и започео са стварањем самосталне католичке цркве у Србији, са сопственом јерархијом и с правним положајем у православној српској држави.⁷

Француски конзул у Београду Пјер де Сегир-Диперон пропратио је делатност Штросмајера, новоименованог администратора Београдске и Смедеревске епископије, којом се римокатоличко становништво Кнежевине Србије нашло под заштитом аустријске дипломатије. Како се првим потезима поменутог прелата и сâм осетио скрајнут и искључен, Сегир-Диперон је протумачио бискупове потезе као убедљиву потврду негирања права Француске на заштиту римокатолика на Истоку у целини, а посебно на простору Балкана, што је био један од темеља како унутрашње, тако и спољне политике Француске у време владавине цара Наполеона III, нарочито у периоду после Револуције 1848–1849. године.

Оцењујући црквене и верске интересе Аустрије у потпуности супротстављене интересима његове владе, француски конзул је изнео предлог министру спољашњих послова да се Француска активно укључи у решавање положаја римокатолика у Србији. Добро сагледавајући постојећу ситуацију у Кнежевини, он је јасно уочавао сву корист коју би француским политичким интересима донело отварања католичке капеле у француском конзулату у Београду, а потом и подизање цркве.

Свом надређеном објаснио је да је Аустрија прва дошла на идеју да у Београду подигне католичку цркву, сматрајући да би, с обзиром на број од близу 5.000 својих верника, она требало да о трошку Кнежевине буде изграђена у граду. Међутим, аустријски конзул Радосављевић наилазио је на одлучан отпор кнеза Александра Карађорђевића, који је свој став правдао чињеницом да су римокатолици у Србији у највећем броју били поданици Аустрије, па нису потпадали под српске земаљске законе, тако да није постојала потреба да се на српској територији признају права Римокатоличкој цркви. После поновљених покушаја да испослује изградњу цркве и новог кнежевог децидног одбијања, аустријски конзул био је принуђен да се задовољи учешћем српске владе у трошковима изградње мале капеле у згради аустријског конзулата.

До делимичног попуштања Србије у вези са овим питањем дошло је 1853. године, под утицајем Фонтоне, службеника руске амбаседе у Бечу, чијим је заузимањем Савет усвојио нацрт декрета о слободи вероисповести, којим је различитим католичким и протестантским заједницама допуштено да о сопственом трошку изграде цркве и храмове потребне за верске обреде. Ипак, овај декрет је одређивао права и обавезе различитим вероисповестима, и истицао да католички свештеници и протестантски службеници морају да буду поданици султана, као и да српска влада мора претходно да одобри њихов рад.

У међувремену, конзул Радосављевић је ради остварења наведеног захтева у више наврата покушао да приволи на сарадњу француског конзула,

⁷ *Истио*, 163–164.

али се овај оглушавао о иницијативе свог колеге, како би избегао оправдани гнев српског кнеза и за себе задржао могућност да касније отвори капелу у конзулату Француске.

Конзул Сегир-Диперон је луцидно уочио и то, да је кнез Александар посебно стрепео од могућности да Беч пошаље неког грчко-унијатско свештеника у Београд, како би служио у дотичној цркви, плашећи се њиховог потенцијално много већег утицаја на Грке-расколнике него што су то имали латински свештеници. Да је оваква бојазан српске владе била оправдана, може се јасно видети на основу захтева кабинета из Беча да Србија буде одвојена из округа Бискупије у Филипољу (Пловдиву), како би била припојена Аустријској бискупији.

Пропративши неуспели покушај владе Кнежевине Србије да од фрањеваца из Босне добије римокатоличког свештеника у Београду, чиме би се ослободила утицаја Хабзбуршке монархије, француски конзул је својој влади упутио на одобрење предлог правца њеног будућег деловања када је реч о овом питању. Стога је надлежном министру предлагао да, када се за то буду стекли услови, уместо да се изгради капела у оквиру аустријског конзулата она буде отворена у конзулату Француске у Београду, као и да се временом изгради и црква као самостална грађевина. При томе, нагласио је, опортуну би било изаћи у сусрет жељама српске владе па на место капелана позвати неког фрањевачког свештеника из манастира у Босни. Са таквим капеланом, веровао је, поменути капелу би посећивати сви католици из Босне који би послом долазили у Београд, што би имало одјека у босанским срединама насељеним католичким живљем. Тиме би избегли надлежност било каквог аустријског бискупа, чиме би неутралисао или макар у значајној мери умањио аустријски политички утицај, који је био осетан у Кнежевини. Поред тога, како су босански фрањевци били противници Аустрије, то би за кратко време створило околности да би преко њих до француског конзулата, а самим тим и до француске владе, стизале бројне информације од значаја о свему што се догађа у Босни. Дакле, са гледишта информисаности, као и са становишта утицаја који би био остварен, истицао је Сегир-Диперон, градња католичке капеле у француском конзулату у Београду била би од великог значаја по државне интересе Француске. Конзул је потврдио и пуну сагласност владе Србије, изречену од стране председника владе Гарашанина, који му је наговестио да би отварање капеле у француском конзулату могло „да послужи као пут ка подизању [католичке] цркве”.

Делујући у том правцу Сегир-Диперон је обавио веома поверљив разговор са супериором области о могућности подизања католичке капеле у Београду, од кога је добио уверавања да ће ова капела добити фрањевачког свештеника из Босне, и да ће бити потпуно независна од бискупије у Ђакову, у чију надлежност спада територија Кнежевине. По његовом мишљењу, најпожељнија комбинација била је да нова капела буде довољно великих димензија, како би омогућила српској влади да је представи као довољну за католичку популацију, и на тај начин учини непотребном установу коју су нудили бискуп Штросмајер и Аустрија.

Упркос томе што је добио наредбу да испита могућности за успостављање капеле у француском конзулату, да састави списак трошкова потребних

за једну такву установу, као и да утврди спремност српског кнеза да партиципира у тој акцији, конзул Сегир-Диперон је ту ствар ипак оставио отворену, будући да је био уверен да је у стању да убеди кнеза да уместо капеле прихвати идеју о изградњи католичке цркве, на трошак католика из земље и уз финансијску помоћ Кнежевине, а под условима раније преговараним између кнеза, српске владе и француског дипломатског представника у Београду.

И доцнији француски конзули у Београду, Ежен Тасте (1859–1862) и виконт Адолф Франсоа де Ботмилио (Adolphe François, vicomte de Botmilieu, 1862–1867), наставили су активности својих претходника. При томе, тежиште њихове делатности било је усмерено на посредничку улогу приликом упућивања молбе Србије Светој столици да омогући Кнежевини да избори црквену организацију која би била у потпуности самостална у односу на Ђаковачку бискупију. У помињаном периоду напори француске дипломатије поклапали су се са деловањем руских дипломатских представника у Србији, који су подржавали тежњу српске владе за ослобађањем Кнежевине из аустријских верских, црквених и сваковрсних других стега.

Тако је конзул Де Ботмилио посредовао да писмо И. Гарашанина, упућено кардиналу Антонелију, задуженом за иностране послове, буде достављено овом папском државном секретару, са препоруком француског амбасадора у Риму. Међутим, како се то може видети из приређене преписке, преговори око испуњења молбе српске владе, упркос исказаној спремности двора у Риму да именује посебног апостолског префекта за Кнежевину, запали су у ћорсокак, пре свега због захтева Свете столице које Србија није била у могућности да испуни. Први је био да мешовити брак у Србији буде уређен у складу са правилима које прописује католичка црква, да би се уклонила опасност од изопачења католичког супружника и деце. Пошто је ово питање већ раније решено законом, српска влада није била у могућности да прихвати ништа што би њему било супротно. Други захтев Свете столице, који се односио на потпуну слободу деловања католичке цркве при организацији парохија и школа, именовања свештеника и учитеља, како би католици имали сву потребну помоћ, а деца оба пола добила одговарајуће образовање, такође није био прихватљив за Кнежевину, с обзиром да би, по мишљењу српске владе, та одредба искључила католичке установе из надзора над школама у Србији, што је такође било регулисано законом о јавним школама.

На крају, компромис око ових питања никада није постигнут. Како је с разочарањем морао да закључи Де Ботмилио у једном од својих последњих сачуваних дописа претпостављеном министру, Света столица је одбила да искористи искрено добро расположење српске владе, па је зарад добијања извесних привилегија у Кнежевини Србији одустала од слања франчевачког свештеника из Босне у Београд, што је од ње тражено, не разумејући сву корист коју би владе у Риму и у Паризу имале од испуњења српских захтева. Оно што се са сигурношћу може тврдити је да се готово две деценије дуга мисија француских дипломатских представника, оличена пре свега у личностима конзула Француске у Београду, показала у потпуности неуспешна.

Након описаних јалових покушаја, француска дипломатија маргинализовала је своју даљу активност на овом пољу у Србији, препуштајући српским дипломатским представницима да воде борбу са римокатоличком Аустријом и Штросмајером као духовним покретачем, пропагатором и главним извођачем идеје уније.

Приређена дипломатска преписка састоји се од докумената, највећим делом извештаја француских конзула у Београду надлежном министру спољних послова Француске, његових сугестија и савета конзулима, преписа или превода на француски различитих аката, као и других докумената. Оригинална грађа на француском налази се у Архиву Иностранних дела Француске републике, под насловом *Correspondence politique du Consulat de Belgrade, années 1850–1870*, а прекуцани текстови на француском језику чувају се у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду, у фонду *Заоставшћине Виктора Новака*, Архив САНУ, сиг. 14474/III-238-182.

* * *

V. 5, f. 26

Београд, 24. мај 1852.

Сматрам да ми је дужност да вас упознам са инцидентом који се догодио прекјуче и који имам част да вам изложим тачно и једноставно.

Један угарски католички надбискуп, монсињор Штросмајер⁸ из Ђакова је дошао 22. маја да додели кризму⁹ католичкој деци из овог града, која су већином аустријски субјекти и да, истовремено, благослови капелу установљену у конзуларом дому Аустрије, а која је недавно обновљена. Та капела је у граду БЕОГРАДУ једина грађевина посвећена римокатоличкој вери.

Свештеник кога је водио г. РАДОСАВЉЕВИЋ¹⁰ посетио је кнеза Александра, пашу, гувернера тврђаве, као и главне српске представнике власти. Никаква претходна информација, никаква званична или приватна посета није открила конзулу¹¹ Француске присуство у Београду високог достојника Римокатоличке цркве. Ниједна позивница, нити било какво обавештење није ставила руководиоца у позицију да присуствује (што би сматрао за своју дужност) тој верској свечаности, којој је, осим тога, уследио пријем на коме је била присутна већина раније наведених личности, турски паша са неколико виших службеника српске владе.

⁸ Јосип Јурај Штросмајер /Strossmayer/ (1815–1905), хрватски бискуп, политичар, писац и културни радник. Под плаштом југословенства скривао је своје хрватство, па и великохрватство. Имао је изразито негативан став према Јеврејима.

⁹ Кризма, тј. хризма (грч. помазање, премаз) – миро којим се у католичкој цркви помазује при крштењу, потврди (у вери).

¹⁰ Теодор „Теја” Радосављевић (1805–1873), аустријски војни официр, конзул у Кнежевини Србији (1850–1858), комесар Срема током Српског народног покрета (1848–1849).

¹¹ По свему судећи, реч је о француском конзулу Пијеру де Сегир-Диперону /Pierre de Séguirre-Dipéron/ (1852–1859), који је на том положају наследио Адолфа Дирана де Сен-Андреа /Adolphe Durand de Saint-André/ (1845–1852).

Осећам све више корист коју би имали од отварања у конзулату у Београду католичке капеле и да би вероватно из тога извукли и неку политичку предност, али ипак под једним условом, који ћу објаснити у наставку.

Аустрија је прва дошла на идеју да у БЕОГРАДУ подигне латинску капелу. Желела је да та капела буде изграђена у граду, на трошак кнежевине. Треба рећи да Аустрија у БЕОГРАДУ има 4 до 5.000 субјеката који се, скоро сви, баве занатима.

Дух нетрпељивости српске владе се успротивио да се том захтеву изађе у сусрет. Задовољили су се само тиме да учествују у трошковима градње мале капеле у згради у којој станује г. Радосављевић. Недавно је мој аустријски колега поново покушао да испослуже изградњу цркве и кнез је одбио тако глатко да је дошло до захлађења односа између њих двојице.

Г. Радосављевић је од тада покушао у неколико наврата да се удружи са мном у циљу остварења свог захтева. Мислио сам да треба да се оглушим о то да не бих наљутио кнеза и да бих за себе задржао могућност да касније отворим капелу у конзулату Француске.

Аустрија је намеравала, тражећи подизање католичке капеле у овој тако расколничкој земљи, да докаже католицима из Босне да се свуда бави њиховим верским интересима. Српски кнез је посебно стрепео, иако је био спреман да затоми своју верску нетрпељивост, да БЕЧ овде не пошаље, да би служили у дотичној цркви, грчко-унијатске свештенике који имају много већи утицај на Грке-расколнике него латински свештеници.

Српска влада сматра да је засновано да стрепи од извесне пропаганде коју би могли вршити Грци-унијати, посебно пошто је Србија, на захтев кабинета из Беча, одвојена из округа бискупије у Филипољу¹², да би била припојена аустријској бискупији.

Велико питање за нас би било како да избегнемо надлежност било каквог аустријског бискупа, без чега би могли да будемо угрожени, политички говорећи, избором капелана, кога би нас натерали да поставимо. На другом месту, мораћемо да изаберемо за капелана свештеника који неће изазвати забринутост српске владе и што ће бити најсрећније, тај избор, који ћемо тада учинити, биће такав да нам пружи извештај утицај у БОСНИ. Јер пошто створимо тај утицај, моћи ћемо да из ње извучемо корист која ће нам изгледати као најпогоднија за наше интересе.

Стога ћу вам предложити, господине министре, да позовете, када буде до тога дошло, на место капелана конзулата, неког фрањевачког свештеника из манастира у Босни. Претпостављам да се њихова правила неће супротставити овоме што овде предлажем. Са таквим капеланом, капелу у конзулату Француске ће посећивати сви Босанци католици који ће послом доћи

¹² Пловдиву.

у БЕОГРАД и то ће одјекнути у босанским срединама насељеним католичким елементима. Босански фрањевци су противници Аустрије и ускоро ћемо преко њих сазнавати све што се догађа у њиховој земљи. Тако са гледишта утицаја који ће бити изграђен, како и са гледишта стварања путем информисања, градња католичке капеле у конзулату Француске у БЕОГРАДУ била би у стварном интересу.

V. 5, f. 98

Београд, 24. октобар 1852.

Фрањевци из Босне су сви пореклом из те земље, они су Словени по осећањима, али њихова љубав према њиховом народу нема ништа заједничко са руским панславизмом; они се ограничавају на то да поричу заједницу и слободу Словена, у овом тренутку, њихове жеље не превазилазе побољшање добијено од великог господара којем су, верујем, заиста одани, као и путем интервенције Француске, јер ништа од Аустрије не желе. Фрањевци су људи довољно упућени и надмоћнији од грчких свештеника по латинском образовању и такође јер католичка црква више није погођена том грозном симонијом која нагриза расколничку цркву. Курсид паша је чак приметио да је католичко становништво надмоћније од расколничког становништа. Могао сам врло поверљиво да разговарам лично са супериором области о могућности подизања католичке капеле у Београду: имаћете босанског свештеника и то ће бити врло срећно за тај захтев који треба упутити прво у Рим, у Одељење за пропаганду.

V. 5, f. 131

Београд, 8. децембар 1852.

Спомињући потребу стварања католичке капеле у БЕОГРАДУ, конзул Француске осетио се као да је упао у „замку” коју је „тежио да му постави аустријски колега” и тим поводом је написао:

Управо сам рекао да је католичка капела направљена у згради која припада аустријском конзулату. Морам да додам да је та капела, и свака друга аустријска, по свом локалитету, направљена српским новцем. Пре неколико година, католици у овој кнежевини били су под црквеном надлежношћу монсињора ПАРСИЈА¹³, бискупа *in partibus* из Филипоља, чије је седиште у БУКУРЕШТУ. Аустрија није хтела да католичка Србија буде такође под руком бискупа из Одељења за пропаганду, издејствовала је у Риму да та провинција буде издвојена из надлежности БУКУРЕШТА и стављена под надлежност аустријског бискупског седишта Ђаково (Славонија). Та надлежност би била мртво слово на папиру без подизања католике цркве негде у Србији. Аустрија је упутила захтев кнезу, ослањајући се на бројне субјекте

¹³ Ангелус Парси је био бискуп никопољски и апостолски администратор Србије у Београду. По налогу Св. столице дошао је у Београд, извршио апостолску визитацију и сагледао верске прилике католика у Кнежевини Србији. Као последица извештаја који је поднео, Св. столица је именовала посебног апостолског администратора за католичку цркву у Србији.

које има међу странцима који живе у БЕОГРАДУ. Како су Срби поред Грка расколника најнетолерантији, одбили су подизање цркве и после дугог и живог инсистирања, прихватили су само успостављање обичне капеле, која неће имати никакав верски изглед, бар не спољашњи: видевши да нема чему више да се нада, Аустрија је тражила да та капела буде смештена у згради у којој се налази њен генерални конзулат, згради која је припадала српској влади. Ствар је урађена на следећи начин: старо складиште са луковима постало је место за молитву и ми слушамо мисе под аустријским павиљоном. Али једна обична капела није довољна за монсињора ШТРОСМАЈЕРА, бискупа из Ђакова, он жели видљиву цркву са звоником и звоном. Аустрија жели исто што и он, јер, без обзира на то шта буде радила српска влада, црква, када буде изграђена, биће суштински аустријског карактера, пошто ће са ње зрачити царски грб. Украсиће је кабинет из Беча и улепшавајући је, ставиће толико очигледних знакова власништва, којима Срби неће моћи да се супротставе.

f. 133

Г. РАДОСАВЉЕВИЋ ми је најавио прекјуче долазак бискупа ШТРОСМАЈЕРА у наредно пролеће и није крио од мене да тај бискуп долази намерно да би тражио од мене да делујем заједно са аустријским конзулатом да би добили изградњу католичке цркве у Београду. Срби највише стрепе да ће под вођством бискупа из Ђакова доћи грчки свештеници унијате, свештеници које мрзе више но што се може исказати. Већ сам писао у првим данима мог боравка овде Генералном секретаријату Одељења, да бих му понудио стварање капеле у конзулату Француске са капеланом који неће бити Аустријанац (фрањевац из Босне) што би навело све Босанце католике да долазе у конзулат, због својих послова. Нисам још добио одговор. Пошто је требало преговарати у Риму да ли неки монах из Босне може да добије ту функцију, више не треба губити време у случају да мој пројект буде одобрен. Ако се буде тако одлучило, моћи ћу, уколико се Одељење томе не буде противило, да одговорим бискупу када буде дошао да нисам заинтересован за питање католичке цркве, пошто царска влада планира да ми пошаље капелана.

f. 134

Реализацију тог пројекта би српска влада примила са задовољством, пошто ми је г. ГАРАШАНИН¹⁴ пре неки дан по том питању рекао: „Ако добијете од римског двора одобрење да фрањевци из Босне служе у католичкој цркви у Београду и то ван надлежности аустријских бискупа, биће много мање препрека за изградњу католичке цркве”, а потом је додао: „оно што би урадили за капелу у вашем конзулату могло би да послужи као пут ка подизању цркве, јер ми сами не можемо да директно преговарамо са папом.”

¹⁴ Илија Гарашанин (1812–1874), српски државник, уставобранитељски политичар, министар унутрашњих дела, министар иностраних дела и председник владе.

V 5, f. 151

Београд, 3. јануар 1853.

Са друге стране, католички бискуп из Ђакова у Аустрији, ШТРОСМАЈЕР створиће у граду где је смештена његова бискупија семинар за образовање босанских и албанских свештеника. Тако Аустрија ништа неће препустити случају да би деловала на српско становништво у Турској.

V 6, f. 40

Београд, 25. јун 1853.

У депеши коју сам вам послао у октобру, имао сам част да вам изразим моје мишљење о потреби и користи за нас да имамо католичку капелу у конзулату Француске у Београду. Датум 15. август, који се приближава, обавезује ме, у одсуству било какве католичке капеле, осим капеле у аустријском конзулату, да вас питам да ли треба да одржим мису на дан Царевог празника, у капели мог колеге, или треба да се уздржим од одржавања верске церемоније која је уобичајена на такве дане. Усуђујем се да од ваше екселенције тражим упутства у том погледу.

После сличних опсервација које сам већ упутио Одељењу прошле године, био сам позван да испитам да ли има могућности за успостављање капеле у француском конзулату. У тој капели би службу вршио фрањевачки свештеник из Босне. Чак сам добио и наредбу да направим списак трошкова који би били потребни за једну такву установу и да питам кнеза у којој мери би он хтео да учествује у томе. Оставио сам ту ствар отворену јер сам могао да убедим кнеза да прихвати идеју о стварању, на трошак католика из земље и уз помоћ кнежевине, католичку цркву у којој би служили фрањевци из Босне, а која би била потпуно независна од бискупије у Ђакову, надлежности која обухвата територију кнежевине. Ово што тренутно тражи Аустрија како од Београда, тако и од Цариграда, јесте изградња једне цркве овде, у којој би служили аустријски свештеници.

Не само што је случај који сам нудио наишао на подршку кнеза, већ је и сам Сенат, са којим сам се консултовао у тајности потребној да конзул не би био обавештен, прихватио принцип и показао се расположеним да уложи један део средстава која су потребна. Не може се радити о грађевини чије би трошкове у потпуности носила влада, јер су и саме расколничке цркве изграђене на трошак општина.

Изгледало ми је да се српска влада у потпуности слаже са нашом незваничном интервенцијом у Риму да би се остварило да свештеници из Босне буду једини позвани да служе у цркви коју је требало основати и која би била основана само под тим условом.

Зар не би било добро тражити помоћ Друштва за ширење вере у корист католика у Србији? Неколико хиљада франака било би, по мом мишљењу, добро уложено у Србију.

V 6, f. 76–77.

Париз, 27. јул 1853.

Први пројекат, који је одсуство у Београду било какве католичке цркве осим капеле у аустријском конзулату вас навело да ми предложите, састојао

се у отварању капеле у француском конзулату, са капеланом кога би изабрали међу фрањевцима из Босне. Касније је српска влада показала намеру да при католицима из земље и уз помоћ кнежевине направи католичку цркву у којој би служили босански монаси и ви сте се сложили са тим пројектом и препоручили ми да приступим његовом извршењу. Мислили сте, поред тога, да бих могао да издејствујем, у корист католика из Србије, помоћ за то дело Одељења за ширење вере. Под условом остварења другог пројекта, суочавамо се, пре свега са једном великом тешкоћом: убеђивањем двора у Риму да одустане, барем фактички, што је мера којом је недавно, на захтев Аустрије, апостолском викару у Букурешту одузела надлежност над католицима из Србије, да би је поверила аустријском бискупу из Ђакова.

У случају да се отвори капела у француском конзулату, тешкоћа не би у потпуности била уклоњена, већ би била мања, јер би изузеће из надлежности ординаријума тада било тражено само за једну установу и једног страног свештеника. Одобривши то, Света столица не би формално прекршила недавно установљено правило.

Што се тиче помоћи Одељења за ширење вере, могли бисмо је, у складу са правилима које непроменљиво поштује савет тог тела, добити само на захтев црквене власти у чију ће надлежност спадати установа којој се пружа помоћ.

Изгледало ми је потребно, не само пре бављења тим питањем у Риму, већ чак и пре усвајања једног од ових пројеката у односу на други, да вас поставим у положај да мало зрелије поставимо шансе и предности њиховог извођења.

Чини ми се да би најпожељнија комбинација била да нова капела, смештена у депандансе конзулата буде барем довољно великих димензија да би допустила српској влади да је представи као довољну за католичку популацију и тако учини непотребном установу коју нуди Аустрија и бискуп из Ђакова.

Мислим да би пре одлучивања о неком плану, било опрезно додатно осигурати и расположење српске владе и фрањеваца из Босне. Под претпоставком да су они спремни да пруже своју помоћ, требало би још сазнати да ли би Рим био слободан да то одобри.

Све сумње о могућој будућности дотичне установе морају бити уклоњене пре но што преузмем потезе и поднесем жртве које она захтева.

V 6, f. 124

Београд, 10. септембар 1853.

Имао сам част да више пута разговарам са Вама о верској нетрпељивости код Срба. Заморени Аустријом, која непрестано тражи од њих да за католичку веру подигну посебну цркву, која би заменила обичну капелу која данас постоји, Срби су увек избегавали то питање да не би допустили да се овде успостави власт аустријског бискупа. Срби су мислили да ће искористити притисак г. Фонтона¹⁵ који би одредио оно што они треба да учине у том погледу и г. Фонтон их је посаветовао да издају правни акт који ће

¹⁵ Антон Антонович Фонтон (1780–1864), руски дипломата, тајни саветник.

пружити потпуну слободу вери. Ипак, он их је знатно обавезао да потраже средства да католике који бораве у Србији искључе из надлежности бискупа из Ђакова и ишао је чак дотле да им понуди подршку своје владе код двора у Риму да би добили да свештеник, поданик великог владара, који би служио у новој цркви, буде независан од надлежности горенаведеног бискупа.

Те позитивне чињенице потврђују оно што сам имао част да вам саопштим пре неки дан, то јест да г. Фонтон овде није био дошао да би радио у корист Аустрије.

V – , f. 132 и 133

Београд, 24. септембар 1853.

Савети г. Фонтона уродили су плодом. Сенат је усвојио нацрт декрета о слободи вероисповести. Различитим католичким и протестантским заједницама је допуштено да изграде, о сопственом трошку, цркве и храмове потребне за верске обреде. Декрет одређује право и задатак различитих вероисповести и биће наведено да католички свештеници и протестантски службеници морају бити поданици султана и да их изабере, или барем њихов рад одобри, српска влада.

V 6, f. 134, 135.

Београд, 5. октобар 1853.

Генерални конзул Француске у Београду послао је анонимно писмо свом министру Иностраних послова које је примио и изразио је „удаљавање Словена од куће Хабсбурга, које се сусреће у свим класама: у најнижим слојевима народа, потиче од претеране висине износа пореза, који се сваке године само повећавају; у образованијим слојевима, то удаљавање се претвара у мржњу и производ је не претерано немачке тежње већине људи који су на челу српске владе. Оно што треба да упозори Европу јесте да колико год се јужни Срби удаљавају од Аустрије, толико се приближавају Русији. Русизам, та чудовишна идеја, продрла је у земљу.

Посебно ме је зачуло и уплашило што сам наишао на то ново расположење према аристократији и међу најмлађим представницима католичког свештенства.”

V 8, f. 254

Београд, 10. март 1856.

Већ дуго су се католици у Београду, којих има пет до шест стотина, жалили што немају никакву другу цркву осим капеле затворене у згради у којој станује г. генерални конзул Аустрије и у којој служи аустријски свештеник. Више пута су се обратили српској влади, молећи је да им притекне у помоћ и да оконча ту очајну ситуацију. Капела у аустријском конзулату, говорили су, јесте политичка капела. Генерални конзул присуствује у униформи не само недељној миси, већ и другим службама на којима присуство није обавезно, иако је грко-католичке вероисповести. Ако је свештеник одсутан, као што се догодило недавно, морамо да се обратимо аустријском

конзулату у случају када нам је потребна помоћ свештеника и онда, према његовој доброј вољи, морамо да чекамо да доведе некога из Земуна. Самим тим, наши најсветији и најинтимнији чиновници морају да добију неку врсту благослова тог страног функционера.

Моји претходници су више пута поткрепили те жалбе, покушавајући да покажу српској влади да у бављењу захтевима католика постоји политички и морални интерес за њу. Тренутни паша се залаже за исто што и они, али је изјавио да ће, уколико кнез не додели земљиште и средства за подизање католичке цркве, он дати земљиште које се налази близу гласије¹⁶ тврђаве и да ће сам изградити цркву.

У јулу месецу кнез је најзад одлучио да питање постави пред Сенатом и да му понуди да гласа о средствима потребним за подизање католичке цркве, школе и презвитерија и најзад, за издржавање свештеника. Сенат је одобрио тај план.

Пре неколико дана, радници су се распоредили на земљишту поред цамије која се налазила унутар градских зидина и почели су да копају темеље. Један официр турске полиције их је питао шта раде, одговорили су сасвим природно да раде на подизању католичке цркве. Тај официр је поднео рапорт паши, који му је наредио да радницима каже да престану са радовима. Они су одговорили да су ту по наредби српске владе и да ће чекати упутства да се повуку. Како је паша у том тренутку био болестан, замолио је г. ЈАНКОВИЋА¹⁷ да дође код њега. Када је стигао, тражио је да му објасни о чему се ради. „Преставник” му је рекао да је влада кнеза који му је припадао заиста послала раднике да започну радове. „Али”, успротивио се паша, „зашто ме нисте раније обавестили?” – „Знате које све тешкоће постоје између нас, у вези са правима Срба и Турака унутар градских зидина – ми дежурамо на пунктовима – полицијска дужност се врши у договору са вама, ви признајете тако добро наша права, да када желите да извршите неке радове, као тренутно на великом плану, увек покушавате да се договорите са мном?” Паша је наставио „у последњим ферманима које сам добио пише: „не могу се градити цркве без одобрења Високе порте, е па поднесите захтев, послаћу истовремено мој извештај и ускоро ћемо добити одговор.

У том поступку нема ничега што би вас могло повредити, али желим да покријем моју одговорност.”

Чинило се да су те примедбе изненадиле г. ЈАНКОВИЋА који је изјавио да му такав договор изгледа добро и да тако треба поступити. Одлука о том питању донета је у том смислу.

Ипак, сутрадан су српски драгомани дошли у име кнеза да паши изјаве да је влада одлучила да подигне цркву и да му не признају право да се томе успротиви, да не треба да траже одобрење и да је кнез желео да добије написмено аргументе због којих се паша противи по том питању.

¹⁶ Гласија (франц.) – насип од земље код утврђења, с оне стране рова или скривеног пута, који се благо спушта према страни с које се очекује напад.

¹⁷ Алекса Јанковић (1806–1869), српски политичар и правник; председник Владе Кнежевине Србије (1855–1856), министар правде, просвете и министар спољних послова. Као аустрофил смењен је 1859. доласком Обреновића на власт.

Такво саопштење, после договора постигнутог претходног дана са г. Јанковићем, посебно је изненадило пашу који је, видно иритиран, написао кнезу писмо у коме је погрешно што је употребио неколико израза који су били мало несмотрени и потпуно неусклађени са његовим уобичајеним навикама. Ипак, кнез код кога сам отишао истог дана када је задатак дат српском тумачу, који ми је врло живо препричао тај случај и чинило се као да жели да ја интервенишем код паше, само што се нисам одлучио да одем у тврђаву, код паше, кад сам, после дубоког размишљања, одлучио да сачекам. Сутрадан је паша дошао код мене и ево суштине онога што ми је рекао:

„У принципу, ви знате да сам заговорник подизања католичке цркве, зато сам могао бити само задовољан тиме што су сви моји потези у том смислу добили своје оправдање. Поверено ми је да чувам права Високе порте, не могу, нити желим посебно у присуству тренутне владе, да правим било какав уступак. Спреман сам да мојој влади упутим било какав захтев који ми изгледа праведно, али нећу ништа да преузем на себе. Чињенице су вам познате: са Јанковићем сам постигао позитиван договор. Он га није испоштовао, ја сад могу само да се обратим Цариграду.”

Пошто ми је паша говорио о последњим ферманима, рекао сам му: „По мом мишљењу, погрешно је што се ослањате на нове фермане. Тај важни акт, што се тиче одредби на које се ослањате, односи се на становништво које, као оно у Босни, у Бугарској, у Албанији, јесте интимно везано за Високу Порту, чини део Турске, а не на кнежевине које имају самостално постојање.

Срби би, у сваком случају, могли да се позову на тај ферман, уколико садржи привилегије које још увек нису добили, али не верујем да би могли да се послужимо њиме против њих, да би им ограничили права, јер је у ферману објављено да су сви стари уступци и даље на снази.

Наиме, која је била мисао на основу које је направљен? Проширење права, а не, ни у ком случају, њихово ограничавање.

То је, дакле, оно што сте желели да урадите. Додатно ми је жао што је питање такве природе отворено у овом тренутку, иако је било лако помирити сва права, све интересе.”

„То је оно што сам желео да урадим, али ме је г. Јанковић преварио. Ваше примедбе су врло тачне, стога вас молим да интервенишете у овом случају, да би спречили да он постане онолико озбиљан како желе да га представе.”

Одмах сам отишао код кнеза, кога сам нашао врло узбуђеног.

„Паша жели да повреди наша права, али Француска и Енглеска нису пролиле толику крв да би наша судбина била тако доведена у питање. Ја сам чувар привилегија Србије и ја ћу их бранити. Паша је јуче дошао код мене, рекао ми је да се уопште не обазире на старе фермане, да гази преко њих, да је једини закон овај последњи, да тај акт спречава изградњу цркава без одобрења Порте и да се противи, чак и силом, да се ради на новој грађевини, пре но што добије упутства из Цариграда. Радници раде, ако паша буде послао војнике да их растера, имају наредбу да се повуку, да би избегли сукобе.”

Покушао сам да умирим кнеза, питајући га да ли се вара у погледу пашиних намера, јер је он само желео да покрије своју одговорност, да је по мом мишљењу погрешно разумео нове фермане, али је питање отворено,

треба га решити у Цариграду и искористити ту околност да се реши положај Турака у Београду и у Србији, и да је у сваком случају требало избећи раздраживање становништва.

„Нема сумње, али ми је паша написао увредљиво писмо, које угрожава наша права, крши наше привилегије. Сутра ћу вам показати превод тог писма, видећете и сами. Не, паша то не ради да би покрио своју одговорност, већ не жели да се овде изгради католичка црква.”

„Али је понудио земљиште за то!”

„Да, када је веровао да се моја влада томе противи, али данас, када је та ствар одлучена, открива се шта је заиста мислио.”

Кнез је наставио, показујући толику љутњу према паши и оптужујући га да му се обраћа толико чудним језиком, да сам, покушавајући да га умирим, осетио да бих могао да му се придружим у бесу.

По одласку од кнеза, отишао сам код паше, који ми је формално изјавио да се кнезу није обратио језиком на коме му се замера:

„Обратио сам се врло озбиљно његовом височанству”, рекао ми је. „Јанковић се договорио са мном да пишемо Цариграду, а сутрадан се уопште више није обазирао на наш договор и заборавио је све што је рекао. Немогуће је више лагати и бити злонамернији.”

Паша ми је дао да прочитам писмо које је упутио кнезу. Рекао сам да ми је жао што у њему видим неколико израза који су могли да изазову праведан бес његовог височанства и да га молим да се не противи наставку радова.

После неколико тренутака оклевања, обећао је да ће учинити то што тражим од њега.

Разговарао сам са г. Де ФУБЛАНКОМ¹⁸ о различитим догађајима у том случају и обојица смо били истог мишљења. Српска влада је требало да макар незванично обавести пашу о својој одлуци, а он је несумњиво погрешно што је кнезу написао писмо, али треба такође узети у обзир и понашање г. ЈАНКОВИЋА у том погледу.

Међу свим тим супротним тврдњама, формалним демантијима, врло је тешко пронаћи праву истину. Ипак, до сада смо се само хвалили пашом, јер нам је у свим приликама давао очигледне доказе своје лојалности, док се не може исто рећи за кнеза, нити за г. Јанковића.

Кнез зна, преко Николајевића¹⁹, да је Порта врло нерасположена према њему и да је пашин извештај могао да допринесе таквом исходу. Ужурбано је искористио ту прилику да се освети. Повећавајући тај случај његовим коришћењем, надао се да ће можда изазвати нелагодност у Порти и на тај начин ублажити чињенице наведене у жалбама које је отоманска влада упутила савезничким силама.

Било како било, пошто су ме кнез и паша узели за посредника, сви напори биће уложени у ублажавање озбиљности ствари, у умиривање иритације и посебно у спречавање да становништво узме учешћа у дискусији која би тада променила своју природу и могла да поприми забрињавајући карактер.

¹⁸ Томас де Греније де Фонбланк /Tomas de Grenijer de Fonblank/ (1793–1860), британски ген. конзул (1842–1858/60).

¹⁹ Константин Николајевић (1821–1877), начелник кнежеве канцеларије, капућехаја у Цариграду и министар унутрашњих послова и просвете.

V 6, f. 257, 258

Београд, 10. март 1856.

Претходно писмо је написано када је г. Радосављевић, који је стигао прекјуче из Беча, дошао код мене. Причао ми је о овом случају и није крио од мене да га сматра за врло озбиљан. Његов канцелар, који га је пратио и који се њиме бавио у његовом одсуству, рекао ми је да је ишао код паше, који му је живо замерио и изјавио да се тако противи градњи католичке цркве, чије је подизање било тако важно његовој влади и да то представља напад на њега о коме ће морати да поднесе извештај.

Питао сам у ком смислу би пашино понашање могло да представља увреду за аустријску владу? Одговорили су му: паша је рекао да се жели изградити аустријска црква и да му то не одговара.

Позвао сам мог колегу да не придаје толику важност свим тим „говоркањима” и додао сам да су ме уверили да сте довели предузимача који је задужен за радове и да сте му рекли: црква коју треба да саградите је премала, имате ли неко друго место? „Да”, одговорио је, „имам направљен план за веће размере. — Онда за друго не брините, пратите тај план, обавезујем да ћу вам платити додатне трошкове — ето, рекао сам г. Радосављевићу, оно што су ми испричали.

— То је тачно, одговорио ми је мој колега, сматрао сам да је црква коју је влада одобрила превише мала, а потребна је већа и договорио сам то са предузимачем”. — „Али” — успротивио сам се, „ако признамо да је црква какву смо хтели да изградимо премала, зар није боље обратити се српској влади, исказати примедбу и постићи да преиначи своју одлуку?”

— „Како сам знао да се неће сложити са тим, радије сам преговарао директно са предузимачем.”

После те тако позитивне изјаве, не би ме чудило да се паша наљутио, када је сазнао те детаље. Што се мене тиче, како је то само наставак онога што се сваког дана догађа у Србији, и како морам да верујем да је понашање г. Радосављевића примљено са потпуним одобравањем, ограничио сам се на то да искажем моје изненађење због тако флагрантног интервенисања у унутрашња питања Кнежевине.

V 9, f. 305

Београд, 10. септембар 1857.

Говорећи о руском утицају у Србији, француски конзул је написао:

— „Верске манифестације Русије одмах ће имати своје последице. Српски католици су под надлежношћу аустријског бискупа из Ђакова. Српска влада је протестовала против таквог стања ствари, које није рационално и којим се тежи повећању аустријског утицаја у Србији. До сада је монсињор Штросмајер долазио скоро инкогнито једном годишње у Београд. Ове године ће бити другачије. Бискуп из Ђакова доћи ће овде 15. и пошто свечано буде служио 16. у капели аустријског генералног конзула у Мајданпеку (унутрашњи рудници), где има неколико католика. Да би се то путовање учинило свечанијим, г. Радосављевић ће пратити бискупа. Српска влада је обавештена и позвана да га прими са свим почастима које му следују.

Сенат је био врло иритиран због тог путовања по унутрашњости земље. Што се мене тиче, убеђен сам да то никоме не би пало на памет да није било православних, несумњиво веома неблаговремених и неспретних демонстрација руског конзулата.”

V 10, f. 84

Београд, 9. јул 1858.

Постоји једно „питање које је од интереса” за Француску: одвајање Србије, као католичког округа, од аустријске епархије Ђаково и њено припајање области једног бискупа, отоманског поданика. Како су велика већина католика Аустријанци, ту је прилика или оправдање за кабинет у Бечу да покаже своје деловање, и стрепња од повиновања још више спречава отварање католичке капеле у Београду и именовање свештеника који би у њој служио, који би био поданик или би био стављен под надлежност Аустрије.

Његова екселенција, амбасадор Француске у Цариграду је обећао своје услуге и интервенцију при Светој столици, у корист захтева који српска влада има намеру да формулише у смислу који сам већ навео.

Ваша екселенција ће несумњиво проценити да то треба благовремено подржати на одговарајућем месту.

V 10, f. 112–113

Париз, 20. јун 1858.

Разумем важност коју они придају (српски министри) томе да Србија престане да зависи, у погледу католичке надлежности, од аустријске епархије Ђаково, и да буде припојена епархији једног од бискупа који борави у Турској.

Чим српска влада буде утврдила своје ставове по том питању и буде у стању да их представи двору у Риму, врло радо ћу задужити амбасадора његовог величанства да незванично препоручи то за разматрање у Светој столици.

V 12, f. 153–154

Београд, 27. јул 1860.

Ваша екселенција се можда сећа да је пре неколико година дошло до сукоба између паше и српске владе по питању капеле коју је она градила за католике а коју је, такође у пролазу, замислила да смести тачно поред цамије.

Једна политичка потешкоћа је спречила да се та мала грађевина смести и да у њој служи свештеник, који би у тренутном стању географског реда епархија, био подређен аустријском бискупу из Ђакова.

Пре два месеца, капела и школа која јој је припојена, уступљене су бесплатно протестантској заједници која је већ постојала у Београду и управо је било свечано отварање, у присуству г. руководиоца Конзулата Пруске²⁰, чији

²⁰ Де Мерони, конзул Пруске (1854–1863).

се Двор сматра за заштитника и г. генералног конзула Аустрије, који има неколико поданика, Мађара или Словака, који припадају реформистичкој религији. Католици су сада дефинитивно сведени, за вршење своје службе, на употребу капеле која је затворена у згради Генералног конзулата Аустрије.

V 13, f. 66–67

Београд, 18. јун 1861.

Аустријски конзул је управо напустио кућу која је припадала српској влади у којој је становао и у којој се налазила католичка капела, коју је изградила иста влада, али у којој је служио аустријски свештеник, који је зависио од епархије Ђаково. Било је договорено да ствари остану привремено у том стању и већ је Сенат одлучио, начелно, о изградњи веће цркве, изгласана су средства за куповину предмета који су потребни вери и задужен је министар иностраних послова за питање свештеника, јер ни по коју цену нису хтели да то буде аустријски поданик. Чим је то питање покренуто, подсетио сам²¹ г. Христића²² на добре намере које је по том питању 1856. године показао г. гроф Велевски²³ српском отправнику послова и мени лично. Али тек јуче ме је обавестио о одлукама Сената и у светлу задужења које му је додељено, дошао је да се посаветује о ономе што треба учинити.

Одговорио сам му да ћу писати Вашој екселенцији са мишљу да ће још увек бити истог расположења и да ће царска влада желети да се заузме код двора у Риму да би се остварило припајање Србије некој турској бискупiji. Ипак, стрепим као „преставник” да ће преговори бити дуги и било би врло важно да привремени олтар буде краткотрајан.

Ако би дакле, постојало брже решење [проблема], ако би одређени мисионари били понекад овлашћени да одговарају другом бискупу осим оне из [надлежне] епархије, тај начин би Срби више волели. Лако би се нашао свештеник, отомански поданик, који би дошао, чак и са одобрењем Порте, да се настани у Београду, где би потом био натурализован. Био бих срећан да Ваша екселенција [sic!], јер, ако сам заиста добро претпоставио њено расположење, и у том смислу, које би кораке влада кнеза Михаила требало да предузме.

V 13, f. 235

Београд, 30. новембар 1861.

Пре три дана се француски свештеник, опат Далтон, са црквеном дозволом свог начелника епархије, монсињора из Монпелјеа и овлашћењем његове Светости, које подразумева уобичајене привилегије за мисионаре

²¹ У овом периоду француски конзул био је Ежен Тасте /Eugène Tasti/ (1859–1862).

²² Никола Христић (1818–1911), српски политичар и више пута председник владе и министар унутрашњих послова. Један од најбољих администратора Србије у другој половини XIX века. За управитеља града Београда именован је 1856. године.

²³ Александер Флоријан Џозеф, гроф Колон-Велевски (1810–1868), пољски дипломата и француски политичар. Министар спољних послова Француске под Наполеоном III и председавајући на Париском конгресу. Поставио је основу модерног међународног поморског права Париском декларацијом о поштовању поморског права.

као што је право да подижу крстове, да дају папски благослов, да дају отпуст *in articulo mortis* у неким посебним случајевима, појавио код мене без претходног упозорења и објавио ми је да је дошао да се стави на располагање Французима у Београду и Мајданпеку, без икаквог договора, истини за вољу, са Француско-српским друштвом о његовом издржавању и одржавању цркве.

Поред тога, иако је Србија до сада де факто припадала надлежности аустријског бискупа из Ђакова, г. опат Далтон ми је показао белешку коју је преписао у Одељењу за пропаганду у Риму, а према којој окрузи Београд и Семендрија²⁴ од 1858. године спадају под надлежност бугарског бискупа монсињора Соића²⁵ и тврдио је да треба само да се договори са тим црквеним великодостојником за кога верује да у овом тренутку борави у околини Трста. Обавезао сам г. Далтона да провизорно крене у Мајданпек и да тамо чека, опслужујући наше Французе, да се питање разјасни било путем писма, које ће написати кардиналу Барнабоу²⁶, било путем наредби које ћу добити од ваше екселенције.

Пошто је све изгледало решено, г. БУЈОН ме је замолио да представим његовог свештеника кнезу Србије да би обезбедили агреман његовог височанства за увођење католичког свештеника у државну имовину. Сматрао сам да је тај потез погодан и пошто сам добио одобрење, одвео сам прекјуче опата Далтона у Палату. Током путовања, он ми је одједном саопштио да је рачунао да ће видети кнегињу Јулију, којој је био задужен да преда један реликвијар који јој је послала мајка Лесиер, игуманија сестара Светог Венсана де Пола, из Цариграда. Додао је да две монахиње из другог манастира треба да дођу у Мајданпек да би образовале децу и да се по жељи кнеза Михаила, пренетој г. Бореу, игуману у Цариграду, *Милосрдна њомоћ* спрема да дође ускоро у Београд, да буде на услузи болеснима.

Изненађен таквим разговором, за који ме није могло спремити ништа што ми је било познато, а у стисци са временом, нисам могао да обавезем опата Далтона да се уздржи од разговора о томе са кнезом, док не успем да испитам терен. Обећао ми је, али није одржао своје обећање. По изненађењу које се показало на лицу кнеза Михаила током говора опата Далтона, схватио сам да он такође није био упознат, као ни ја, са читавим тим случајем и морао сам да прекинем нашег свештеника да бих окончао ситуацију која је постајала непријатна.

Потом сам има част да ме прими госпођа кнегиња Јулија. Она ми је спонтано испричала, врло наивно, како се изненадила када је видела да се остварује сан који је мислила да је сакривен дубоко у њеном срцу, сан о коме није говорила чак ни своме мужу и о коме је разговарала само са једном особом на свету, монсињором папским нунцијем у Бечу. Додала је врло разумно: „Извесно је да би мени било најдраже да овде, где ништа није урађено за те јадне болеснике, установим добротворство монахиња, али је за такве ствари потребно припремити терен.

²⁴ Реч је о Смедереву. У оригиналу погрешно пише Симендрија.

²⁵ Вјенцеслав Соић/Шоић (1814–1891), свештеник, доктор филозофије и теологије, партициј, жупник, политичар и добротвор, бискуп Сењско-модрушке бискупије (1869–1875).

²⁶ Алесандро Барнабо /Alessandro Barnabò/ (1801–1874), италијански католички кардинал и префект Конгрегације *Propaganda Fide*.

– Потребно је да се пита за то, а не да се наметне.

– Слажем се са вама, изненадна појава наших монахиња би могла да изазове противљења покрета толеранције опозиције аустријском утицају, који је, недавно, успео да издејствује гласање српског Сената у корист средстава потребних за подизање католичке цркве и за издржавање свештенства те вере, а потом полажемо наше наде у словенску расу из Босне.”

Такође стрепим од тешкоћа до којих би могло доћи у односу са аустријским свештенством. Свештеник из наше капеле који је упознат, могао сам да констатујем, са именовањем монсињора Соића, и који је то крио, наиме тврди да према договору између аустријске и српске владе, у Кнежевини треба да служе свештеници подређени бискупу из Ђакова.”

Сматрао сам да је мој задатак да Вашу екселенцију известим о сваком инциденту.

V 13, f. 305–306

Београд, 19. фебруар 1862.

Г. Гарашанин ме је замолио²⁷ да подсетим Вашу екселенцију на захтев за који је сазнао у Цариграду. То је жеља српске владе да добије до Рима католичко свештенство које би било под надлежности бискупа из турских епархија, да би се ослободили духовне управе аустријског католичког бискупа из Ђакова. Та ствар је постала хитна, рекао ми је: „Стара капела и српска имовина ускоро ће бити напуштена, пошто је аустријски конзул направио другу капелу у својој новој кући и самим тим, домаћа парохија без свештеника требало би да се растури. Што се тиче довођења босанских свештеника, монсињор Штросмајер се противи њиховом увођењу у складу са правом о надлежности над Србијом, за које сматра да му је додељено изричитим договором, без обзира на именовање бискупа чија је титула ’београдски’.” У позицији сам да констатујем да су такве претензије истините, јер ме је пре извесног времена наш аустријски свештеник молио (у име тог великодостојника) да пренесем опату Далтону позив да своја овлашћења повинује визи монсињора у року од три недеље, а уколико то не учини, биће му забрањено *a sacris*²⁸.

Одговорио сам да не могу да преузmem на себе да то саопштим, јер ме је опат Далтон разуверио, као католика, показавши ми овлашћења која је потписао папа, а као француску власт, приложивши им дозволу свог епарха и да нисам уопште компетентан за *comprisit*²⁹ црквеног поретка. Додајем да ми више нико није говорио о том случају. Долазим, на захтев г. „преставника”, не знам да ли је тренутак погодан за добијање од Рима онога што он жели, али су можда донете некада неке одлуке које ми нису познате. Ако је случај такав, замолио бих Вашу екселенцију да ме овласти да је саопштим српској влади, којој је врло стало да пастор мале католичке пастве буде независан од аустријске власти.

²⁷ Током 1862. дошло је до промене на месту француског конзула у Србији, па је Е. Тастија заменио виконт Адолф Фрасоа де Ботмилио /Vicomte Adolf Frasois de Botmilio/ (1862–1867).

²⁸ Латинска фраза, која обично служи за означи уклањање, нпр. свештеник коме је забрањен *сакрис* не може да обавља ниједну од својих службених функција.

²⁹ Разумевање.

V 13, f. 373

Београд, 28. март 1862.

Италијански монах из реда Св. Фрање, који припада самостану у Мостару, дошао је ових дана са захтевом у Београд. Тај монах је носио писмо са препорукама аустријске владе, под чијом заштитом се налази братство коме припада. Свештеник је говорио „о независном постојању Мостара у односу на црквену надлежност босанских виших свештеника”. Одбио сам да се званично упишем у тај регистар. Али сам сматрао да немам право да одбијем писмо упућено његовом величанству цару у циљу добијања звона намењеног новом самостану у Широком Бријегу.

V 13, f. 374–374

Београд, 28. март 1862.

Петар Бакула³⁰, монах из Мостара, у том писму, чији је оригинални текст написан на италијанском, моли Наполеона III да пружи, уколико то жели, помоћ за звоно у новом самостану у Широком Бријегу. Исти монах, пошто је споменуо „четири века грађанског и верског подјармљивања хришћана у Босни и Херцеговини”, закључује писмо, надајући се да ће му цар Наполеон III пружити своју добронамерну заштиту. (Превод на француски тог писма налази се у истом тому /V 13, f. 384/).

У одговору на тај захтев, са датумом 15. август 1862, у Паризу (V 13, f. 384), министар иностраних послова тражи од конзула у Београду обавештења о личности монаха Петра Бакуле и обавештава истог конзула да је епархија херцеговачка под директном надлежношћу Одељења за пропаганду у Риму и да, самим тим, изјаве тог монаха јесу у потпуности тачне.

V 15, f. 252

Београд, 24. мај 1864.

Пошто католици који бораве у Београду немају никакву другу капелу осим оне која припада аустријском конзулату, а која је врло мала и сасвим недовољна, кнежева влада жели већ дуго да град добије једну која би му припадала, али посебно држи до тога да свештеник који би био позван да служи у њој не буде у надлежности неке аустријске бискупије, већ из бискупије установљене у једној од пограничних турских провинција, на пример, у Босни. У том смислу ће бити потребно преговарати са двором у Риму. У том погледу, г. Гарашанин је кардиналу Антонелију³¹ послао писмо. Нада се да ће Ваша екселенција хтети да му га пренесе уз посредовање нашег амбасадора у Риму.

³⁰ Петар Бакула (1816–1873), хрватски просветитељ и писац из БиХ. Студирао филозофију и теологију у Италији. Писао је на италијанском, латинском и хрватском језику дела из разних научних области.

³¹ Такомо Антонели (1806–1876), италијански кардинал. Био је кардинал државни секретар од 1848. до смрти. Играо је кључну улогу у италијанској политици, опирајући се уједињењу Италије и утичући на римокатоличке интересе у европским пословима. Често су га називали „италијанским Ришељеом” и „црвеним папом”.

Отварање капеле овде желе сви католици и ако би свештеник, који би нам био послат, имао са француским конзулатом односе које треба да одржава са њим, и на кога ћу се, са своје стране, трудити да увек одржим наш утицај, може само да добије.

f. 254 Стога се усуђујем да препоручим добронамерној пажњи Ваше екселенције потезе које је предузео г. Гарашанин.

V 15, f. 254–255

Београд, 11. мај 1864.

Писмо г. Гарашанина монсињору кардиналу Антонелију, државном секретару његове светости папе, задуженом за иностране послове.

Број српских поданика који проповедају римокатоличку веру доста се повећао у Србији, а посебно у Београду. Влади његовог височанства је стало да им обезбеди жељени простор за вршење њихових верских дужности.

Потакнут тим осећањем у циљу стављања на располагање својим католичким поданицима места за верске обреде, влада је изградила пре неколико година у Београду капелу која, пошто је процењено да је недовољна, уступљена је евангелистичкој заједници у граду.

Капела аустријског генералног конзулата је наставила тако да служи као место за верске обреде свим становницима римокатоличке вере.

Ипак, изградња цркве намењене католичкој вери није уопште изгубљена из вида и износ од 4.000 франака је поново недавно изгласан за опремање будуће зграде.

Ипак, данас имамо обавезу да Светој столици упутимо захтев који ће, надам се, бити прихваћен.

Свештеник кога аустријска влада издржава сада у Београду за службу у њеном генералном конзулату служи читавој католичкој заједници. Опозив тог свештеника може се догодити по нахођењу аустријске владе, која би на тај начин читавој заједници ускратила пастора.

Зато, да би католичке поданике заштитили од те могућности, српској влади је стало да на то питање укаже двору у Риму.

Српска влада ће се постарати, поред тога, са задовољством, да олакша односе и прописе који највише одговарају црквеним питањима, да свештеник постављен у Београду не буде под надлежношћу аустријске бискупије, већ бискупије из области која је, као и Србија, део Отоманског царства, као што је провинција Босна, са којом се Србија граничи. Сличан договор, који у потпуности одговара духовним потребама српских католичких поданика, био би гаранција за добро слагање које желимо да одржимо у нашим односима са црквеним властима.

Такви су, господо, ставови које српска влада, у жељи да задовољи подједнако духовне потребе припадника свих вероисповести, жели да изложи за процену двору у Риму.

Уверени да ће Света столица у нашем захтеву наћи само жељу за једнакошћу, прилажемо овом писму нацрт који садржи основе договора који желимо да постигнемо што је пре могуће.

Уверени смо да је му је природа таква да заслужије највише одобрење од Светог оца.

(Потпис): Гарашанин,
Председник Савета
министар иностраних послова

V. 15 (година 1864), f. 257

Нацрт који се односи на положај Србије у католичкој заједници (од г. Гарашанина)

На молбу коју је поглавару Римокатоличке цркве упутила српска влада у циљу обезбеђивања припадницима римокатоличке вероисповести редовног вршења верских обреда, одлучено је следеће:

1) Римокатоличка црква спадаће под надлежност бискупског седишта у Босни, које ће именовати потребно свештенство, које ће вршити све церемоније које спадају у његове дужности.

2) При именовању бискупије у Босни, Свети отац ће пазити на очвршћавање односа доброг склада између тог бискупског седишта и српске владе.

3) Свештеници који чине католичко свештенство у Србији биће током њиховог боравка у земљи сматрани за српске субјекте и неће зависити ни од какве стране надлежности. Босански бискуп ће се договорити са српском владом приликом њиховог именовања.

4) Римокатолички свештеници из Србије, што се тиче чисто духовних питања, која ће, према канонима Римокатоличке цркве, превазилазити ограничење њихових овлашћења, за одлуке о томе обраћаће се бискупу из Босне.

Ипак, за удаљавање од бискупског седишта и да би се избегло угрожавање духовних интереса католика у Србији, свештеник у Београду имаће овлашћења обимна колико то допуштају црквени прописи.

V 15, f. 268

Париз, 22. јун 1864.

Позвао сам г. грофа Де Сартигаса да кардиналу, државном секретару, преда писмо г. Гарашанина приложено уз вашу депешу од 24. маја. У исто време сам замолио нашег амбасадора да препоручи државном секретару комбинацију коју је кнежева влада препоручила и овластио сам га да ми пренесе одговор његове еминенције.

V 15, f. 298–299

Париз, 17. август 1864.

Државни секретар Свете столице је предао нашем амбасадору и имам част да Вам пошаљем, у прилогу овог писма, одговор двора у Риму на писмо г. Гарашанина.

Према ономе што је кардинал Барнабо рекао г. Де Сартигасу, Света столица би понудила влади Михаила Обреновића да именује апостолског префекта посебно за Кнежевину.

У случају да српска влада сматра да би било боље, у складу са својим првим нацртом, да се управљање католицима у Србији повери босанским фрањевцима, било би корисно да нам г. Гарашанин омогући да се конгрегација Одељења за пропаганду обавести тачно о националности тог свештеника. Наиме, учинило ми се, према извештају г. Де Сартигаса, да кардинал Барнабо сумња да су фрањевци из Босне сви султанови поданици, пошто је папски викар сам, у овом тренутку, зачуђујуће, припадник аустријске националности.

V 15, f. 253–253

Београд, 14. октобар 1864.

Чим сам добио депешу коју је Ваша екселенција учинила част да напише 17. августа, предао сам г. Гарашанину писмо кардинала Антонелија које је било у прилогу.

Како је то писмо стигло тек неколико дана пре отварања Скупштине, г. Гарашанин није могао одмах да се позабави питањем које је било његова тема. Дошао је да са мном о томе разговара пре него што је пошао у Крагујевац, где је пратио кнеза, и дао ми је примерак.

Кардинал Антонели поставља као основу за преговоре које треба започети са српском владом, и на основу које ће папски префект бити послат у Београд, следеће три тачке:

1) Да сви католици у Србији, латинског или источног обреда, слободно практикују своју веру. – У том погледу неће бити никаквих тешкоћа.

2) Да мешовити брак буде уређен у складу са правилима које прописује католичка црква, да би се уклонила опасност од изопачења (*perversione*) католичког супружника и деце. – Питање мешовитог брака, рекао је г. Гарашанин, решено је законом и не можемо прихватити ништа што би томе било супротно.

3) Да Света столица има потпуну слободу деловања при организацији парохија и школа, за именовање свештеника и учитеља, да би католици имали сву помоћ потребну, и да деца оба пола добију одговарајуће образовање. – Изгледало је да г. Гарашанин мисли да ће та одредба католичке установе искључити из високог надзора који припада само српској влади, над свим школама у Србији, и то неће прихватити. Католичке установе мораће да се повинују закону који се односи на јавне школе.

Пошто је долазак папског префекта већ најављен, г. Гарашанин је предложио да не одговори на писмо кардинала Антонелија.

Ако ми је допуштено да додам, морам да изразим жаљење што, да би добио привилегије у овој земљи, за које мислим да могу да кажем да их тражи узалуд, двор у Риму одбија да искористи добро стварно расположење

српске владе, не шаљући у Београд свештеника који је тражен од ње, и чије присуство би ту заиста могло бити корисно.

V 16, f. 160

Београд, 2. новембар 1868.

Монсињор Штросмајер, бискуп из Ђакова и папски управитељ Босне и Србије, стигао је у Београд прошле суботе.

Треба напоменути да овде неће боравити. Долази ујутро, посебним бродом који му је Подунавска компанија ставила на располагање, и враћа се исте вечери у Земун. Јуче је давао благослов и увече је био позван на вечеру код митрополита. Српска младеж је искористила прилику да свештенику патриоти приреди серенаду са бакљама. Гомила од две до три стотине људи се окупила испред надбискупије, где је Филхармонијско друштво из Београда отпевало две до три националне химне. Један од учесника је прозвао његову висост, која му је са балкона одговорила са неколико пригодних речи, које су окупљени пропратили живим аплаузом.

Рекли су ми³² да је влада узалуд покушавала да спречи такво окупљање, и да се из гомиле чуло неколико повика који нису били добронамерни према Мађарској, што је могло бити протумачено као протест против хрватско-мађарског договора. Али ми поуздане информације допуштају да верујем да се ништа слично није догодило.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 6. 9. 2023.

Accepted: 18. 9. 2023.

PETAR V. KRESTIĆ, PhD, principal research fellow
The Institute of History Belgrade
Kneza Mihaila 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: petarkre@mts.rs

ON ATTEMPTS TO BUILD A CATHOLIC TEMPLE IN BELGRADE 1852–1868 (French diplomatic material)

SUMMARY: The paper presents French diplomatic material, created in the period from 1852 to 1868. Based on the correspondence of the French consuls in Belgrade with their superior ministers, it is possible to see the activities of two great powers, Austria and France, whose political and strategic interests were opposed in the Principality of Serbia. Having followed the activities of Josip Juraj Štrosmajer, the administrator of the Belgrade and Smederevo bishoprics, through which the Roman Catholic population of the Principality of Serbia found themselves under the protection of Austrian diplomacy, the French consul in Belgrade interpreted the bishop's actions as a convincing confirmation of the denial of France's right to protect Roman Catholics in the East as a whole, and in particular in the area of the Balkans, which was one of the foundations of both internal and external policy of France during the

³² Агент и француски генерални конзул у овом периоду био је Едуар-Филип Енгелхарт /Edouard-Philippe Engelhardt/ (1867–1874).

reign of Emperor Napoleon III. Evaluating the ecclesiastical and religious interests of Austria as completely opposed to the interests of his government, the French consul presented a proposal to the Minister of Foreign Affairs that France actively participate in solving the position of Roman Catholics in Serbia, well aware of all the benefits that the opening of a Catholic chapel in the French consulate in Belgrade and then the building of the church would bring to French political interests. Later French consuls in Belgrade continued the activities of their predecessors. The focus of their activity was a mediating role when submitting Serbia's request to the Holy Chair to enable the Principality to choose a church organization that would be completely independent in relation to the Diocese of Đakovo. In the mentioned period, the efforts of French diplomacy coincided with the actions of Russian diplomatic representatives in Serbia, who supported the Serbian government's aspiration to free the Principality from Austrian religious, church and all kinds of other restraints. A compromise on these issues was never reached. As Consul de Botmilio concluded with disappointment, the Holy Chair refused to take advantage of the sincere good mood of the Serbian government, so for the sake of obtaining certain privileges in the Principality of Serbia, it gave up sending a Franciscan priest from Bosnia to Belgrade, which was a request, not understanding the full benefit which the governments in Rome and Paris would have from the fulfillment of Serbian demands. In this way, the almost two-decade-long mission of French diplomatic representatives proved to be completely unsuccessful. After the described attempts, French diplomacy marginalized its further activity in this field in Serbia, leaving Serbian diplomatic representatives to fight with Roman Catholic Austria and Strossmeier as the spiritual initiator, propagator and main executor of the idea of union.

KEYWORDS: Principality of Serbia, Consulate of France in Belgrade, Josip Juraj Štrosmajer, Holy See, Ilija Garašanin, Pierre de Ségir-Dipéron

Мср МИЛЕНА ГОСТОВИЋ
Бечеј, Србија
Е-адреса: gostovicmilena@gmail.com

ДРЖАВНЕ ШКОЛЕ У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ (1876–1909)

САЖЕТАК: У раду је дат преглед реформи просветног система, којима је дефинисан институционални оквир образовног система и анализирана је структура свих државних школа у Косовском вилајету, пограничној провинцији Османског царства. Османски просветни систем огледа се у комплексности школских установа. Постојале су традиционалне, верске школе које су се називале сибјан, упоредо са модерним основним школама – ибтидаијама. На средњошколском нивоу паралелно су функционисале рушдије, реформисане средње школе и идадије, ниже гимназије. У раду је представљен детаљан попис основних и средњих школа широм Вилајета и објашњена чиновничка структура која је руководила оснивањем свих поменутих школских установа. Анализа просветне структуре рађена је на основу Годишњака Министарства јавног образовања, посебних државних докумената у којима су представљени подаци о разгранатом школском систему Османског царства током XIX века. Део података односи се на Косовски вилајет.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Османско царство, Косовски вилајет, Регулација јавног образовања, државне школе, сибјан, ибтидаије, медресе, рушдије, идадије

СТРУКТУРА ДРЖАВНИХ ШКОЛА ТОКОМ XIX ВЕКА

Током XIX века дошло је до модернизације целокупне управне структуре у Османском царству. Образовни и стручни кадар који је могао да одговори захтевима времена био је предуслов за амбициозне реформске подухвате. Модерне бирократе стасавале су у модернизованим школским установама унапређеног курикулума, који је поред традиционалних, верских учења укључивао и изучавање природних и друштвених наука. Основне школе биле су традиционалне куранске школе које су називане *сибјан школама* (осм. *sıbyan mektebi*) и медресе, институције вишег образовног нивоа у односу на сибјан школе. Очекивало се да ученици верских школа стекну најопштија

религијска знања. Крајем XVIII века започела је секуларизација образовног система. Прве секуларне школе имале су војни карактер, вођене идејама и управом страних, европских стручњака, с циљем оспособљавања будућег официјског кадра. Дотадашњи школски планови, базирани на верским и традиционалним учењима, допуњени су новим предметима, како би ученици, поред религијских, стекли и практична знања. Посвећена је пажња изучавању страних језика, а европска стручна литература превођена је на османски језик. Унапређење образовног система настављено је током читавог XIX века. Обавезно основношколско образовање први пут је прокламовано 1824. године, али се односило само на дечаке у Истанбулу. Цивилне средње школе формиране су током наредне деценије због потреба школовања бирократског кадра. Прва таква институција била је Правна школа, отворена 1838. године, где су се будући чиновници током трогодишњег школовања обучавали за рад у државној служби. Успостављањем цивилних средњих школа сибјан школе су формално постале основношколске институције, где су ученици стицали елементарна знања и припремали се за наредни степен образовања. Даље реформске подухвате у сфери образовања преузео је *Привремену ујравни савет* (осм. *Meclis-i Muvakkat*), успостављен 1845. године, који је из практичних разлога наредне године прерастао у сталну институцију под називом *Ујравни савет за јавно образовање* (осм. *Meclis-i Maarif-i Umumiye*).¹ *Министарство јавног образовања* (осм. *Maarif-i Umumiye Nezareti*),² основано 1857. године, преузело је координацију над целокупним школским системом, изузимајући медресе, које су остале под надлежношћу шејхулислама, задржавајући традиционално образовање засновано на религијским учењима. Једна од најдалекосежнијих одлука из сфере образовања било је оснивање посебних школских институција – *рушдија* или *руждија* (осм. *rüşdiye*), које су првобитно успостављене као припремни разреди за средње школе. Ове више основне школе трајале су једну или две године и све до 1867. године биле су доступне само за муслиманске ученике. Постепено су прерасле у самосталне, више основне образовне институције у којима је реализована разредна настава.³ Ширум Царства биле су распоређене и бројне стране, мисионарске и милетске⁴ школе, које су немуслиманским ученицима пружале алтернативу у односу на државне школе. Програм милетских школа

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, Orijentalni institut i IR-CICA Sarajevo–Istanbul 2004, 867–870.

² О развоју и административној структури Министарства јавног образовања током XIX и XX века вид.: Teyfur Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-ı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 51, Sayı 01 (1996), 183–247.

³ Lathiful Khuluq, “Modernization of Education in the Late Ottoman Empire”, *Al-Jami'ah: Journal of Islamic Studies*, Vol. 43, No. 1 (2005), 48; Ebubekir Ceylan, “An Analysis of History of Turkish Education: Sources, Pioneers and Approaches”, *Textbooks and Citizenship in Modern and Contemporary Europe*, Peter Lang, New York 2016, 78.

⁴ Милети су били посебне религијско-етничке заједнице које су имале различита верска и правна овлашћења у одређеном временском периоду, потврђена од стране султана (Benjamin Braude, “Foundation Myths of Millet System”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, Holmes & Meier Pub, New York – London 1982, 69–89; Recep Senturk, “Minority Rights in Islam: From Dhimmi to Citizen”, *Islam and Human Rights: Advancing a US-Muslim Dialogue*, Center for International and Strategic Studies (CSIS), Washington, D.C. 2005, 67–99.

био је у складу са верским и националним идентитетима самих заједница и зато школовање немуслимана у овим приватним школама није било у интересу централне администрације. Стратегија за развој школског система прокламована је 1869. године *Регулацијом јавног образовања* (осм. *Maarif-i Utumiye Nizamnamesi*).⁵ Коришћена су искуства западноевропских образовних система, нарочито француска. Био је то први османски закон из области просвете који је имао општи карактер, јер је важио на територији читавог Царства. Документ се састојао од 198 чланова распоређених у пет поглавља. Примарни државни интерес био је стварање функционалног образовног система. Основношколско образовање постало је обавезујуће за све дечаке узраста између шест и десет година и за све годину дана старије девојчице. Првим поглављем Регулације дефинисан је развој унификованог школског система и испланирана изградња образовних институција широм државе, координирана из престонице. Врсте и бројност школских установа зависиле су од броја становника. Основне школе требало је отворити у сваком селу. У закону је прецизно наведена неопходност отварања по једне рушдије на сваких 500 становника по селима и градовима, као и успостављање идадија на сваких 1.000 становника у центрима каза и санџака.⁶ Многи ученици након завршене рушдије нису били спремни за наредни, универзитетски ниво школовања. Као решење, централна власт је успоставила додатну образовну степеницу, посебне средње школе идадије (осм. *idadi*), које су радиле упоредо са рушдијама. Идадије су по оснивању функционисале као припремни разреди за високообразовне институције. Регулацијом су реформисане као самосталне, трогодишње ниже гимназије, у којима су се ученици обучавали за позиције квалификованих државних службеника.⁷ У центру сваког вилајета требало је успоставити *лицеј* (осм. *Mekteb-i Sultani*).⁸ Регулацијом је дефинисана структура образовних институција, а накнадним законима и

⁵ О чиновницима који су учествовали у доношењу Регулације вид.: Kiyohiko Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 51, Sayı 51 (2018), 181–207.

⁶ Регулацијом о управи у вилајетима из 1864. године успостављени су вилајети као административно-управне јединице, на челу са валијама. Територија вилајета била је подељена на мање управне јединице санџаке (ливе), који су се делили на казе. Казе су биле састављене од нахија, а најмања територијална јединица било је село. Вид.: Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Завод за уџбенике, Београд 2009, 4–17; Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti (1877–1912)*, Gece Kitaplığı, İstanbul 2014, 50–57; Милена Гостовић, *Косовски вилајет (1879–1900). Годишњи извештаји (салнаме)*, Матица српска, Нови Сад 2021, 42–51.

⁷ E. İhsanoğlu, н. д., 893; Ersoy Topuzkanamış, "Osmanlı Dönemi İlk Modern İdadi Programlarında Türkçe Eğitimi: 1892 Yılı Örneği", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 19 (2018), 188–199.

⁸ Друго поглавље Регулације уређивало је ингеренције Министарства јавног образовања. Испити и процедура добијања диплома дефинисани су у трећем поглављу. Чланови четвртог поглавља односили су се на оспособљавање стручног наставничког кадра неопходног за потребе нарастајуће администрације као и образовање довољног броја наставника за све школе, услове наставничког запошљавања и рада. Последње поглавље дефинисало је питање финансија и расподеле неопходних средстава за изградњу планиране просветне мреже. Вид.: Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom. Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press 2002, 113–115; E. Ceylan, н. д., 79; Selman Tunay Kamer, "Evaluation of Public Education and Teacher Training on the Basis of 1869 Regulation in the Ottoman Era", *Journal of History Culture and Art Research*, Vol. 9, No. 2 (2020), 16–21.

регулативама унапређиван је просветни систем. Основним законом / Уставом из 1876. године (осм. *Kanun-i Esasi*) поново је прописано обавезно основно-школско образовање за дечаке старости од шест до десет година и годину дана старије девојчице. Успостављање модерних основних школа, *ibtidaiyye* (осм. *ibtidaiyye*), озакоњено је 1870. године тзв. *Новим меџоом* (осм. *Usul-i Cedid*), којим је стандардизован школски програм и утврђено време трајања часова.⁹ Ибтидаије су биле својеврстан спој класичног и савременог образовања, где су ученици током трогодишњег образовања савладавали читање и писање, учили једноставне рачунске операције и стицали знања о религији.¹⁰ Овакав приступ био је покушај централних власти да унапреде традиционално образовање, осавремене уџбенике и курикулум учине пријемчивим за не-муслиманску децу и тако их спрече да се образују у страним школама. Ученици су могли да бирају између две врсте основних школа: традиционалних образовних институција, сибјан школа, и ибтидаија модерних верзија религијских школа. Локалне власти су у срединама са већинским муслиманским становништвом потенцирале сибјан школе и неговање традиционалних вредности у образовању.¹¹

Ефективна примена закона из области просвете најучљивија је током Хамидовског периода (1876–1909), када је отварање државних школа у провинцијама било у складу са државном идеологијом османизма и покушајем супротстављања национализмима. Показатељ државних напора током Хамидовске ере је образовна мрежа са више од 10.000 школа.¹² Државне школе требало је да пружи задовољавајућу алтернативу наспрот страним, мисионарским школама, првим модерним школама у османским провинцијама.¹³ Имплементација законских регулатива зависила је од финансијских потенцијала и друштвено-политичких односа на терену. Просветни фонд успостављен је 1884. године, али није могао да подмири потребе експанзивног развоја школске мреже. Недостатак новца спречио је успостављање идадија све до 1872. године у престоници, односно до 1885. у провинцијама.¹⁴ Из државне касе финансирано је отварање основних школа и медреса, док су средства за оспособљавање рушдија и идадија сакупљена из локалних фондова којима су управљали вилајетски чиновници. Инсистирање на обезбеђивању новца указује на важност образовне структуре и одлучност државног врха да доследно спроведе одредбе Регулације.¹⁵

⁹ Avnel Wishnitzer, "Teaching Time: Schools, Schedules, and the Ottoman Pursuit Progress", *New Perspectives on Turkey*, No. 43 (2010), 11–19.

¹⁰ L. Khuluq, н. д., 46–47.

¹¹ Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12 (2008), 26; Togay Seckin Bırbudak, Bulent Akbaba, "Education Life in the Kosovo Province in the Early Part of Twentieth Century", *International Journal of Academic Research*, Vol. 5, No. 4 (2013), 256.

¹² Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922*. New York 2000¹, 62.

¹³ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a İslahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar*, Cilt 8 (1999), 42–47; Selçuk Aksin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908. Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill Academic Pub., Leiden etc. 2001, 5–15; B. C. Fortna, н. д., 43–60; E. Ceylan, н. д., 74; T. Erdoğan, н. д., 207–208.

¹⁴ E. İhsanoğlu, н. д., 891–894.

¹⁵ Selçuk Aksin Somel, "Ottoman Islamic Education in the Balkan in the Nineteenth Century", *Islamic Studies*, Vol 36, No 2/3 (1997), 444; B. C. Fortna, н. д., 115–120.

За све новоотворене школске установе требало је обезбедити потребан број квалификованих наставника. Наставнички кадар стасавао је у посебним средњошколским просветним институцијама. Прва Средња школа за образовање наставничког кадра почела је с радом 1848. године у престоници. Недовољна заинтересованост ученика, неадекватна оспособљеност већине њих за овај образовни ниво као и недостатак финансијских средстава онемогућили су даљи рад школе у трајању од две деценије. Престоничке школе нису могле да задовоље потребе просветног система у успону, па су од 1875. године школе за обучавање учитељског кадра отворене у вилајетима широм Царства (Босна, Крит, Коња). У првој деценији XX века било је тридесетак таквих школа широм провинција. На тлу Косовског вилајета, поред школе у Скопљу, отворене су нове у Призрену и Штипу. Образовање наставничког кадра у провинцијама било је од велике важности, јер је то била основа за успех даљих реформи и ширење мреже школа.¹⁶ Наставници су били у обавези да прихвате наименовање у делу државе, по одлуци Министарства образовања. Наставничку позицију, са тачно утврђеном платом обављали су пет година. Због оптерећености државног буџета, наставничке плате су често касиле. Месечни приходи наставника у сеоским и мањим градским срединама били су на терету локалног становништва.¹⁷ У случају самоиницијативног прекида радног односа без одговарајућег оправдања, наставници су новчано кажњавани, уз немогућност добијања поновног запослења.¹⁸ Строга правила нису привлачила довољан број ученика у ове стручне школе. Ученици који су долазили били су малобројни, јер је школовање у већем граду вилајета захтевало финансирање од стране родитеља. Неки од њих су се школовали у основним школама у својим селима, без могућности да га даље наставе. Додатан проблем је што малобројни ученици нису имали одговарајуће знање ни квалификације, али су примани у школу, јер је стручан кадар био предуслов за остварење државне образовне политике. У таквим условима, примана су талентована деца без обзира на претходно образовање.¹⁹ Због свега наведеног јасно је да стручне школе нису могле да остваре високо постављена очекивања и пружи планиране резултате. Квалитет и квантитет државних школа нису били у одговарајућој равнотежи, због недостатка економског и стручног потенцијала. Било је дискутабилно у којој мери су могле да парирају страним школама, што је био један од прагматичних циљева државне политике.

Образовна лествица школских институција детаљно је одређена законским оквирима, али у пракси се задржао дуализам, присутан широм државе. Паралелно су функционисале сибјан школе и ибтидаије на основном ступњу образовања, као и рушдије и идадије на средњошколском нивоу. Наставни план и програм, као и квалитет наставе нису се разликовали само

¹⁶ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 152–153; S. T. Kamer, н. д., 19–21.

¹⁷ E. İhsanoğlu, н. д., 887; Ebubekir Keklik, “Son Dönem Osmanlı Eğitim Teşkilatında Öğretmen Sorunu”, *OTAM* 50 (2021), 143–150.

¹⁸ Selçuk Aksin Somel, “Christian Community Schools During the Ottoman Reform period”, *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy*, Routledge, London – New York 2005, 257–263.

¹⁹ B. Kodaman, н. д., 152–153.

у институцијама које су напоре до функционисале, него су зависили од појединачних установа. Основне школе, сибјан и ибтидаје, до осамдесетих година XIX века забележене су спорадично, док је од наредне деценије почело систематско оснивање државних школа. Највећи проблем био је оспособити ученике за наредни ниво школовања, што је било у директној вези са компетенцијама учитељског кадра.²⁰ Посебан изазов за администрацију било је отворити довољан број средњих школа и задовољити потребе становништва. На тлу Косовског вилајета, поред све већег броја рушдија, дуго је функционисала само једна идадија и неколико стручних школа, које су биле смештене у центру провинције. Тиме се отворило питање финансијских могућности ученика. Ученици са периферије морали су да имају обезбеђен смештај. Није било могуће да локална администрација оспособи потребан капацитет интерната и финансира пратеће трошкове ученика.

Косовски вилајет, погранична територија Царства, имао је хетерогену етничку и верску структуру, па образовање у државним школама није било приоритет немуслиманским ученицима. Приватне школе балканских народа, којима су управљале милетске организације, превазилазиле су образовни карактер и постепено резултирале трансформацијом религијских заједница у националне. Зато је отварање немуслиманских школа био константан притисак за администрацију, одраз борбе за утицај у провинцијама.²¹ Регулација јавног образовања онемогућавала је приватним школама да раде без дозволе и обавезивала их да ускладе наставне планове са државном политиком. Министарство образовања је 1886. године образовало посебну комисију за инспекцију немуслиманских школских установа у престоници, састављену од чланова *Просвејћеног савета* (осм. *Meclis-i Maarif*). Почели су са радом тек 1890. године једногодишњим мандатом. Посебне комисије на терену проверавале су да ли су школе радиле у складу са законом.²² *Савети за инспекцију и надзор* (осм. *Encümen-i Teftiş ve Muayene*) формиран 1896. године надгледали су наставни процес, проверавали коришћене уџбенике и утврђивали компетенције учитеља. Свако одступање од закона подразумевало је затварање школа. Подозрење међу балканским народима пратило је међусобно потказивање властима. Недостатак финансијских средстава за изградњу школа и запошљавање додатног провинцијског кадра надлежног за локална просветна питања и строжу контролу резултирао је тиме да је вилајетска власт користила сукобе међу милетима и затварала школе, служећи се законским регулативама као оправдањем.²³

²⁰ B. C. Fortna, н. д., 90–114; Hamza Altın, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1 (2008), 276–282.

²¹ Atilla Çetin, “Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *Dergi Park* (1982), 193–206; Александра Новаков, *Сјубови српске просвејће. Српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Завод за уџбенике, Београд 2017, 9–44.

²² О члановима инспекција распоређених широм Царства и њиховим ингеренцијама дефинисаним Уредбом о општем образовању вид.: Yasemin Tümer Erdem, “Osmanlı Eğitimi Sisteminde Teftiş”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 26 (2009), 55–91.

²³ B. C. Fortna, н. д., 91–98; S. A. Somel, *Christian Community Schools*, 271–272.

ТРАДИЦИОНАЛНЕ ШКОЛЕ

Најподробније податке о школском систему Османског царства пружају *Годишњази Министарства јавног образовања* (осм. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye*), публиковани од 1898/99. до 1903/04. године. У овим јединственим документима прецизно су наведени подаци о чиновницима и раду Министарства јавног образовања, законске регулативе и детаљна просветна структура свих провинција са акцентом на државне школе.²⁴ Администрација школског система на нивоу провинције била је поверена посебној *Просветној управи* (осм. *Maarif İdaresi*) састављеној од чиновника послатих из престонице, који су спроводили одлуке Министарства јавног образовања (Табела 1). Контролу над свим просветним питањима у Косовском вилајету, као управитељ образовања, током 1898. године вршио је Халил Кемал-бег, кога је наредне године заменио Абдулах-бег, са петогодишњим мандатом. Са њима су директно сарађивали рачуновођа, његов помоћник, чиновник задужен за финансије, као и писар. Просветној управи је 1903. године додата и функција инспектора за надзор немуслиманских школа, наименовањем Халила Зекје. Законом је предвиђено да Просветна управа функционише као мешовити савет, што се није доследно спроводило у Косовском вилајету, јер су преимућство имали муслимански представници. Поменути чиновници су из центра покрајине координирали просветним активностима преко канцеларија распоређених по казама. *Просветне комисије* (осм. *Maarif Komisyonu*), као продужена рука престоничког ауторитета, бринуле су о адекватном спровођењу званичних одлука.²⁵

Табела 1. Просветна управа Косовског вилајета²⁶

	Директор образовања	Рачуновођа	Референт рачуноводства	Писар	Финансијски повереник
1898.	Халил Кемал-бег	Осман Нури-бег	Мехмед Шефик-ефендија	Мехмед Неџиб-ефендија	Јусуф Зија-ефендија
1899.	Абдулах-бег	Осман Нури-бег	Мехмед Шефик-ефендија	Мехмед Неџиб-ефендија	Мехмед-ефендија
1900.	Абдулах-бег	Осман Нури-бег	Мехмед Шефик-ефендија	Мехмед Неџиб-ефендија	Мехмед-ефендија
1901.	Абдулах-бег	Мехмед Ариф-ефендија	Мехмед Шефик-ефендија	Мехмед Неџиб-ефендија	Мехмед-ефендија
1903.	Абдулах-бег	Јусуф Кенан-ефендија	Мехмед Шефик-ефендија	Мехмед Неџиб-ефендија	Мехмед Шефик-ефендија

²⁴ Tuğba Şimşek, *1316 H Tarihli Maarif Salnamesine Göre Yabancı Okullar ile Gayrimüslim Okullarında Türkçe Eğitimi ve Öğretimi* (Необјављена мастер теза), Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2015, 9–11.

²⁵ М. Гостовић, н. д., 112–113.

²⁶ İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Sayılar D02473, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye, 1. Def'a, 1898. (SNMU 1898), 1134; İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Sayılar D02473, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye, 2. Def'a, 1899. (SNMU 189), 1330; İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Sayılar D02473, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye, 3. Def'a, 1900. (SNMU 1900), 1502; İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Sayılar D02473, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye, 4. Def'a, 1901. (SNMU 1901), 770; İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Sayılar D02473, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Ummumiye, 6. Def'a, 1903. (SNMU 1903), 627.

Просветна управа надгледала је рад свих образовних институција на територији вилајета и успостављала нове школе у зависности од потреба становништва и финансијских могућности провинције. Најстарије школе биле су религијског карактера, медресе, које су функционисале као више верске школе. Школски програм верских школа зависио је искључиво од компетенција учитеља (осм. *hoca*). Подучавање је подразумевало савладавање елементарне писмености, исламске религије и османске традиције методом учења напамет и континуираним понављањем. Такав приступ онемогућио је ученике да стекну практичне вештине, а многи од њих су и након завршене школе остали неписмени.²⁷ Медресе се не помињу у Регулацији јавног образовања јер нису биле реформисане. Наставиле су да функционишу по традиционалним принципима, заснованим на домену религије, независно од других образовних институција.²⁸ Својеврстан су пример дуализма који се у државним, јавним школама задржао и након корените промене током XIX века, јер су упоредо функционисале са реформисаним средњим школама.²⁹ Локална власт инсистирала је на отварању медреса нарочито у срединама где је муслиманско становништво било већинско. Медресе су биле распоређене у свим санџацима Косовског вилајета, углавном у централним градовима каза, а ретко по селима (Табела 2). Највише медреса функционисало је у Скопском санџаку: у истоименој кази било је осам школа, у Штипу и Радовишту по две, а само по једна медреса радила је у казама Паланка, Кратово, Кочане и Куманово. Последње су успостављене четири медресе у кази Велес. На територији Приштинског санџака првобитно је било осам медреса: две у Вучитрну и Приштини, а по једна у Гњилану, Митровици, Прешеву и селу Добручин. Почетком XX века, због промена у административној структури, забележене су само три медресе у Приштинској ливи, две у централној кази и једна у Пријепољу, док су остале и даље радиле, али у оквиру санџака Призрен и Пећ. У Призренском санџаку радило је осам медреса, од којих је половина била у истоименој кази, а остале су биле распоређене у Гостивару и Тетову (по две). Константан број медреса функционисао је у Новопазарском/Сјеничком (3) и Пљеваљском санџаку (23). Почетком XX века учача се смањен број ученика само у Приштинском санџаку, због поменутих административних промена и измештања школа у оквиру суседних санџака, док се у другим ливама број школа и ученика незнатно повећао.³⁰ У свакој медреси на тлу Косовског вилајета радио је по један учитељ.³¹

²⁷ S. A. Somel, *Ottoman Islamic Education*, 443; Avnel Wishnitzer, н. д., 9–10.

²⁸ E. İhsanoğlu, н. д., 853–872.

²⁹ Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923. The Impact of the West*, University of Texas Press, Austin 1990, 176.

³⁰ SNMU 1899, 1338–1341; SNMU 1900, 1511–1513; SNMU 1901, 812–815; SNMU 1903, 635–636.

³¹ M. Ünlü, н. д., 194–195.

Табела 2. Медресе на тлу Косовског вилајета³²

	Скопски санџак		Приштински санџак		Призренски санџак		Новопазарски (Сјенички) санџак		Пећки санџак		Пљеваљски санџак	
	М ³³	У ³⁴	М	У	М	У	М	У	М	У	М	У
1899/1900.	16	313	8	305	8	589	3	100	3	77	1	23
1900/01.	16	313	8	305	8	589	3	100	3	77	1	23
1901/02.	16	313	8	305	8	589	3	100	3	77	1	23
1903/04.	20	391	3	184	12	608	3	105	4	169	1	20

РЕФОРМИСАНЕ ОБРАЗОВНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ

Највише основних школа на тлу Вилајета успостављено је током прве деценије владавине султана Абдулхамида II (Табела 3). Сибјан школе биле су најбројније на тлу Призренског санџака, једна се налазила у Нахији Гостивар, а остале су биле распоређене у Тетовској кази. Све сибјан школе у Пљеваљском санџаку функционисале су у истоименој кази. У Новопазарској ливи верске школе основног нивоа радиле су у Бијелом Пољу, док је на тлу Скопског санџака било 17 сибјан школа у истоименој кази, а остале су се налазиле у Штипу. Већина сибјан школа била је мешовита, доступна за дечаке и за девојчице. Поједине су функционисале као изразито мушке основне школе. На територији Призренског санџака 34 мушке сибјан школе налазиле су се у Тетовској кази, а само једна у Нахији Гостивар. Истовремено, постојала је само једна женска сибјан школа, такође у Тетову.³⁵ На примеру Косовског вилајета евидентно је да су локалне власти све до осамдесетих година XIX века убрзано отварале сибјан школе, често на рачун ибтидаија. Тај тренд прекинут је деведесетих година. Последња сибјан школа отворена је 1897/98. године у Тетову, у Призренској ливи.³⁶ У Приштинском и Пећком санџаку нису радиле сибјан школе, него само ибтидаије. Централна власт је планирала да се све сибјан школе постепено трансформишу у ибтидаије, како би модерним школским програмом парирала страним школама и привукла ученике немуслимане. До краја прве деценије XX века тај план није у потпуности реализован, нарочито у удаљеним деловима Царства.³⁷

³² SNMU 1899, 1338–1341; SNMU 1900, 1511–1513; SNMU 1901, 812–815; SNMU 1903, 635–636.

³³ Број медреса на нивоу санџака.

³⁴ Број ученика у медресама.

³⁵ SNMU 1901: 816–829; SNMU 1903: 638–649.

³⁶ SNMU 1901, 828.

³⁷ E. İhsanoğlu, н. д., 874–875.

Табела 3. Распоред сибјан школа на тлу Вилајета³⁸

	Скопски санџак	Приштински санџак	Призренски санџак	Новопазарски санџак	Пећки санџак	Пљеваљски санџак
1901/02.	19	—	42	22	—	30
1903/04.	24	—	42	22	—	30

На тлу Косовског вилајета било је много више ибтидаија у односу на сибјан школе, а прва је отворена 1873/74. године у Бијелом Пољу у Новопазарском санџаку (Табела 4).³⁹ Ибтидаије су се убрзано отварале од осамдесетих година широм вилајета. У наредној деценији фаворизована је територија Скопског и Призренског санџака, а почетком XX века отварање су само у централном санџаку. Највише ибтидаија било је распоређено на тлу Скопског санџака, у казама Штип, Кочани, Малеш, Скопље, Куманово, Радовиште, Кратово, Паланка и Качаник. Много мање ибтидаија радило је на тлу Призренског санџака (казе Призрен, Тетово и Нахија Гостивар) и Приштинског санџака (казе Приштина, Митровица, Гњилане, Прешево), а само неколико функционисало је у Пљеваљском санџаку (казе Пљевља, Пријепоље, Прибој), Новопазарском санџаку (казе Нови Пазар, Бијело Поље, Сјеница, Нова Варош) и Пећком санџаку (казе Пећ, Ђаковица, Трговиште). Већина ибтидаија била је мешовитог карактера, где су се дечаци и девојчице заједно школовали. Посебне женске ибтидаије првобитно су биле распоређене на тлу Скопског санџака (казе Скопље, Штип, Куманово, Паланка, Кратово, Радовиште, Малеш) и Пљеваљског санџака (истоимена каза), а накнадно и у Приштинској кази. У истим санџацима (казе Штип, Пријепоље, Прибој, Пљевља), као и у Кази Призрен радиле су ибтидаије доступне само за дечаке.⁴⁰

Табела 4. Распоред ибтидаија на тлу Вилајета⁴¹

	Скопски санџак	Приштински санџак	Призренски санџак	Новопазарски санџак	Пећки санџак	Пљеваљски санџак
1898/99.	95	12	36	4	2	6
1899/1900.	98	13	35	4	2	6
1900/01.	98	14	35	4	2	6
1901/02.	132	55	37	5	5	19
1903/04.	132	55	37	6	5	19

На основу приказане статистике евидентно је да се мрежа основношколских институција на тлу Косовског вилајета експанзивно развијала током Хамидовског периода (Табела 5). Табела показује број новоотворених школа за периоде од по десет година. Највише основних школа формирано је на територији Скопског санџака, нарочито у Кази Штип, затим Призренског санџака (казе Призрен и Тетово) и Новопазарског санџака (Каза Бијело Поље).

³⁸ SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

³⁹ SNMU 1901, 824.

⁴⁰ SNMU 1898, 1144–1151; SNMU 1899, 1344–1350; SNMU 1900, 1516–1522; SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

⁴¹ SNMU 1898, 1144–1151; SNMU 1899, 1344–1350; SNMU 1900, 1516–1522; SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

Табела 5. Основне школе на тлу Вилајета⁴²

	Скопски санџак		Приштински санџак		Призренски санџак		Новопазарски санџак		Пећки санџак ⁴³		Пљеваљски санџак	
	И ⁴⁴	С ⁴⁵	И	С	И	С	И	С	И	С	И	С
1876/77.	20	4	11	–	4	23	2	1	1	–	–	–
1886/87.	76	20	–	–	33	18	1	17	1	–	15	30
1896/97.	21	–	42	–	1	1	2	3	2	–	–	–
1903/04.	21	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–

Након завршене основне школе, ученици су могли да наставе школовање у рушдијама. Тежиште наставног плана померено је са религијског знања на друштвене и природне науке, учење страних језика и могућност развоја посебних талената ученика. Ученици првог разреда проширивали су знања о исламској вери, османском језику и правопису, са акцентом на арапски и персијски језик. Учили су да користе различите стилове писања током часова калиграфије. У другој години додати су нови предмети: математика, географија и уметност, а у четвртој историја, елоквенција, књиговодство. Проширењем курикулума на општа знања, централна власт је пружила модификован школски програм, пријемчивији за немуслиманске ученике.⁴⁶ Накнадно је четворогодишњи програм замењен трогодишњим, како би ученици били мање оптерећени, што се није доследно примењивало у свим деловима Царства. Непосредно пре оснивања Косовског вилајета као засебне провинције, 1877. године, на истој територији функционисало је 25 рушдија, распоређених у већим казама свих санџака. Највише рушдија радило је у Скопском санџаку – осам, од којих је једна била женска, а друга војна, обе смештене у централној кази. Преостале су се налазиле у Штипу, Радовишту, Кочанима, Куманову, Кратову и Паланци. На територији Приштинског санџака успостављено је пет рушдија, једна у истоименој кази, остале у Вучитрну, Митровици, Гњилану и Прешеву. По три средње школе радило је у Призренском санџаку (казе Призрен, Тетово и Нахија Гостивар), Пећком санџаку (казе Пећ, Ђаковица, Беране), Новопазарском санџаку (казе Нови Пазар, Сјеница, Ђаковица) и Пљеваљском санџаку (казе Пљевља, Пријеполје, Беране).⁴⁷ Нове рушдије отворене су током Хамидовског периода у свим санџацима осим у Пљеваљском (Табела 6). Вероватно су постојеће школе могле да подмире потребе ученика. Највише рушдија било је у Скопском санџаку (казе Скопље, Кочани, Кратово, Малеш), затим у Приштинском санџаку (казе Митровица, Гњилане, Прешево, Вучитрн), Призренском санџаку

⁴² SNMU 1898, 1144–1151; SNMU 1899, 1344–1350; SNMU 1900, 1516–1522; SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

⁴³ Последња два издања годишњака наводе још једну ибтидаију у Пећком санџаку, али без године оснивања, па она није урачуната у приказану статистику.

⁴⁴ Ибтидаије.

⁴⁵ Сибјан школе.

⁴⁶ Fatma Kaya Doğanay, “Rüşdiye Mekteplerinde Tarih Dersi”, *Dergi Park*, Sayı 25 (2010), 110–111.

⁴⁷ SNMU 1898, 1134–1141; SNMU 1899, 1331–1337; SNMU 1900, 1503–1509; SNMU 1901, 771–811; SNMU 1903, 629–634.

(Каза Тетово и Нахија Гостивар), а најмање у Новопазарској ливи (прво у Сјеници, а потом у Новој Вароши) и Пећкој ливи (првобитно у Берану, касније у Пећи).⁴⁸ Успостављањем рушдија девојчице су добиле прилику да се образују на средњошколском нивоу.⁴⁹ Ученице су стицале општа и практична знања из домена религије, друштвених наука, писмености, аритметике, а посебна пажња посвећена је савладавању технике ручних радова и домаћинства.⁵⁰ Посебна рушдија за женску децу, на територији вилајета, радила је само у Скопљу, а предавале су искључиво учитељице, најчешће муслиманке (Табела 7).⁵¹

Табела 6. Број рушдија на тлу Косовског вилајета основаних током периода владавине султана Абдулхамида II⁵² (Хамидовском)

	Скопски санџак	Приштински санџак	Призренски санџак	Новопазарски санџак	Пећки санџак	Пљеваљски санџак
1898/99.	7	3	2	1	1	–
1899/1900.	7	3	2	1	1	–
1900/01.	7	3	2	1	1	–
1901/02.	11	–	–	–	–	–
1903/04.	13	4	2	2	3	–

Табела 7. Број ученица и учитељица у женској рушдији у Скопљу⁵³

	Женска рушдија у Скопљу	
	Број ученица	Број учитељица
1898/99.	130	3
1899/1900.	132	1
1900/01.	132	1
1901/02.	135	3
1903/04.	157	4

Образовање у рушдијама пружало је варијетете у садржају, а квалитет наставе је варирао у зависности од самих школа и способности наставника. Алтернатива је било школовање у идадијама, посебним средњошколским

⁴⁸ SNMU 1898, 1144–1151; SNMU 1899, 1344–1350; SNMU 1900, 1516–1522; SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

⁴⁹ Прва рушдија специјализована за образовање девојчица отворена је у престоници 1859. године. О наставничком кадру и школском програму ове образовне институције вид.: Mustafa Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttukları Dersler”, *Belleten*, Sayı 253 (2004), 649–670.

⁵⁰ М. Şanal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen*, 651; Mustafa Şanal, “Woman’s Teacher Training in the Ottoman Empire During the Westernization Period, c. 1839–1920”, *History Studies*, Volume 5, Issue 1, 332; Uğur Unal, *II. Mesrutiyet Öncesi Osmanlı Rusdiyeleri (1897–1907)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2014, 19.

⁵¹ Само у последњем издању годишњака је забележена једна учитељица немуслиманка.

⁵² SNMU 1898, 1144–1151; SNMU 1899, 1344–1350; SNMU 1900, 1516–1522; SNMU 1901, 816–829; SNMU 1903, 638–649.

⁵³ SNMU 1898, 1128; SNMU 1899, 1336; SNMU 1900, 1508; SNMU 1901, 886; SNMU 1903, 632.

институцијама, чији је образовни програм обухватао османски језик, књижевност, правопис, етику и корпус предмета о чиновничким пословима. Друштвене науке имале су примат над корпусом верских предмета, како би школе биле пријемчивије за немуслиманску децу. Наредним изменама продужавано је школовање у идадијама, а почетком XX века одлучено је да курикулум буде шестогодишњи.⁵⁴ Тиме је систем рушдија постао излишан, па су оне формално укинуте. На тлу Косовског вилајета радиле су само две идадије – Скопљу и Сјеници (Табела 8). У средњим школама заједно су се образовала муслиманска и немуслиманска деца.

Табела 8. Број ученика у идадијама на тлу Косовског вилајета⁵⁵

	Идадија у Скопљу		Идадија у Сјеници	
	Муслимани	Немуслимани	Муслимани	Немуслимани
1898/99.	111	10	–	–
1899/1900.	107	13	–	–
1900/01.	107	13	–	–
1901/02.	124	25	–	–
1903/04.	205	160	66	6

У Скопљу, вилајетском центру, постојале су посебне средње стручне школе (Табела 9). Директор *Више војне школе* (осм. *Üsküb Ruşdiye Askerisi*) био је Исмаил-ефендија, а целокупан наставнички кадар чинила су војна лица. Друга стручна школа била је *Виша школа за образовање учитељског кадра* (осм. *Dâr'ül-muallimîn*). Са радом је започела 1880. године у Приштини, али је 1888. године пресељена, измештањем вилајетског центра у Скопље.⁵⁶ Директор Исмаил-ефендија истовремено је радио и као учитељ, уз једног или двојицу колега. Угледу школе, као и унапређењу дидактичког приступа допринео је Сабри Цемал-бег који је обављао директорску функцију до затварања школе 1912. године. Био је преводилац и аутор педагошких приручника, у којима је потенцирао модернизацију наставних метода и техника. Као предуслов успешног школовања сматрао је компетентност наставника и узимање у обзир узраста ученика. Указивао је на важност самосталног савладавања читања и писања на основношколском нивоу, уместо учења напамет. Тежио је усклађивању школског плана и равнотежи између теоријских и практичних знања.⁵⁷

У Косовском вилајету посебно су функционисале средње занатско-индустријске школе, које су оспособљавале технички кадар за рад у занатству и индустрији. Сви полазници су имали теоријску наставу и праксу. Предвиђено је да примају и новчану накнаду за свој рад, али је дискутабилно

⁵⁴ Е. İhsanoğlu, н. д., 893; Е. Topuzkanamış, н. д., 188–199.

⁵⁵ SNMU 1898, 1134–1135; SNMU 1899, 1330–1331; SNMU 1900, 1502–1503; SNMU 1901, 770–771; SNMU 1903, 627–628.

⁵⁶ Е. Keklik, н. д., 134–135.

⁵⁷ Mustafa Şanal, Mustafa Durumşcelebi, “Kosovalı Eğitimci Sabri Cemil (Yalkut) Bey’in Bazı Derslerin Özel Öğretim Yönetimlerine İlişkin Görüşleri”, *Bal-Tam Türklük Bilgisi*, Sayı 12 (2010), 258–273.

колико је то функционисало у пракси.⁵⁸ Две занатске школе успостављене су на тлу вилајета 1895/96. године. Прва је била Занатска средња школа у Скопљу (осм. *Üsküb Hamidie Sanayi Mektebi*), којом је као директор управљао Халил-ефендија. Образовање је подразумевало шестогодишњи курикулум, са три усмерења: обућари, кројачи и столари. Друга занатска средња школа налазила се у Штипу (осм. *İstib Sanayi Mektebi*). У годишњацима је забележена само година оснивања, без података о управи, школском програму и броју ученика, па зато школа није наведена у табели.⁵⁹

Табела 9. Број ученика у средњим стручним школама у Скопљу⁶⁰

	Војна школа		Средња школа за образовање наставничког кадра		Индустријска школа	
	У ⁶¹	Н ⁶²	У	Н	У	Н
1898/99.	169	14	–	–	–	–
1899/1900.	169	15	–	–	–	–
1900/01.	169	15	–	–	–	–
1901/02.	174	14	39	2	–	–
1903/04.	103	16	42	3	80	13

Реформе из домена просвете биле су интегрални део XIX-овековне државне модернизације, која је изискивала стручан, квалификован кадар. Доследно спровођење закона требало је да обезбеди јединствен институционални образовни систем. Законске регулативе на тлу Косовског вилајета контролисала је Просветна управа, на челу са управитељем образовања. На основу доступних статистичких података евидентно је да је број школа током Хамидовског периода на тлу Косовског вилајета имао тенденцију раста. Резултат је био комплексна школска структура у којој су упоредо функционисале различите институције на истом образовном нивоу са непрецизно разграниченим функцијама. Локалне власти шириле су мрежу школа како би их учинили доступним за све грађане вилајета. Најдужу традицију имале су медресе, религијске школе вишег образовног нивоа у односу на сибјан школе. Медресе су функционисале изван институционалног оквира реформисаног школског система. Биле су распоређене у свим санџацима вилајета, а број ученика се константно повећавао. У интересу власти било је да одржава медресе, јер су неговале традиционалне вредности међу муслиманским становништвом. Школска управа није смела да занемари ни модерне школе, због притиска милетских и мисионарских школа. Реформисаним основним и средњим школама покушала је да пружи одговарајућу алтернативу немуслиманском становништву. На тлу вилајета најбројније су биле основне школе: верске, сибјан и модерне, ибтидаије, које су опстајале упоредо. Локалне

⁵⁸ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi, Cild: 1–2*. Eser Matbaası, İstanbul 1977, 627–637.

⁵⁹ SNMU 1901, 717; SNMU 1903, 638.

⁶⁰ SNMU 1898, 1140–1141; SNMU 1899, 1336–1337; SNMU 1900, 1508–1509; SNMU 1901, 709–711, 776; SNMU 1903, 633–636.

⁶¹ Број ученика.

⁶² Број наставника.

просветне власти су до осамдесетих година давале предност сибјан школама, нарочито у срединама са већинским муслиманским становништвом. Сибјан школе су биле распоређене по свим санџацима вилајета, изузев у Приштинском и Пећком санџаку. У наредној деценији дата је предност ибтидаијама, због конкурентности са страним школама. Највише ибтидаија отворено је током периода владавине султана Абдулхамида II на територији Скопског и Призренског санџака. Већина основних школа била је мешовитог карактера и у њима су паралелно образовани и дечаци и девојчице. Отварање средњих школа било је на терету провинцијалног фонда и зато се уочава мањи број средњих школа у односу на основне. Пре успостављања Косовског вилајета, на истом простору је функционисало 25 рушдија, а током владавине султана Абдулхамида II отворено је још 22, од којих је само једна била женска, смештена у центру провинције – Скопљу. Средњошколци су уместо у рушдијама могли да се школују у идадијама. Локална власт успела је да омогући финансијска средства само за две идадије, у Скопљу и Сјеници. Функционисале су и четири стручне школе: Војна школа, Индустријска школа и Школа за образовање наставничког кадра и биле су смештене у центру провинције, а Занатска школа радила је у Штипу. Стручне школе биле су доступне само ученицима који су живели у околини или онима који су могли да приуште школовање у престоници вилајета. Упркос напорима вилајетске администрације, законски оквири нису у потпуности могли да буду спроведени. Несигурни и недовољни финансијски потенцијали вилајета, недостатак и упитна обученост стручног кадра у комбинацији са агресивном просветном политиком балканских народа биле су свакодневни изазови локалним властима.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 20. 7. 2023.

Accepted: 9. 8. 2023.

MILENA GOSTOVIĆ, Ma
Bečej, Serbia
E-mail: gostovicmilena@gmail.com

STATE SCHOOLS IN KOSOVO PROVINCE (1876–1909)

SUMMARY: Education was one of the key segments of the transformation of the Ottoman Empire in the nineteenth century. The modernization of the school system was based on European experiences embedded in the traditional Islamic system. Reforms of the educational structure during the eighteenth and nineteenth centuries were consolidated by the Regulation of Public Education from 1869, and their implementation was most noticeable during the reign of Sultan Abdulhamid II (1876–1909). The effects of the reform efforts can be traced in special state documents, the Yearbooks of the Ministry of Public Education, which record the structure and arrangement of all educational institutions throughout the Empire, for each vilayet individually. The paper analyzes the structure and layout of primary and secondary schools on the territory of the Kosovo vilayet, border territory. Primary schools were traditional, religious, sibjan schools or modern, ibtidaje. Until the eighties of the nineteenth

century, the vilayet government rapidly opened sibjan schools, especially in areas with a majority Muslim population, and after that it gave priority to ibtidaiya, due to competition with foreign schools. High school students could be educated in rusdia, modern high schools or idadi, lower gymnasiums. Secondary schools were financed from the local fund and therefore there were much fewer of them than primary schools. On the territory of the Vilayet, more than forty rushdi worked, only two idadi and four professional schools. This dualism of educational institutions reflected the complexity of the Ottoman educational system because different institutions functioned side by side at the same educational level, without clearly demarcated curricula. Students could choose between different institutions at the elementary and high school level. The expansion and number of state schools in the Kosovo vilayet, an ethnically and religiously heterogeneous territory, had not only pragmatic goals, but was the government's response to the national pretensions of the Balkan peoples. Additional problems of the local authorities were the lack of funds to finance the growing number of schools, as well as the lack of qualified professional staff.

KEYWORDS: Ottoman Empire, Kosovo Vilayet, Regulation of public education, state schools, sibjan, ibtidaje, medrese, rushdie, idadi

Мср СРЕЋКО М. ПЕТРОВИЋ
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 11Б, Београд, Србија
Е-адреса: spetrovic.193009@bfspc.bg.ac.rs

РУСИЈА У РАНОМ СТВАРАЛАШТВУ НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА

САЖЕТАК: У литератури и постојећим биографијама Николаја Велимировића среће се неколико карактеристичних тврдњи о односу младог Велимировића према Русији. Тако се, између осталих, срећу и следеће тврдње: да је био противник русофилне струје у Српској православној цркви, да је своје школовање желео да настави на Западу, а не у Русији, и како је у Русију напослетку послан да би се тамо „оправославио”. С друге стране, постоје и тврдње да је Велимировић у Русији успоставио блиске везе с високим јерарсима и чиновницима Руске православне цркве, те да је студирао на Санктпетербуршкој духовној академији, и да је тамо написао докторат из руске историје који му је касније украден. У овом раду, у светлости читања доступне грађе и литературе осврнућемо се на поменуте тврдње, и у ширем контексту на однос младог Николаја Велимировића према Русији и руској култури уопште – првенствено кроз читање његових дела. Ограничићемо се на период до краја Првог светског рата, односно до 1919. године, тачније до избора Николаја Велимировића за епископа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Николај Велимировић, Русија, руска култура, Руска православна црква, Први светски рат

УВОД

Биографије Светог Николаја Велимировића (1881–1956) које су до сада објављене, врло су сажете и слабо засноване на проучавању грађе. Детаљи из Велимировићевог живота веома су често реконструисани на основу усмених сведочанстава, или на основу секундарне грађе – казивања, сећања, мемоаристичке литературе итд. Ово је практично заједничка одлика досадашњих приступа Велимировићевој личности, и то, како за ауторе који су

његов допринос вредновали као позитиван, тако и за оне друге, који су Велимировићеву личност окарактерисали као мрачну.

Занимљива чињеница је да су дела Николаја Велимировића препозната као вредна, не само међу православним Србима, већ и међу другим народима, од којих по броју студија о Николају и по броју његових преведених и објављених дела предњаче Руси. Руским читаоцима доступна су у преводу на руски језик и сабрана дела епископа Николаја, а о угледу који српски духовник ужива у Руској православној цркви, сведоче и култ овог светитеља међу православним Русима, као и црквене службе спеване њему у част у руској средини. Поставља се питање – зашто су посебно Руси Николаја Велимировића препознали и прихватили као аутора чија је реч вредна и аутентична, и одакле тако велика популарност његових дела и његовог култа у руској средини?

Наша претпоставка је да разлог може бити одређена Велимировићева склоност и блискост руској културној сфери, посебно руском православљу. Трагајући за формативним чиниоцима својеврсне Велимировићеве благонаклоности према руској баштини, осврнућемо се у овом раду на однос Николаја Велимировића према Русији и руској култури уопште, и то конкретно у његовим младим годинама. С обзиром на опширност ове теме и обимност количине постојеће грађе, за касније периоде било би потребно спровести нова истраживања (а наши прелиминарни увиди сведоче како су, што се овог питања тиче, каснији периоди Велимировићевог живота такође веома занимљиви).

РУСИЈА У ВЕЛИМИРОВИЋЕВОМ РАНОМ СТВАРАЛАШТВУ

Није извесно када је Николај могао доћи у додир са руским културним и духовним наслеђем, руским језиком и руском историјом. Да ли би први контакт Николе Велимировића са руском културном сфером могао да се датира на онај период који је као ученик основне школе провео у Ћелијама, или као средњошколац у Ваљевској гимназији, или пак на период у ком је био ученик Београдске богословије, остаје нам непознато. Неки лични контакти могли су бити остварени у кругу сарадника и пријатеља Николиног мецене, познатог проте Алексе Илића (1842–1920), у чијој вили је, према сведочењу епископа Јована Велимировића (1912–1989), најчешћи гост био руски посланик на српском двору.¹ Премда је, према овом сведочанству „кружок” проте Алексе од Николе створио опозиционара тадашњој тзв. „русофилској” владајућој класи у Цркви,² у сваком случају, могуће је детектовати трагове одређеног поштовања и привржености које је према руској тради-

¹ Упор. Јован Велимировић, „Детињство и школовање”, рукопис објављен у: Милан Д. Јанковић, *Епископ Николај: животи, мисао и дело*. Књ. 1, Епархија шабачко-ваљевска, Шабач 2002, 5–6. Сам прота Илић у својим мемоарима каже како је у његовој кући четири године становао руски дипломата барон Таубе (Фёдор Фёдорович фон-Таубе, 1857–1911), са којим се и окумио, и преко којег се упознао са руским посланицима и другим руским дипломатама, који су пак били чести гости у Илићевом винограду (упор.: Алекса Илић, *Моји доживљаји*, М. Сладековић, Београд 1931, 359, 461–462).

² Упор.: Велимировић, „Детињство и школовање”, 6.

цији и духовној култури Никола Велимировић гајио већ у својим раним двадесетим годинама. Разложно је претпоставити како је Велимировић поштовање према руској култури и љубав према Русији могао да прими и од свога покровитеља проте Илића, који је био задивљен руским друштвом и Русима, посебно руском духовношћу, што је упечатљиво подвучено у Илићевом опису путовања у Русију 1901. године и његових тамошњих сусрета са професорима руских духовних академија, Јованом Кронштатским (Иоанн Ильич Сергиев /Кронштадтский/, 1829–1908) и другима.³

МЛАДАЛАЧКИ СТАВОВИ: РУСИЈА КАО ПРОБЛЕМ, АЛИ И АУТОРИТЕТ И УЗОР

У једном од раних списа Николе Велимировића, тада тек свршеног ученика Београдске богословије, објављеном под иницијалом 1902. године, налази се оштра критика синодске кадровске политике у погледу избора питомаца за више духовно образовање у Русији.⁴ Наиме, како каже Велимировић, премда је Професорски савет богословије међу свршеним богословима изабрао најбоље кандидате, Синод је после приватних интервенција додао „многи пртљаг” у исти списак, а потом га редуковао избацивши најквалитетније кандидате: стога ће одабрани кадар достојно заменити „садашњу познату групу инвалидских ’величина’”.⁵ С друге стране, далеко од сваке идеализације и опијености Русијом, истовремено постоји и проблем који Велимировић не пропушта да помене – да су, према његовом мишљењу, оновремене руске духовне академије Цркви у Србији лиферовале „мрачне и дебеле мозгове” са незајажљивим претензијама, како је то приметио Б. Лубардић.⁶ Но у сваком случају, слање кадрова који нису дорасли просветитељској мисији на усавршавање у Русију, према речима младог Велимировића, један је од разлога опадања вере и морала у тадашњем српском друштву.

Ова Велимировићева критика синодске кадровске политике може бити у одређеној вези са његовом жељом да по завршетку богословије своје више образовање настави у Русији – жељом коју у свом сведочанству помиње прота Милисав Протић (1910–1979).⁷ Уместо наставка школовања у Русији, према Протићевим речима, Никола се запослио као сеоски учитељ у околини Ваљева.

³ Илићев одушевљени путопис из Русије објављиван је у наставцима у *Хришћанском веснику* од 1901. до 1904. године. Упор.: Алекса Илић, „Путописне белешке из Русије”, *Хришћански весник*, год. XVIII, бр. 6–7 (јун–јул 1901), 57–70; Алекса Илић, „Путописне белешке из Русије”, *Хришћански весник*, год. XXI, бр. 11–12 (новембар–децембар 1904), 698–705. Касније је Илићев опис неких искустава из Русије објављен и у његовој аутобиографији. Упор.: Илић, *Моји доживљаји*, 463 и даље.

⁴ Видети: [Никола] В[елимировић], „Експедиција на север”, *Хришћански весник*, год. XIX, бр. 10 (октобар 1902), 590–592; упор.: Милан Д. Јанковић, *Ејској Николај: живој, мисао и дело*. Књ. 3, Епархија шабачко-ваљевска, Шабац 2003, 1–3.

⁵ В[елимировић], „Експедиција на север”, 592.

⁶ Видети: Богдан Лубардић, „Николај Велимировић”, у: *Срби 1903–1914: Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Слио, Београд 2015, 338.

⁷ Упор. његов рукопис: Милисав Д. Протић, „[Детињство и школовање] * * *”, у: Јанковић, *Ејској Николај*. Књ. 1, 21.

Међутим, Протић не помиње да ли је Никола био кандидат који није добио синодски благослов, већ каже како је по савету хирурга др Суботића (који је сматрао да Никола не може издржати оштру руску климу), Велимировић напустио мисао о школовању у Русији и запослио се, док његово интересовање за стање у богословским круговима није јењавало.⁸ Могуће је да је извор за ову Протићеву тврдњу ретка књига мемоара проте Илића, у којој Велимировић није осликан искључиво позитивним тоновима. Према наводима из мемоара прота Илић је младог Николу одвео „др Суботићу, оператору“.⁹ Доктор је оценио да млади богослов није кадар да издржи руску климу, и како би требало да иде на море ради опоравка.¹⁰ Према сећањима Јована Велимировића, Николи Велимировићу нуђено је да настави школовање у Русији, „али он то није хтео ни да чује; тражио је само Запад, односно неки универзитет у Европи“.¹¹ А. Радосављевић пак укратко помиње како је Никола радије одабрао школовање на Западу, имајући могућност да студије настави или у Русији или у Западној Европи.¹² Насупрот тврдњи епископа Јована, Д. Најдановић бележи како се после свршене богословскоучитељске школе, пре одласка у Немачку и Швајцарску, Николај накратко школовао у Русији,¹³ али не наводи ниједан извор за ову тврдњу; поред њега, М. Станишић наводи да после средње школе и учитељске службе, пре Енглеске, Француске, Швајцарске и Немачке, Николај најпре одлази у Кијев („да се тамо још једном обрачуна са Иваном, из ’Браће Карамазови’, од Достојевског“¹⁴), односно да је више студије наставио најпре у Русији, а потом у Западној Европи.¹⁵ Најдановић и Станишић усамљени су у овој тврдњи међу биографима владице Николаја.

С друге стране, у архивској грађи похрањеној у Централном државном историјском архиву Украјине у Кијеву, у Фонду Кијевске духовне академије сачуван је студентски досије Николе Велимировића.¹⁶ У досијеу је молба

⁸ Упор.: Протић, „[Детињство и школовање] * * *“, 21.

⁹ Вероватно је у питању др Војислав Суботић (1859–1923), водећи хирург у Србији крајем XIX и почетком XX века, један од оснивача Медицинског факултета у Београду.

¹⁰ Упор.: Илић, *Моји доживљаји*, 384; упор. такође и сепарат из истог дела издат од Велимировићевих критичара као пригодна брошура о мрачним Велимировићевим странама у јеку политичке кризе друге половине 1930-их година (Алекса Илић, *Моји доживљаји са др Николајем Велимировићем и др Војом Јанићем*, б. и., Београд 1938, 6).

¹¹ Упор.: Јован Велимировић, „Сећања Еп. Јована Велимировића на Епископа Николаја“, у: Епископ Николај Велимировић, *Сабрана дела I*, Манастир Светог Николаја Соко, Шабац 2016, 616–617.

¹² Упор.: Артемије Радосављевић, *Нови Златоуст: владика Николај: 1880–1956: тридесетогодишњи сјомен*, А. Јевтић, Београд 1986, 6.

¹³ Упор.: Димитрије Најдановић, *Три српска великана*, Библиотека „Свечаник“, књ. 49, Svečanik-Verlag, München 1975, 250.

¹⁴ Миломир М. Станишић, *Николај: крајак осврћ на животињи љуш и философију Владице жичкој Николаја*, [б. и.], Вест Лафајет, Индијана 1977, 32–33.

¹⁵ Миломир М. Станишић, *Николај: Сто година од рођења Горосјаса из Лелића Епископа жичкој Николаја Велимировића*, [б. и.], Вест Лафајет, Индијана 1981, 26.

¹⁶ Упор.: В[асилиј] И[ринархович] Уљяновский (сост.), *Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг. Материалы из собрания проф. Протоиерея Ф[едора] И[вановича] Титова и архива КДА: в 4 т. Том I: А–Й*, Издательский отдел Украинской Православной Церкви, Киев 2014, 245.

Николе Д. Велимировића,¹⁷ ученика 4. разреда богословије, упућена 6. фебруара 1902. г. Професорском савету Београдске богословије, да сходно одлуци митрополита Инокентија (Павловића, 1840–1905) буде уведен у ред кандидата пријављених на конкурс за избор питомаца који ће своје усавршавање у духовним наукама наставити у Русији.¹⁸ Међутим, како се Велимировић није појавио на пријемном испиту у Кијеву, премда му је према одлуци Савета Академије полагање пријемног било омогућено,¹⁹ на основу реченога можемо претпоставити да Велимировић није добио синодски благослов за студије на Кијевској духовној академији, и да је његова критика синодског кадрирања била у непосредној вези са тим. У прилозима за Велимировићеву биографију нема овог детаља, а образложења његовог неодласка у Русију свде се на разлоге здравствене природе (које помињу Илић и Протић), или незаинтересованост (како каже Вл. Јован Велимировић).

Но иако Велимировић по завршетку Београдске богословије није наставио школовање у Русији већ се прихватио учитељевања у околини Ваљева, Русија је остала присутна у његовим размишљањима. Актуелним проблемима вере и морала, „религиозном кризису” у речима младог Н. Велимировића, у српском друштву не посвећује се довољно пажње, те се снага троши и расипа на „ситничарске дневне потребе”, а круцијалним питањима претпостављају се питања о „скандалозним аферама, грубом ривалству, задовољењу амбиција и сујета” итд.²⁰ Но у Русији се пак „сва интелигенција богословска ангажовала једино за ово питање”, додаје Велимировић у свом уводном тексту за превод чланка објављеног у првој свесци *Хришћанској весника* за 1903. годину, у ком можемо пронаћи благонаклонији и афирмативнији став према руској духовности и руском богословском доприносу. Велимировић затим доноси истоимени чланак протојереја Климента Ј. Томенка (1836–после 1914), објављен у руском службеном црквеном часопису *Церковныя вѣдомости* 1902. године,²¹ у преводу на српски.

Према неким сведочанствима, до своје 24. године Велимировић је, између осталог, већ био прочитао дела Пушкина, Достојевског и Толстоја.²² Опет, у литератури о Велимировићу, не налази се информација о томе да ли их је читао у оригиналу или у преводу.

¹⁷ Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киев (ЦГИАУК), Ф. 711 (Киевская духовная академия), Оп. 1, Д. 11045, Л. 1.

¹⁸ Факсимил ове Велимировићеве молбе објављен је у: Владислав Пузовић, *Руски ђуџеви српској бојословља: школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*. Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Институт за теолошка истраживања и Службени гласник, Београд 2017, 734.

¹⁹ Упор.: Пузовић, *Руски ђуџеви*, 11, 103–104, 185, 480.

²⁰ Види Николајев чланак, такође штампан као потписан иницијалом: Н[иколај] [Велимировић], „Религиозни кризис”, *Хришћански весник*, год. XX, бр. 1 (јануар 1903), 34–38; упор.: Епископ Николај Велимировић, *Сабрана дела* (у наставку: *СД*), II, Манастир Светог Николаја Соко, Шабац 2016, 35–38.

²¹ У питању је следећи чланак: Протојерей К[лиментъ] Иоанниѣвичъ] Ђоменко, „Религиозный кризисъ”, *Церковныя вѣдомости, издаваемыя при Святѣйшемъ правительствующемъ Синодѣ: еженедѣльное издание с прибавленіями [Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ]*, годъ пятнадцатый, № 18–19 (6 Мая 1902 года), 608–610.

²² Упор.: Јанковић, *Епископ Николај*. Књ. 1, 18. Упор. такође и: Радосављевић, *Нови Златоуст*, 6.

С друге стране, прота Милисав Протић доноси занимљив податак – да је 1904. године, по Николином повратку из Боке, прота Алекса Илић покло- нио Велимировићу око 50 одабраних богословских дела написаних на руском језику: „да у селу чита и допуњава своје богословско образовање”.²³ Веро- ватно се Протић овде опет ослања на мемоаре проте Илића, будући да, сам прота Илић, Велимировићев ментор, који је говорио руски језик и дружио се са руским дипломатама у Београду, помиње како је младом Николи дао 50 богословских књига, руских синодских издања, „да допуни своје бого- словско образовање”.²⁴

Знање руског језика омогућило је младом Велимировићу да прати руску црквену штампу (и то не само за време боравка у Београду, већ можда и у време када је службовао као сеоски учитељ у околини Ваљева, када објављује поменути превод), да чита изворну руску литературу и да преводи пригодне текстове са руског на српски.²⁵ Свакако је ово знање било и претпоставка ка- снијих ангажмана будућег владике, који ће неке од својих списа сачинити на руском језику.²⁶ Но, за неко време, живот ће Николу Велимировића одвести у западне земље, где ће Велимировић студирати 1905–1909. године. С друге стране, премда ће се у то време он налазити у другачијем окружењу, одједи руске мисли биће присутни у његовом стваралаштву – рецимо у његовом чланку „Велика криза у римокатолицизму”, објављеном 1909. године.²⁷

Свој студијски боравак у иностранству (на универзитетима у Халеу и Берну, и касније у Лондону) Велимировић је крунисао са два доктората од- брањена у Берну 1908. и 1909. године. Док је у списку литературе за прву дисертацију Николај навео искључиво дела написана на немачком и фран- цуском језику,²⁸ за израду друге дисертације – судећи по референцама на

²³ Упор.: Протић, „[Детињство и школовање] * * *”, 23.

²⁴ Илић, *Моји доживљаји*, 384.

²⁵ Његови рани преводи са руског, поред поменутог текста проте К. Томенка, били би и следећи чланци: Јевсевије, архиепископ могиљевски, „О истинитом покајању”, *Хришћан- ски весник*, год. XXI, бр. 1–2 (јануар–фебруар 1904), 59–63 (превод са руског Н[икола]. Д. Велимировић), и „О опадању вере и морала у Грчкој”, *Хришћански весник*, год. XXII, бр. 5 (мај 1905), 154–158 (с руског превео Н[икола]. Д. В[елимировић]).

²⁶ Велимировић је писао и на руском, како напомиње прота Р. Биговић: упор.: Радован Биговић, *Од Свечовека до Бојочовека: хришћанска философија Владике Николаја Велими- ровића*, Рашка школа, Београд, 1998, 56; В. Катасонов примећује да је Велимировићев руски био „прекрасан”. Упор.: Валентин Катасонов, *Мир глазами святителя Николая Сербского*, Русская цивилизация, Москва 2018, 360.

²⁷ Н[икола]. Велимировић, „Велика криза у Римокатолицизму”, *Хришћански весник*, год. XXVI, бр. 1 (јануар 1909), 17–37. Николај у овом чланку посредно подржава став оновре- меног ректора Московске духовне академије, тадашњег епископа волоколамског Евдокима (Мешчерског), представљен у истом броју *Хришћанског весника*, према којем је модернизам главни непријатељ православља (упор.: Чедомир Марјановић, „Професор Веденски о рели- гиозним приликама у Србији”, *Хришћански весник*, год. XXVI, бр. 1 /јануар 1909/), 58; али му уједно и опонира, критикујући реакционарни конзервативизам. Захвалност за овај дра- гоцени увид дугујемо проф. Богдану Лубардићу.

²⁸ Теза коју је Велимировић 1908. године на немачком језику одбранио на Старокато- личком факултету Универзитета у Берну објављена је 1910. године: Nicola Velimirovitch, *Der Glaube an die Auferstehung Christi als Grunddogma der apostolischen Kirche. Inaugural- Dissertation zur Erlangung der theologischen Doktorwürde vorgelegt der hochwürdigen katho- lisch-theologischen Fakultät der Universität Bern*, Buchdruckerei Gottfr. Iseli, Bern 1910. [= *СД*, II, 577–631; превод на српски *СД*, II, 633–672].

које упућује, списку извора и литературе — користио је и дела руских аутора, као и изворе на руском језику.²⁹ У својој тези из историје Боке, Николај се критички осврнуо и на (према његовом схватању) неумесне потезе руске црквене дипломатије у контексту историјских догађаја с почетка XIX века, одн. на притиске које је на Црногорце вршио руски „инквизиторски синод” (“Der inquisitorische Synod” у изворном Велимировићевом тексту).³⁰

У међувремену је, децембра 1909. године, млади доктор богословских и историјских наука замонашен и рукоположен у јеромонаха, поставши Николај.

СУСПЕТ СА РУСИЈОМ

Како се наводи у литератури, углавном без конкретног датирања, Велимировић је у Русију отпутовао почетком 1910. године; изузетак чине неки аутори: тако Радојичић и Бојанић одлазак Николаја за Русију датирају на 2. јануар 1910. године.³¹ Поставља се питање како је и из којих разлога млади др Николај предузео ово путовање? Није извесно да ли је његов боравак у Русији подстакнут жељом за стручним усавршавањем, пуком радозналешћу и жељом за путовањем, неким послом, неким конкретним задатком који је требало да испуни, или нечим другим. Николајеви биографи помињу више-струке разлоге који су стајали у позадини Николајевог студијског боравака у Русији. У литератури на српском језику доста је понављана тврдња да је Велимировић отпутовао у Русију на захтев митрополита Димитрија Павловића (1846–1930) – да се тамо „оправослави”.³² Изгледа да је ову тврдњу пласирао прота Алекса Илић (у периоду када се однос двојице пријатеља изменио и захладнео?).³³ Међутим, у црквеној штампи из оног времена налазе се нешто другачија сведочанства, према којима Николај одлази на студијски боравак у Русију да проучи „тамошње црквено-просветне прилике и остала уређења”.³⁴ Др Велимировић „пробавиће у Русији највише годину дана”, наводи се у

²⁹ У Берну је 1910. године објављена и друга докторска теза коју је Велимировић 1909. године на немачком одбранио на Филозофском факултету Универзитета у Берну: Dr. Nicola Velimirovitch, *Französisch-slavische Kämpfe in der Bocca di Cattaro 1806–1814. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doktorwürde vorgelegt der hohen philosophischen Fakultät der Universität Bern*, Buchdruckerei Gottfr. Iseli, Bern 1910. [= *СД*, II, 673–735; српски превод *СД*, II, 737–782].

³⁰ Упор.: Velimirovitch, *Französisch-slavische Kämpfe*, 18 [= *СД*, II, 690; упор. и: *СД*, II, 748].

³¹ Упор.: Зоран Радојичић и Мирко С. Бојанић, „Велимировићи Владике Николаја”, *Гласник [Историјски архив Ваљево]*, број 32 (1998), 173.

³² Упор.: Јанковић, *Ејској Николај*. Књ. 1, 24–25. Упор. такође: Ј. Велимировић, „Детињство и школовање”, 11–12. Упор. Такође: Александра Нинковић Ташић и Бранислав Станковић, *Звонари слободе: Михајло Пујин и Владика Николај*, Catena mundi, Београд 2018, 176–177.

³³ Упор.: Илић, *Моји доживљаји*, 389: „Нужно је”, вели јеромонаху Николају митрополит Димитрије, који је према мемоарима проте Илића желео да склони младог проповедника из престонице, образлажући му разлоге да отпутује у Русију – „да се тамо оправославиш”.

³⁴ Упор.: „Отпутовао”, *Хришћански весник*, год. XXVII, бр. 1 (јануар 1910), 72. Овај извештај подудара се са образложењем разлога због којих би Николај ипак ваљало да оде у Русију које је Велимировићу – који је, према сећањима проте Илића, иницијално одбио предлог митрополита Димитрија – навео Илић (упор.: Илић, *Моји доживљаји*, 389–390). С друге стране, напоменимо и како је Илић 1910. г. био власник и издавач *Хришћанској весника*.

чланку објављеном у *Хришћанском веснику* за јануар 1910. године.³⁵ „Николај је отишао у Русију у Петроград и тамо ће се бавити неко кратко време да се што боље упозна са руском књижевношћу и уређењем Руске цркве, а после ће се вратити натраг у Србију” – забележено је у пригодној вести објављеној у *Веснику Српске Цркве* почетком 1910. године.³⁶

Према сведочанствима епископа Јована Велимировића и проте Милисава Протића, Николај је уписао Духовну академију у Санкт Петербургу као свршени богослов, прећутавши да је већ одбранио два доктората.³⁷ И други биографи Николаја Велимировића помињу да је студирао у Санкт Петербургу.³⁸ Епископ Јован Велимировић, позивајући се на казивања Димитрија Роша, „канцелара Патријаршије”, додаје како је у Санкт Петербургу Николај израдио и докторат из руске историје, који није стигао да одбрани; према његовим тврдњама, рукопис овог доктората нестао је током Првог светског рата, и касније је објављен као књига под туђим именом.³⁹ С друге стране, није познато да у архивској грађи која покрива деловање дореволюционе Санктпетербуршке духовне академије постоји икакав сачуван траг о јеромонаху Николају као студенту.⁴⁰ У сваком случају, постоје нека сведочанства да Велимировићев боравак на Санктпетербуршкој духовној академији није прошао незапажено, већ је млади јеромонах заблистао и својом ерудицијом одушевио и тамошњег епископа, митрополита санктпетербуршког Антонија,⁴¹ који је митрополита Србије Димитрија писмено обавестио о најбољем утиску који је тамо оставио др Николај.⁴² Велимировић је изгледа успоставио везе са знаменитим личностима руске духовне сфере, а на основу усмених сведочанстава тврди се да је Николај од оберпрокурора Св.

³⁵ Упор.: „Отпутовао”, 72.

³⁶ Упор.: „Вести из наше Цркве”, *Весник Српске цркве: орјан Свецїїеничкої удружења*, год. XXI, свеска 1 (јануар 1910), 93–94.

³⁷ Упор.: Јанковић, *Еїископ Николај*, Књ. 1, 12, 25. Упор. и: [Сергей Валерьевич Чаппин], „Амвросий, епископ Петергофский, ректор СПбДА: Раковиной вычерпать море”, *Журнал Московской Патриархии: Официальное издание Русской Православной Церкви*, № 8 (август 2013), 61, 64.

³⁸ Упор.: Атанасије Јевтић, „Владика Николај (1880–1956)”, *Глас Цркве*, год. 14/II, бр. 2/86 (Васкршњи број) (1986), 46; упор. такође: Urs von Arx, “Bishop Nikolaj Velimirović (1880–1956) and His Studies in Bern within the Context of the Old Catholic–Serbian Orthodox Relationship,” *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, Volume 20, Number 2 (2006), 318, 322. [https://doi.org/10.1353/ser.0.0027]; Evan Brewer, “One Ray of the Sun: The Education and Early Theology of Nikolaj Velimirović” (B. A. thesis, Portland, Oregon: Reed College, 2006), 1, 15, 57–58; Павел Тихомиров, *О крсїиу Свейїої Владике Николаја: срїска исїиорїја у еїїохи Свейїої Николаја Срїскої*, превео Ранко Гојковић, Света Русија, Београд 2010, 24; Љубомир Ранковић, *Свейїи Владика Николај: жївоїи и дело*, Глас Цркве, Шабац 2013, 35–37.

³⁹ Упор.: Велимировић, „Сећања Еп. Јована Велимировића на Епископа Николаја”, 621–623; упор. и: Ранковић, *Свейїи Владика Николај*, 37.

⁴⁰ Упор.: Пузовић, *Руски їїїїеви*, 108. Није познато ни да ли је у архивама других руских богословских училишта сачувано неко сведочанство о Николају као студенту, премда се сматра да је Велимировић неко време похађао наставу на некој од руских духовних академија (упор.: Пузовић, *Руски їїїїеви*, 426, 480; упор. такође: В. Пузовић, „Образовање српског свештенства у Русији (XVIII – почетак XX века)”, *Црквене сїїїїїїїе*, Ниш / *Church Studies*, Nis, год. XVI, бр. 16/2 (2019), 338.

⁴¹ Антоний В. Вадковский (1846–1912), који се као архијереј на катедри Митрополије санктпетербуршке налазио од децембра 1898. до новембра 1912. године.

⁴² Упор.: Јанковић, *Еїископ Николај*, Књ. 1, 12, 25.

Синода К. Победоносцева⁴³ прибавио бесплатну возну карту са којом је имао право на повлашћену возњу руском железницом.⁴⁴ Међутим, оваква сведочанства требало би узети критички, јер је Побједоносцев дужност оберпрокурора обављао у периоду 1880–1905. године, а упокојио се целе три године пре Велимировићевог доласка у Русију (1907. године).⁴⁵

Аутори руских биографија Николаја Велимировића вероватно су у биографским прилозима за Велимировићево житије на српском учили одређене анахронизме и неконзистентности које се тичу његовог боравка у Русији, па у својим радовима или изостављају детаље везане за његов боравак у Петрограду, рецимо путовање кроз Русију уз бесплатну возну карту коју му је прибавио Побједоносцев (попут нпр. И. Шестакова⁴⁶ и А. Сергејева⁴⁷), или ову приповест прилагођавају и тврде да је митрополит петроградски Антоније Велимировићу обезбедио стипендију за путовање по Русији (попут И. Пријме),⁴⁸ односно да му је митрополит код државних власти испословао бесплатну возну карту (попут И. Числова, П. Тихомирова, Д. Савелјеве и других),⁴⁹ не наводећи изворе за своје тврдње.

⁴³ Константин Петрович Победоносцев (1827–1907).

⁴⁴ О томе Ј. Велимировић и М. Протић доносе два слична сведочанства, које је Јанковић приредио према њиховим рукописима. Упор.: Јанковић, *Ейской Николај*. Књ. 1, 12, 25.

⁴⁵ Узгред буди речено, осам година касније, под псеудонимом Вран-Гаврана, у чланку објављеном у лондонском часопису *New Age*, Велимировић наводи речи које је његов пријатељ гавран изговорио када је обишао гробове Лава Толстоја (погребен у Јасној Пољани) и К. Побједоносцева (погребен у Санкт Петербургу); међутим, није могуће закључити да ли је подлога ове мистичне приповести историјска или не. Упор.: R. A. Vran-Gavran, "Jesus the Carpenter", *The New Age: A Weekly Review of Politics, Literature, and Art*, No. 1338, Vol. XXIII, No. 1 (Thursday, May 2, 1918), 12.

⁴⁶ Упор.: Иеромонах Игнатий (Шестаков), „Краткое жизнеописание святителя Николая Сербского (Велимировича), епископа Охридского и Жичского”, Портал: *Православие.Ru*, 30 июня 2010 г., Доступно на: <http://www.pravoslavie.ru/35886.html> (приступљено: 9. 3. 2020); упор. и: Иеромонах Игнатий (Шестаков), „Жизнеописание святителя Николая Сербского”, *Благовещение: Газета Павлодарской и Экибастузской епархии*, № 9 (183) (сентябрь 2016), 6–7; Иеромонах Игњатије је запазио извесне потешкоће које се тичу реконструкције Николајевог животног пута; тако је у интервјуу, који је дао 2010. г. поводом издања Велимировићевих дела у три тома, поменуо проблеме биографа Вл. Николаја, конкретно питање његовог боравка у Дахау и његове судбине током Другог светског рата. Упор.: Редакција портала *Православие и мир*, „Труды сербского Златоуста [О новом издании рассказывает один из кураторов проекта населник Сретенского монастыря иеромонах Игнатий Шестаков]”, *Православие и мир*, 25 июня 2010. Доступно на: <https://www.pravmir.ru/trudy-serbskogo-zlatoustu/> (приступљено: 9. 3. 2020).

⁴⁷ Упор.: Диакон Александр Сергеев, „Облик святителя Николая Сербского в свете новейших исследований”, *Духовные ласточки*, № 1 (2020), 171. Доступно на: <https://doi.org/10.24411/9999-040A-2020-00002>.

⁴⁸ Упор.: Иван Прийма, „Слово об авторе”, у: Святой Николай Сербский, *Молитвы у озера*, перевел с сербского Иван Ф. Прийма, ЛИО „Редактор”, Санкт Петербург 1995, 4; упор. такође: И. Прийма, „«Блаженны вы, плачущие сегодня с Россией...». О свт. Николае Велимировиче”, *Журнал Московской патриархии*, № 7 (1999): 56–57; и И. Прийма „Святитель Николай Сербский (Велимирович). Память 5/18 марта”, *Санкт-Петербургские епархиальные ведомости*, Выпуск 28–29 (2016), 11.

⁴⁹ Упор.: И. М. Числов, „Апостол Европы и Славянства”, у: *Творения святителя Николая Сербского (Велимировича)*. Том I. *Библейские темы*, под общ. ред. И. М. Числова, Паломник, Москва 2005, 18–19; Тихомиров, *О крстѹ Свейой Владике Николаја*, 24; Д. Н. Савелјева, „Жизнь и судьба святителя Николая Сербского”, у: *Российско-сербские связи в области науки и образования: XIX – первая половина XX в.*, ответственные редакторы Э. И.

С друге стране, у Државном архиву Србије сачувана су нека писма из преписке проте Алексе и јеромонаха Николаја из времена његовог боравка у Русији, која могу бацити додатно светло на овај период Велимировићевог живота. Примера ради, из поменуте преписке можемо сазнати која је била Велимировићева санктпетербуршка адреса. Наиме, у личном фонду Николаја Велимировића сачувано је писмо проти Алекси које је Велимировић послао 11. априла 1910. године из Санкт Петербурга (= „Петрограда”, како пише јеромонах Николај), са адресе Фонтанка 109, којим изражава саучешће поводом упокојења протиног сина, свог школског друга, Богосава.⁵⁰ У истом фонду сачувана су и четири писма која је прота Илић послао Велимировићу из Београда у Русију 23. октобра, 3. новембра, 7. новембра и једно недатирано (вероватно на самом крају године, будући да садржи божићне и новогодишње честитке), све током 1910. године.⁵¹ Ова писма приказују, између осталог, старање проте Алексе за младога Николу (како га Илић ословљава), упознају нас са протиним предлозима за планирање будуће Николајеве каријере, али откривају и неке од проблема са којима се суочавао млади Велимировић. Илић се брине за враћање дугова насталих ради потреба Велимировићевих студија – у првобитном износу од 1950 динара, и даје предлоге како да се обезбеди новац: објављивањем књиге Николајевих беседа, и другим издањима; он Велимировићу шаље и меницу коју би требало да потпише, како би извесном Ђурићу био враћен бар део новца.⁵² Илић пожурје Велимировића да се из Русије врати што пре. Нажалост, ова писма не помажу много у одгонетању праве сврхе Велимировићевог боравка у Русији – прота Алекса се у овим писмима изражава неформално, пријатељски и сажето, и нејасно је које то „дело” у Русији о. Николај треба да приведе крају:

„Ја мислим да треба да дођеш чим пре можеш. Прилике се развијају тако да треба да си овде. Ако си Твоје дело тамо привео крају, а Ти ускори колико можеш са својим доласком. За Тебе амо сваким даном јавља се све веће интересовање.”⁵³

У Библиотеци Српске патријаршије у Београду сачувано је писмо које је епископу жичком Сави Дечанцу (1831–1913) Велимировић послао из Санкт Петербурга 12. априла 1910. године.⁵⁴ Николај у овом писму наводи како се у руској престоници налази већ два месеца, и не крије како је одушевљен љубазношћу и предусретљивошћу које је тамо нашао свуда – у библиотекама, музејима, приватним домовима епископа и професора; последњима у посету одлази „посведневно”, како би се што боље обавестио о свему што му

Колчинский и А. П. Никонов (Нестор-История, Санкт Петербург 2009), 134; Елена Осипова, „Святитель Николай Сербский (Велимирович)”, *Форум славянских культур*, 2. 4. 2018. Доступно на: <https://sklaviny.ru/proekty/slavyane/20180402osi.php> (приступљено: 9. 3. 2020).

⁵⁰ Државни архив Србије, Лични фонд Николај Велимировић (даље: ДАС, НВ), 20; упор.: Јанковић, *Ейиской Николај*. Књ. 3, 238.

⁵¹ ДАС, НВ, 31, 32, 33, 34; упор.: Јанковић, *Ейиской Николај*. Књ. 3, 232–235, 237–238.

⁵² ДАС, НВ, 32; упор.: Јанковић, *Ейиской Николај*. Књ. 3, 237–238.

⁵³ ДАС, НВ, 31.

⁵⁴ Библиотека Српске патријаршије, несређена грађа, омотница В–56, л. 2–3. Захвалност за упућивање на ово писмо Николаја Велимировића дугујемо монаху Игнатију Марковићу, сабрату манастира Свете Тројице код Књажевца из Епархије тимочке.

је „потребно знати”. Како даље у писму наводи Велимировић, „Г. Митрополит” га је већ неколико пута „к себи позивао”, и сваки су пут опширно разговарали о црквеним приликама.⁵⁵

Биће да јеромонах Николај није „дисциплиновано похађао Духовну академију”, него је пре слободно путовао, и да је обилазећи Русију упознавао „руску богослужбену праксу и духовност, народне обичаје и велику руску културу, пре свега књижевност”.⁵⁶ Б. Пурић наводи како се у Русији Николај „сродио са Достојевским и Соловјевим”.⁵⁷ А. Радосављевић тврди да је Велимировић по Русији путовао и упознавао се са руском побожношћу и црквеним животом, односно душом руског човека и његовим светињама.⁵⁸ Према сећањима митрополита скопског Јосифа Цвијовића, Николај је Русију најпре сматрао „мрачном и некултурном”, но када се са њом срео променио је мишљење: „Све што сам видео у Европи срео сам у Русији, али то што има Русија, Европа нема, а то је душа руског сељака” – рекао је Велимировић Цвијовићу приликом њиховог сусрета у Кијеву 1910/11. године, тврди се у овом сећању.⁵⁹

Сва је прилика да се крајем 1910. или почетком 1911. године Николај вратио у Србију,⁶⁰ где је краљевим указом од 11. октобра 1910. већ постављен за суплента Богословије Светог Саве у Београду.⁶¹ На овом положају Велимировић ће остати до ратне 1912. године, од које ће га пут водити ван Београда, јер ће као активни учесник оновремених превирања и ратне драме и трагедије за кратко време пропутovati различите земље.⁶² Као делегат у

⁵⁵ Библиотека Српске патријаршије, несређена грађа, омотница В–56, л. 2.

⁵⁶ Лубардић, „Николај Велимировић”, 338.

⁵⁷ Божидар Пурић, *Биографија Божје Ранковића: дојринос историји српској исељеништва у Северној Америци*, Iskra, München 1963, 200.

⁵⁸ Упор.: Радосављевић, *Нови Златоуст*, 8.

⁵⁹ Упор.: Митрополит скопски Јосиф [Цвијовић], *Мемоари*, приредио Велибор Цомић, 2. издање, Збирка: Библиотека „Свети Петар Цетињски”, Коло „Посебна издања”, Светигора, Цетиње 2008, 242.

⁶⁰ Упор. вест о Николајевом повратку из Русије објављену у *Хришћанском веснику* за новембар 1910. године: „Допутовао из Русије”, *Хришћански весник*, год. XXVII, бр. 11 (новембар 1910), 830. Могуће је да је ова свеска *Хришћанској весника* објављена са закашњењем (о проблемима у вези са издавањем часописа – дуговима и кашњењима – прота Илић пише Велимировићу у писму од 7. новембра 1910. г. – ДАС, НВ, 33), а могуће је и да се Велимировић у Београду овом приликом задржао краће и да се убрзо вратио у Русију, будући да је у мајској свесци *Хришћанској весника* за 1911. објављена вест о његовом повратку из Русије. Упор.: *Хришћански весник*, год. XXVIII, бр. 5 (мај 1911), 394; упор. такође: Slobodan G. Marković, „Activities of Father Nikolai Velimirovich in Great Britain during the Great War,” *Balkanica: Annual of the Institute for Balkan Studies*, Vol. XLVIII (2017), 149, нап. 31 [<https://doi.org/10.2298/BALC1748143M>].

⁶¹ Тадашњи ректор богословије прота Стеван М. Веселиновић (1856–1915) је Велимировићу упutio писмо датирано са 19. новембром 1910. године у којем га обавештава о томе и позива да се врати „што пре” (писмо је сачувано у ДАС, НВ, л. 26; упор.: Јанковић, *Ејиској Николај*. Књ. 3, 231). Факсимил овог указа објављен је у Јанковић, *Ејиској Николај*. Књ. 3, 4; упор. и пригодну вест о овом постављењу забележену у црквеној хроници: „Др Николај Велимировић”, *Хришћански весник*, год. XXVII, бр. 10 (октобар 1910), 746; упор. такође: „Постављења”, *Весник Српске цркве: орган Свешћеничкој удружења*, год. XXI, свеска 11 (новембар 1910), 986–987.

⁶² Упор.: Klaus Buchenau, *Aufrussischen Spuren. Orthodoxe Antiwestler in Serbien, 1850–1945*, Balkanologische Veröffentlichungen: Geschichte-Gesellschaft-Kultur, Band 51, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2011, 157.

националним, црквеним и дипломатским мисијама Николај ће у наредних неколико година походити, између осталих места, Сарајево, Скопље, Цариград, Лондон и Њујорк.

Велимировићево повезивање са руском културом имало је значајних последица. Теоретичар књижевности Миодраг Сибиновић препознао је изузетну важност коју је за рецепцију руске модерне поезије у нашој средини имало рано стваралаштво Николаја Велимировића,⁶³ истичући, као за овај процес веома важну његову књигу *Религија Њеџошева*, на коју је у светлости утицаја које су на Велимировића имали руски мислиоци још раније указао Милан Радуловић.⁶⁴ У литератури се срећу тврдње да је своју чувену студију *Религија Њеџошева*, која је објављена као књига 1911. године,⁶⁵ Велимировић написао за време боравка у Русији.⁶⁶ Како су приметили Биговић и Лубардић, идеја Свечовека, која је заузимала важно место у тадашњим Николајевим студијама и његовом раном стваралаштву уопште, Велимировићу је дошла из мишљења Ф. М. Достојевског (1821–1881),⁶⁷ које је Николај боље упознао током свог боравка у Русији.⁶⁸ Утицај Достојевског огледа се и у чињеници да Велимировић већ 1912. године објављује и своју студију *Ниче и Достојевски*.⁶⁹ Овакви утицаји приметни су у његовом стваралаштву из тог периода, али и касније. Свечовчанске идеје ће у стваралаштву Велимировића доживети својеврсну кулминацију око 1918. године, када је написао своје *Речи о Свечовеку*, које је најпре под псеудонимом Вран Гавран објављивао у одломцима у лондонском часопису *New Age* 1918. године,⁷⁰ а две године касније и као књигу која је, из неког разлога, изашла као непотписана.⁷¹ С друге стране, поједини истраживачи приметили су присуство словенофилских идеја код Велимировића, и чак га сматрају својеврсним настављачем

⁶³ Упор.: Миодраг Сибиновић, „Руска поезија XX века у српској преводној књижевности”, Пројекат Растко – Русија, 12. децембар 2007. г. Доступно на: <https://www.rastko.rs/rastko-gu/delo/10010> (приступљено: 2. 3. 2020).

⁶⁴ Упор.: Милан Радуловић, *Модернизам и српска идеалистичка философија*, Институт за књижевност и уметност, Београд 1989, 139.

⁶⁵ Николај Велимировић, *Религија Њеџошева*, Штампарија „Св. Сава”, Београд 1911.

⁶⁶ Што би такође требало узети са одређеном резервом, будући да је Николајева студија о Њеџошу претходно објављена у наставцима у листу *Дело*, почев од свеске која је изашла јануара 1910. године (упор.: Ник.[олај] Велимировић, „Религија Њеџошева”, *Дело: лист за науку, књижевност и друштвени живот*, година XV, књ. 54 (1910), 72–85, 240–253, 392–409; књ. 55 (1910), 229–244, 403–419; књ. 56 (1910), 98–112, 251–268, 413–428; књ. 57 (1910), 108–126. Уз неколике измене и допуне (упор.: Јанковић, *Ејскај Николај*, књ. 3, 612), студија је наредне године објављена и као књига (уз увод проте М. Протића ова књига прештампана је касније у *СД*, II, 325–481).

⁶⁷ Упор.: Биговић, *Од Свечовека до Бојочовека*, 153 и даље; упор. такође и: Богољуб Шијаковић, *Свјетосавље и философија живојца: скица за актуелизацију међурајине расправе о идеји свјетосавља (Retractatio)*, Православна реч, Нови Сад 2019, 37.

⁶⁸ Упор.: Лубардић, „Николај Велимировић 1903–1914”, 346–347. Упор. такође: И.[ван] Ф.[едорович] Прийма, „Дневник писателя’ Ф. М. Достоевского в южнославянской среде: этапы восприятия”, *История и культура: Статьи. Исследования. Публикации. Материалы. Сообщения. Эссе*, Вып. 13 (13) (2015), 110–111.

⁶⁹ Упор.: Ник.[олај] Велимировић, „Ниче и Достојевски”, *Дело: лист за науку, књижевност и друштвени живот*, година XVII, књ. 62 (1912), 207–214, 348–355 [= *СД*, II, 559–575].

⁷⁰ Упор.: Биговић, *Од Свечовека до Бојочовека*, 177.

⁷¹ Упор.: [Николај Велимировић] *Речи о Свечовеку*, С. Б. Цвијановић, Београд 1920. [= *СД*, IV, 587–762]. Упор. такође и: Прийма, „Дневник писателя’ Ф. М. Достоевского”, 113.

мисли Алексеја Хомјакова (Алексей Степанович Хомяков, 1804–1860).⁷² (С тим у вези, напомнимо овде како је Велимировић Хомјакова сматрао великим ревнитељем и бранитељем православља у Русији.)⁷³

Десетак година пре Николаја свој оглед о Достојевском и Ничеу публиковао је руски религиозни философ Лав Шестов (1866–1938), и најпре га у наставцима објавио у санктпетербуршком часопису *Миръ искусства* 1902. године, а потом као књигу наредне године штампао у Санкт Петербургу.⁷⁴ Могуће је да је Николај био упознат са овом Шестовљевој студијом, но не и нужно; разматрања и Ничеа и Достојевског била су присутна у тадашњим истраживањима,⁷⁵ а свој допринос овој теми дао је и Велимировић. Пријма је приметио како је у недостатку превода Велимировић Достојевског изучавао у оригиналу, на руском, исто као и нешто касније Јустин Поповић.⁷⁶

Николај је високо ценио Достојевског – као ствараоца и хришћанског генија. У поменутој студији, Николај каже:

„Достојевски је био највећи модерни апостол онога морала, који је Ниче назвао 'робовским', и творац једног новог моралног типа – свечовека.

Достојевски је називао Пушкина свечовеком, и ако тај назив њему, Достојевскоме, далеко више приличи. Моћни геније Достојевског обухвата је собом много више људских душа него геније Пушкинов... Узак и висок био је Ниче, широк и дубок Достојевски. Као руска земља тако је широка душа Достојевског...”⁷⁷

О Достојевском као пророку хришћанског универзализма, и о Русији као носиоцу хришћанске културе и хришћанског идентитета, Николај је писао:

„Кад би сутра заратио Запад са Русијом, Запад би ратовао у име Ничеа, тј. у име свoga егoизма, Русија би ратовала у име Достојевскогa тј. у име Христа, у име свечовечанског сједињења и братства...

⁷² Упор. излагање Ј. Осипове представљено на конференцији „Славјанский вопрос: новые парадигмы мышления” одржаној у Москви 10–11. децембра 2018. године: Елена Аркадьевна Осипова, „Мысли по вопросам всеобщей истории” А. С. Хомякова в духовно-культурном контексте сербской традиции”, *Вестник Костромского государственного университета*, Том 26, № 1 (Јанвар–Март 2020), 111–113, [https://doi.org/10.34216/1998-0817-2020-26-1-109-117]; упор. и: Биговић, *Од Свечовека до Бојочовека*, 32; упор. такође: Иван Ф.[едорович] Пријма, „О наследи Алексее Степановича Хомякова (к концепции Б. Ф. Егорова)”, *Славистика*, књ. XXIII, св. 2 (2019), 175.

⁷³ Упор.: Епископ Николај [Велимировић], „146. писмо: Студенту који пита: О утицају онога света на овај”, *Мисионарска писма*, год. II, бр. 7 (јул 1933): 107 [= СД, VIII, 171].

⁷⁴ Упор.: Л.[евъ Исааковичъ] Шестовъ, *Достоевский и Ниче: Философия трагедии*, Типографија М. М. Стасюлевича, С.[анкт]-Петербургъ 1903.

⁷⁵ Упор.: Богдан Лубардић, *Философија вере Лава Шестова: айофайичка деконструкција разума и услови могућности религијске философије*, Православни богословски факултет Универзитета у Београду и Институт за теолошка истраживања, Београд 2010, 62–64.

⁷⁶ Упор.: Иван Федорович Пријма, „Славјанска идеја и способности њевог ошлосћења в «Дневнике писателя» Ф. М. Достоевского” (диссертација на соискание ученој степени кандидата филолошких наук, Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН, Санкт-Петербург 2016, 204.

⁷⁷ Наведено према: Велимировић, „Ниче и Достојевски”, 212 (референца на изворни чланак објављен у листу *Дело*).

Борба у име Ничеово и Достојевскога већ се овде-онде заповеда. Но одсудна, страховита борба тек има да дође. Дух надчовека и свечовека ићи ће пред војскама. Један нов 'устанак робова' предстоји, и, као што се извесно да предвидети, једна нова победа њихова. То ће бити друга велика победа Хришћанства у историји."⁷⁸

Ратна времена која је Велимировић наговестио наступила су веома брзо. Након два балканска рата уследили су Велики светски рат, Руска револуција, и распад царстава која су вековима одређивала живот православних хришћана из источноевропских народа.

ХРИШЋАНСКИ УНИВЕРЗАЛИЗАМ У БУРНА ВРЕМЕНА

У Велимировићевим промишљањима из периода ратова и разарања, у код њега присутном одјеку словенофилских идеја, у његовим пророчким виђењима будућности човечанства, у његовој есхатолошкој визији јединства – улога Русије веома је значајна. Идеје руских мислилаца присутне су у стваралаштву јеромонаха Николаја из друге деценије XX века.⁷⁹ Но, Велимировић о Русији и Русима, с друге стране, расуђује трезвено и критички – као и о Србији и Србима.⁸⁰ У сваком случају, поред поменутог Достојевског, други аутор на ког се Николај осврће је Лав Н. Толстој (1828–1910).⁸¹ И један и други обојили су Николајеве беседе из овог периода својим идејама – Толстој космополитизмом, а Достојевски свесловенским родољубљем и свечовечанском идејом. У Николајевој беседи „Мир вам, Словени“, објављеној у књизи *Изнад тријеха и смрти* 1914. године, читамо:

„Изази из пећине, ти велики руски народе. Сјајна се звезда блиста над тобом, сјајна пресјајна. Твоја месијанска улога међу народима земље постаје све јаснија и разговетнија. Твоји непоштоваоци и непознаваоци узалуд тупе језик свој клеветама на тебе: 'То је народ који у пећинској

⁷⁸ Наведено према: Велимировић, „Ниче и Достојевски“, 355 (референца на изворни чланак објављен у листу *Дело*).

⁷⁹ Упор. нпр.: Vladimir Cvetković, „Serbian Church and Europe on the Threshold of the Third Millennium,” у: *Imagining Europe: Memory, Visions, and Counter-Narratives*, ed. Lars Klein and Martin Tamcke, Studies in Euroculture, Volume 2, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen 2015, 17.

⁸⁰ Тако, бирајући илустрације из ондашње поларизоване стварности, Николај вели: „Како ће љубити Србин Немца, кад још Србин Србина није научио да љуби? Како ће незнабошци – Јапанци љубити хришћане – Русе, кад хришћани – Руси не љубе један другог? Све донде неће моћи бити љубави према непријатељима, док је не буде било међу пријатељима...” (упор. беседу: „Љубите пријатеље своје”, у: Николај Велимировић, *Изнад тријеха и смрти: беседе и мисли*, С. Б. Цвијановић, Београд 1914. [= СД, IV, 384].

⁸¹ У свом предавању одржаном о Светосавској прослави у Београдској богословији 1914. године, схватању историје шкотског историчара и филозофа Томаса Карлајла (1795–1881) Велимировић супротставља Толстојеву визију – препознајући у обе теорије истините и вредне тврдње, и у обојици аутора оруђе Промисли Божије. Упор.: Николај Велимировић, „Творци историје”, *Дело: лист за науку, књижевност и друштвени живот*, година XIX, књ. 71 (1914), 55–69 [= СД, IX, 603–614]. У књизи која је објављена у Њујорку за време Велимировићевог боравка у Сједињеним Државама наредне године, Велимировић Достојевског и Толстоја назива највећим проповедницима Христа у своме столећу (упор.: Николај Велимировић, „Устанак робова”, *Жива црква: недељни гласник словенској хришћанској*, св. 2, Њујорк 1915, 8 [= СД, III, 28]).

тами, с воловима, за јаслима прежива'. Они не виде сјајну витлејемску звезду над тобом, зато и не познају ни твоју месијанску улогу међу народима. Но твоји пророци видели су те, и познали, твој Исаија и Јеремија, – твој Достојевски и Толстој. Нека је мир с тобом! ...

Мир ти и добра воља! Како да не будеш добре воље, кад верујеш у Бога и у себе? Веруј у Бога својих отаца, својих царева и пророка, и буди добре воље. Буди добре воље према пониженим и увређеним, јер си моћнији од њих; буди добре воље према насилним и безбожним овога света, јер си бољи од њих. На великом тргу светском продају се и купују многе мртве душе, зато су тако јевтине, јер су многобројне. А ти си скуп јер имаш живу душу.”⁸²

У истој збирци Николајевих беседа 1914. године објављен је и његов чувени „Сан о словенској религији”, у ком су јасно изражене идеје хришћанског универзализма, а у исто време наглашена је улога Словена у светској историји. У овом спису Велимировић разрађује концепт саборности – вероватно преузет од А. Хомјакова,⁸³ али даље развијен у упечатљивом проекуменском кључу (саборна вера, коју доносе Словени, она је вера која ће после свих деоба и подела човечанство сабрати и ујединити „и од полуљуди учинити богољуде”, каже Николај). Узгред, словенофилске идеје у Велимировићевим делима с почетка XX века укључиле су га у активности словенофилских мислилаца. Тако је нешто касније, ратне 1915. године Велимировић био укључен у покретање едиције под насловом „Словенски свет”. У Уредничком одбору ове библиотеке требало је да уђу Димитрије Митриновић (1887–1953) и Николај, као представници југословенског одбора, Томаш Масарик (Tomáš Garrigue Masaryk, 1850–1937) као представник Чеха, философ Винценциј Лутославски (Wincenty Lutosławski, 1863–1954) у име Пољака, а Сергије Булгаков (Сергей Николаевич Булгаков, 1871–1944) као представник Руса. План је био да се у овој библиотеци објављују дела словенских мислилаца и о словенским мислиоцима, попут Достојевског, Толстоја и Соловјова (Владимир Сергеевич Соловьёв, 1853–1900), уз одговарајуће пратеће студије и коментаре које би поред чланова уредништва писали аутори попут Д. Мерешковског (Дмитрий Сергеевич Мережковский, 1865–1941) итд. Ова замишљена, међутим, није остварена.⁸⁴

У тексту објављеном под насловом „Сан о словенској религији”, Николај у величини руске земље види нарочити значај и наговештај. Највећа руска земља је залог којим Бог најављује велика дела која предстоје словенском роду – и мисију коју је задао руском народу:

⁸² Упор. Николајеву беседу „Мир вам, Словени”, у: Велимировић, *Изнад треха и смрти* [= *СД*, IV, 311].

Толстоја и Достојевског Велимировић помиње и нешто касније, уз друге велике словенске ствараоце – упор.: Nicholas Velimirovic, “Shakespeare — the Pananthropos,” у: *A Book of Homage to Shakespeare. To Commemorate the Three Hundredth Anniversary of Shakespeare's Death MCMXVI*, ed. by Israel Gollancz Oxford University Press — Humphrey Milford, Oxford 1916, 522–523.

⁸³ Упор.: И[рина]. Войводич и И[рина]. Стойичевич, „Николай (Велимировић), Свт.”, у: *Православная энциклопедия. Т. L: «Никодим – Никон, Патриарх Антиохийский»*, под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла и др., Церковно-научный центр „Православная энциклопедия”, Москва 2018, 181.

⁸⁴ Упор.: Predrag Palavestra, *Dogma i utopija Dimitrija Mitrinovića: počeci srpske književne avangarde*, Slovo ljubve, Beograd 1977, 299; упор. и: Биговић, *Ог Свечовека до Бојочовека*, 178–179.

„Ви сте Словени, сфинкс за остале расе и народе. Ви још нисте разговодно проговорили. Кад год сте почињали да говорите преко своји највећих синова, ви сте долазили у екстазу и постајали сте неразумљиви за свет, и разливали сте се у сузе за пониженим и увређеним у свету, за најмањим и најситнијим, за бедним и Божијим људима. Ваше најгенијалније речи завршене су сузама и јецањем. – Ко сте ви? Пита вас свет.

Једни вас се плаше, други вас презиру, а трећи су још у недоумици, да ли да вас се плаше, да ли да вас презиру. Ви сте најмлађи брат европских раса. Једни додају: и најлуђи. Но томе 'најлуђем' сину дао је Отац у наслеђе *највећу земљу* (курзив С. П.). Да ли за то што је он најлуђи или пак зато што Отац има у њему *особито поверење* (курзив С. П.)? ...

Нека Бог иде пред вама, и нека се Син Божији носи над вама у сјају и слави!”⁸⁵

„Устанак робова” је карактеристична фраза у Николајевим делима из друге деценије XX века, којом је он на упечатљив начин наговештавао будући есхатолошки преврат и преокрет светског поретка, након ког ће Словени заузети значајно место у светској историји. Срећемо је већ у спису из 1912. године,⁸⁶ а 1915. године у Њујорку је објављена Велимировићева књига под тим насловом, у којој Велимировић о руској улози у светској историји каже:

„Већа и значајнија чуда и темељније промене у културном и хуманом смислу нису се десиле за последњих двеста година нигде, чак ни у Америци, као што су се десиле у Русији. Петров план се потпуно остварио: Русија је стигла Европу. Сад је на реду други план, план Достојевскога, план свечовечански, јеванђелски. У томе плану Русија је већ корачила испред Европе један гигантски корак. Но то Европа не види.”⁸⁷

Међутим, тадашња Николајева визија „устанка робова”, и посебно његова визија „религије будућности”,⁸⁸ наишла је на неразумевање – како у српској средини, тако и у руском црквеном контексту. Испровоциран Велимировићевим ангажманом у Сједињеним Државама 1915. године, о Николајевим беседама и идејама критички се изразио тадашњи архиепископ алеутски и северноамерички Евдоким (Мещерский, 1869–1935),⁸⁹ који у свом Извештају Св. Правитељствујушчем Синоду од 15. јуна 1915. године каже:

⁸⁵ Упор. Николајеву беседу: „Сан о словенској религији”, у: Велимировић, *Изнад треха и смрти: беседе и мисли*, С. Б. Цвијановић, Београд 1914. [= СД, IV, 324]. Ово дело је вишекратно прештампавано; будући вишезначно многоструко је занимљиво – нпр. за студије екуменизма (упор.: Александар Ђаковац /прир./, *Православље и екуменизам: зборник шексцова*, Хришћански културни центар, Београд 2005, 439–449.

⁸⁶ Упор.: Велимировић, „Ниче и Достојевски”, 355.

⁸⁷ Упор.: Велимировић, *Устанак робова*, 9 [= СД, III, 29].

⁸⁸ Односно Велимировићево универзалистичко схватање – визија свечовечанског братства и уједињења заснованог на хришћанском веровању, а потом и на умозрењима мислилаца попут Адама Мицкијевича (Adam Bernard Mickiewicz, 1798–1855), Достојевског, Толстоја и Соловјова. Упор.: Велимировић, *Устанак робова*, 26–27 [= СД, III, 44–45], с којом је у вези и његова визија јединства и братства православних и римокатолика у будућој југословенској држави, у којој ће се наћи око 50 дијецеза – пола православних и пола римокатоличких. Упор.: N.[icholaj] Velmirovich, “Two Churches in one Nation”, *Živa crkva*, Vol. V, New York 1915, 14–15.

⁸⁹ Није познато да ли су се архиепископ Евдоким и Николај срели. Николај га је могао видети у Русији 1910, или у Америци 1915. године; када је Велимировић шест година касније други пут дошао у Америку, архиепископ Евдоким се већ налазио у Совјетском Савезу.

„У садашње време појавио се у Америци неки српски јеромонах др Николај Велимировић који уноси велику смутњу у живот Срба и других словенских народности својим проповедима о ‘Југославији’ и о ‘Религији будућности’ те нове Југославије. Особито тежак утисак изазива проповед ‘Религија будућности’. Стојећи искључиво на песничкој тачци гледишта, жели да на тај начин уједини међу собом Јужне Словене под влашћу српског краља.”⁹⁰

На југословенску идеју гледано је са сумњом не само у Русији. Британци су такође били веома скептични према питању будуће мултиконфесионалне југословенске државе.⁹¹ Како би оправдао југословенску идеју, Велимировић је полагао наде у руску интервенцију у оквирима међународне политике, и то не у погледу чисто политичког утицаја већ у погледу личног утицаја руских културних посленика. У том смислу, у писму које је 4. августа 1916. године из Лондона послао Александру Белићу (1876–1960), српском изасланику у Санкт Петербургу,⁹² предлагао је да за српску (односно југословенску) ствар ангажује руског писца Максима Горког⁹³ или књижевника Л. Андрејева,⁹⁴ тј. да их приволи да за пропагандне потребе напишу чланак за енглеске новине.⁹⁵

Мешчерски је служио као архиепископ алеутски и северноамерички, од јула 1914. до новембра 1918. године (фактички до 1917. године, када је отпутовао на Сверуски помесни сабор у Москву). Од 1918. до 1922. служио је као архиепископ нижегородски. Занимљиво је да се само неколико година након критике коју је упутио Николају на име чувања вере Мешчерски 1922. одвојио од Руске православне цркве и ступио у обновљенски раскол, и као расколник се упокојио 1935. (упор.: Сава Вуковић, *Историја Српске Православне Цркве у Америци и Канади 1891–1941*, Каленић, Крагујевац 1994, 150, н. 6; упор. и: Дамаскин Кристенсен, *Житије светител Свасијана Цексонског: првог српског православног ајосиола у Америци*, прир. еп. Максим Васиљевић, Дамаскин Кристенсен и Радомир Ракић, превод са енглеског Ивана Миличић, Издавачка фондација Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке и Севастijan прес, Београд – Лос Анђелес 2018, 69, н. 99.

⁹⁰ Наведено према Вуковић, *Историја*, 85–86; упор. и: 102, н. 106. Упор.: Срећко Петровић, „Прилог познавању делатности Николаја Велимировића: преписка са Робертом Гардинером”, *Теолошки погледи: версконаучни часопис Св. Арх. Синода СПЦ*, година LII, бр. 3 (децембар 2019), 680–681, н. 9 [https://doi.org/10.46825/tv/2019-3-677-710]. Упор. и: коментар и предлоге мера које би требало предузети ради увођења реда у црквени живот америчких Срба, које је, пошто је по одлуци Синода проучио Извештај архиеп. Евдокима, неких 11 месеци касније, доставио архиепископ литовски Тихон (Белавин, 1865–1925, будући патријарх московски – Св. свештеномученик Тихон). Он додаје да Николај „у својој религији ‘будућег’ скоро у целини прима католичанство... На тај начин, на жртву несрећне идеје приноси чистоту, висину и лепоту православља” (наведено према: Вуковић, *Историја*, 87). Упор. и: Еп. Шумадијски Савва [Вукович], „Американо-канадска Епархија Српској Православној Цркви (1921–1963)”, у: *Православна енциклопедија. Т. II*: „Алексий, човек Божий — Анфим Анхиальский”, под ред. патријарха московског и всея Руси Алексја II и др., Церковно-научни центар „Православна енциклопедија”, Москва 2001, 158.

⁹¹ Упор.: Marković, “Activities of Father Nikolai”, 159–160.

⁹² Писмо се налази у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду, у Заоставштини Александра Белића.

⁹³ Алексей Максимович Пешков, 1868–1936, познатији под именом Максим Горькиј, чувени руски и совјетски писац.

⁹⁴ Леонид Николаевич Андреев, 1871–1919, представник сребрног века руске књижевности, сматран зачетником руског експресионизма.

⁹⁵ Упор.: Мирослав Јовановић, „Писма Николаја Велимировића Александру Белићу из Лондона 1916. године”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 82 (2016), 170 (= даље *ПКЈИФ*) [https://doi.org/10.2298/PKJIF1682167J].

Велимировић је пак био далеко од идеализовања односа са Русима, свестан ратних бруталности које могу да буду испољене и код „свете и православне” браће, како у писму Николај назива Русе. „Безбоштво!” је реч којом Велимировић у истом писму описује руску спремност да у борбама вођеним у Добруци у другој половини 1916. жртвује српске јединице.⁹⁶

У сваком случају, Николај није одустајао од своје визије јединства – и човечанског и хришћанског, и то, како у својим промишљањима, тако и на практичном плану. У његовом виђењу хришћанског заједништва Црква Русије била је незаобилазан фактор, те је Велимировић у лето 1917. године путем каблогограма који је послао Р. Гардинеру⁹⁷ ургирао да се у покрет за продубљивање међухришћанског богословског дијалога и зближавања, неизоставно укључи и Руска православна црква.⁹⁸ Поштовање према руском духовном наслеђу, посебно у контексту раних утицаја руске културе и руске богословске мисли на формирање Велимировићевих светоназора, водило је Николаја ка оваквом гледишту.

Поред утицаја поменутих, Толстоја, Достојевског, Хомјакова, Соловјова, Могилевског и Мешчерског, евентуално и Шестова, постоје и други. Раније је указано на ослонац који је Велимировић пронашао у радовима руских мислилаца и мистика, као и на извесну сличност између Велимировићевог раног стваралаштва и мисли Павла Флоренског (Павел Александрович Флоренский, 1882–1937).⁹⁹ Међутим, што се последњег тиче, питање је да ли је нужно ове сличности сматрати сведочанствима утицаја. Сличност може једноставно указивати на заједничка изворишта мисли двојице великана источнорправославне мисли XX века.

Руски богослов и црквени историчар чије мишљење Велимировић поштује је „врло ортодоксни теолог” професор И. Паљмов (Иван Саввич Паљмов, 1855–1920), на кога се Велимировић позива бранећи православност Јана Хуса (око 1369 – 1415).¹⁰⁰ Паљмов је 1881. одбранио магистарски рад о хуситима на Санктпетербуршкој духовној академији, а касније објавио и неколико публикација на ову тему. Паљмов је, између осталог, својим радовима дао важан допринос проучавању српске историје. Поред тога, био је ментор многим Србима на Духовној академији у Санкт Петербургу.¹⁰¹ Било

⁹⁶ Упор. Велимировићево писмо Белићу од 1. октобра 1916, у: Јовановић, „Писма Николаја Велимировића”, 171.

⁹⁷ Николајев каблогограм који је 21. јула 1917. године из Лондона упутио тадашњем секретару Комисије за веру и поредак Роберту Х. Гардинеру (Robert Hallowell Gardiner III, 1855–1924) у Сједињене Државе чува се у Архиву Светског савета цркава у Женеви: WCC Archives (Ecumenical Centre in Geneva), Box 23.0.006. Faith and Order Archives. Early Archives. Robert Hallowell Gardiner 1855–1924. Correspondence: 1st series: Moore–Russell. File 12. Nicholai (Velimirovic), Bishop of Ochrida), Nicholas Velimirovich, “Cablegram to Robert Gardiner, 21st July 1917,” 1–2.

⁹⁸ Упор.: Петровић, „Прилог познавању”, 682–690. Велимировић се у овом каблогограму обавезао да ће Гардинеру препоручити имена руских богослова које би требало укључити у рад овог међухришћанског тела.

⁹⁹ Упор.: Милан Радуловић, „Православна духовност и модернистичка књижевност – Књижевно-богословска мисао Николаја Велимировића и Јустина Поповића”, *Бојословље*, година XXXII (XLVI), св. 1–2 (1988), 129–130.

¹⁰⁰ Упор.: Николај Велимировић, „Свети Јован Хус”, *Жива Црква: недељни гласник словенској хришћанстѿва* (Њујорк), свеска 1, 1915, 11 [= СД, X, 77].

¹⁰¹ Детаљније: Владислав Пузовић, „Иван Савич Паљмов као истраживач српске црквене историје”, *ПКЛФ*, књ. 84 (2018): 63–73 [https://doi.org/10.2298/PKLIF1884063P].

би занимљиво истражити да ли је можда постојала кореспонденција Пальмова и Велимировића, будући да се у епистоларној заоставштини санктпетербуршког професора чува преписка с преко 300 личности, међу којима је било и оновремених млађих српских богослова и свештеника.¹⁰²

Међутим, визија Николаја Велимировића о преокрету и вођству словенског света, о којој је он писао током година Великог рата, није се остваривала. Догађаји који су уследили довели су до крупних политичких промена у Русији – сасвим другачијих од оних које је најављивао Велимировић. У литератури се срећу тврдње како је Велимировић између осталог очекивао да ће по завршетку рата Цариград припасти Русији,¹⁰³ насупротив таквом расплету догађаја,¹⁰⁴ пропаст Руског царства, Октобарска револуција и Руски грађански рат изменили су лик до тада познате Русије у нову државну творевину – реалност коју Велимировић није игнорисао.¹⁰⁵ Упркос томе, став који је у превирањима која су претходила оснивању Совјетског Савеза према Србима током Првог светског рата заузела раслабљена Руска царевина, оличен у покровитељству цара-мученика Николаја II Романова (1868–1918), оставио је на јеромонаха Николаја веома снажан утисак.¹⁰⁶ Ганут руском пожртвованошћу, Николај ће се деценијама касније сећати ове великодушне спремности да се заштити други, и подсећаће своје сународнике на „дуг љубави” који имају према руском народу.¹⁰⁷ С друге стране, од свога боравка

¹⁰² Упор.: Г.[ригорий] В.[асильевич] Бринзей, „Эпистолярное наследие профессора Санкт-Петербургской духовной академии И. С. Пальмова (1856–1920)”, *Вестник Исторического общества Санкт-Петербургской Духовной Академии: научный журнал*, № 2 (2) (2018), 96–97 [<https://doi.org/10.24411/2587-8425-2018-10020>].

¹⁰³ Према сећањима Богумила Вошњака (1882–1955) – упор.: Bogumil Vošnjak, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu: utisci i opažanja iz doba svetskog rata i stvaranja naše države*, Tiskovna zadruka – Geca Kon – Z. i V. Vasić, Ljubljana–Beograd–Zagreb 1928, 180. Вошњак тврди како су наступајућа руска доминација и избегавање будућих сукоба били разлози који су Велимировића определили за поборника привилегија за Православну цркву у југословенској држави. Бухенау закључује како је Велимировић јавно тврдио да ће будућа југословенска држава бити верски толерантна, а иза кулиса припремао нетолеранцију. Упор.: Buchenau, *Auf russischen Spuren*, 161.

¹⁰⁴ Овде би требало поменути како је код Велимировића постојала нада у ослобођење Цркве Свете Софије у Цариграду, а његово надање у инострану – британску – интервенцију упечатљиво је осликано у његовој беседи одржаној после рата, 1920. године у Цркви Светог апостола Павла у Ковент Гардену у Лондону (упор.: “The Redemption of St. Sophia. A Sermon preached in St. Paul’s Church, Covent Garden, by Bishop Nicolai, at the Solemn Eucharist of Intercession sung thereat by the Society of the Faith on Jan. 12, 1920,” у: Nicolai Velimirović, *The Spiritual Rebirth of Europe [A Lecture delivered by the Rt. Rev. Nicolai Velimirović in King’s College London, Before the Vice-Chancellor and other members of the University of London on January 9, 1920, together with his sermons preached on the Principle of the Eastern Orthodox Church and the Redemption of St. Sophia in St. Paul’s Cathedral on Dec. 18, 1919, and St. Paul’s, Covent Garden, on Jan. 13, 1920 and also an Essay contributed by him for the Jan. 1920 issue of the Magazine “New Europe”]*, The Faith Press, London 1920. [= *СД*, III, 729–734. (превод помнуте беседе на српски: *СД*, III, 769–770)].

¹⁰⁵ Упор.: Fr. Nicolai Velimirovic, “The Russian Church and the Revolution”, *The Church Times* (June 15, 1917), 507.

¹⁰⁶ Упор.: Nicholas Velimirović, *The Soul of Serbia: Lectures delivered before the Universities of Cambridge and Birmingham and in London and elsewhere in England*, The Faith Press, London 1916, 44, 86–87 [= *СД*, III, 320, 362–363].

¹⁰⁷ Упор. Велимировићеву беседу одржану 28. јула 1932. године, о празнику Св. Равноапостолног Владимира, просветитеља Русије: „Дан руске славе у Београду: беседа у

у Русији до краја свога живота Велимировић ће Русију „носити у души” и остати „у сталној и тесној вези” с Русима — како у Краљевини СХС / Југославији, тако и касније, у Сједињеним Америчким Државама.¹⁰⁸

ПИТАЊА РЕЦЕПЦИЈЕ РУСКИХ ИДЕЈА У МИСЛИ НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА

Да ли су руски утицаји променили Николајеве хришћанске универзалистичке визије, и претворили га у ускогрудог словенског националисту? Можда би се могло говорити о томе да управо руски утицаји на њега — најпре идеје философије свејединства — нису потисли, већ су развијали и мотивисали ова виђења.

Николај цара Петра Великог (1672–1725), реформатора, вестернизатора и европеизатора руског друштва, руске државе, руске културе и Руске православне цркве, назива „Петар Врло Велики” — подвлачећи његов допринос. Назива га највећим американским духом који је икада живео у Европи.¹⁰⁹ Николајев рани панхуманизам додатно се удаљава од било каквог антизападњачког изолационизма. Он даље пише о *свечовечанском брајсџиву* — супротстављајући се империјалистичким и колонијалистичким идејама.¹¹⁰ У његовом раном стваралаштву једноставно *нема* националистичких и шовинистичких уверења¹¹¹ — насупрот томе, срећемо идеје свељудског јединства, јединства које треба градити кроз образовање нових нараштаја не за рат већ за братство, тако што ће деца Енглеске, Србије, Русије, Француске, Немачке, Италије, Јапана и Скандинавије упознавати једна друге, путовати у друге земље и увидети да су сви иста људска бића, да је сваки педаљ земаљски предивно место.¹¹² Нарочито су упечатљиве Велимировићеве идеје свехришћанског јединства: хришћанска вера за Николаја је уједињујућа сила која

дворани Народног универзитета”, *Политика*, бр. 8697 (29. јул 1932), 6 (упор. и: *СД*, X, 725–726). Упор. такође и: М.[ара] Кнежевич, „Културно-историческе вези руских и сербов”, *Научно-теоретически журнал «Общество. Среда. Развитие» (Terra Humana)*, № 2 (43) (2017), 81. Упор. такође: А.[лександр] Э.[дуардович] Шпаков, „Битва на Косовом поле (1389 г.). Духовный смысл исторических дат и праздников”, у: *Сербия, славянский мир и их соседи: вопросы истории и культуры (к 630-летию битвы на Косовом поле). Материалы Международной научно-практической конференции*, ред. Э.[гнара] Г.[айковна] Вартаньян, О.[лег] В.[ладимирович] Матвеев, „Традиция”, Краснодар 2019, 9.

¹⁰⁸ Упор.: Предраг Пузовић, „Епископ Николај (Велимировић) (1880–1956)”, у: П. Пузовић, *Српска Православна Црква: њени доприноси за историју*, књ. 2, Богословски факултет Српске православне цркве, Београд 2000, 132.

¹⁰⁹ Велимировић, *Успанак робова*, 7 [= *СД*, III, 27].

¹¹⁰ Велимировић, *Успанак робова*, 25–27 [= *СД*, III, 43–45].

¹¹¹ Уверени смо да их нема ни у Велимировићевом познијем стваралаштву, осим уколико се његова дела читају тенденциозно (што би била тема неког другог истраживања), или уколико се дела неизвесног ауторства припишу Велимировићу — попут књиге *Српском народу кроз џамнички прозор*, збирке беседа и осврта коју је Николај наводно написао у концентрационом логору Дахау (упор.: Srećko Petrović, “Is Nicholai Velimirovich the Author of the Book *Words to the Serbian People Through the Dungeon Window?*,” *Philotheos* 20, No. 2 (2020), 260–303 [https://doi.org/10.5840/philotheos202020217]).

¹¹² Упор.: Fr. Nicholai Velimirovic, Ph.D., *The New Ideal in Education: An Address given before the League of the Empire on July 16th, 1916*. Electrician, London 1916, 11–13 [= *СД*, III, 193].

сабира човечанство, не извор подела.¹¹³ „Света Црква у Светој Европи” (“A Holy Church in Holy Europe” према Велимировићевом изразу¹¹⁴) својеврсни је мото младог Николаја.

Николајево разумевање хришћанске мисије је опширније – не обухвата само Европу већ се односи на читав свет. Христос позива државе и народе да га следе – Енглеску, Русију, Француску, Немачку, Кину и Јапан, Африку и Америку, читаву планету... Сви су призвани на жртву; Русија је већ увела (само)жртвовање за друге – тај себичлук супротстављени аутентични израз хришћанске вере, *јер Христѿос јесѿѿе Жртѿива за грѿѿе* – у политички програм својих унутрашњих и иностраних послова, каже Николај.¹¹⁵

Међутим, слика Николаја Велимировића као ватреног националисте, препреденог антизападњака и острашћеног православног зилота, у науци је присутна већ деценијама. Овакве оцене постале су могуће кроз некритичко усвајање тврдњи из штампе и секундарне литературе, каткада потврђивано тенденциозним и неутемељеним читањем самога Николаја.

С једне стране, тврдње хагиографа Николаја Велимировића требало би узимати с резервом; с друге, и тврдње из академских студија као и тврдње из секундарне литературе у целини, не би требало усвајати некритички. Примера ради, једно поједностављено, а пре свега селективно и парцијално читање Николаја Велимировића – у хармонији са западноевропском медијском сликом Срба и српског друштва с краја XX века и почетка XXI века – заступљено је међу немачким научницима,¹¹⁶ и постепено радикализовано од студије Р. Хризостома Грила,¹¹⁷ преко радова Клауса Бухенауа¹¹⁸ и Ш. Родевалда,¹¹⁹ до истраживања Ане Лис.¹²⁰ Мишљења смо да је погрешно српску богословску мисао посматрати као инструмент агенде руске спољне

¹¹³ Упор.: Rev. Nicholai Velimirovic, D.D., *The Agony of the Church*, with foreword by the Rev. Alexander Whyte, Student Christian Movement, London 1917. [= *ЦД*, III, 51–90]; упор. такође и нешто раније објављене Велимировићеве мисли о вери као уједињујућој сили (која ће зближити завађене европске народе и државе), штампане усред Првог светског рата: Velimirović, *The Soul of Serbia*, 68–69 [= *ЦД*, III, 344–345].

¹¹⁴ Упор.: Velimirović, *The Agony of the Church*, 123 [= *ЦД*, III, 89; упор. такође *ЦД*, III, 130].

¹¹⁵ Упор.: Fr. Nicholas Velimirovic, “The Sacrifices of Nations [A Sermon preached at St. Paul’s Cathedral, On the Seventh Sunday after Trinity, by Fr. Nicholas Velimirovic, D.D., St. Savva’s College, Belgrade],” *The Church Times* (July 27, 1917), 73.

¹¹⁶ Упор.: Vladimir Cvetković, “The Reception of the Serbian Orthodox Church in the 21st Century German Academia,” у: *Philosophos – Philotheos – Philoponos: Studies and Essays as Charisteria in Honor of Professor Bogoljub Šijaković on the Occasion of His 65th Birthday*, edited by Mikonja Knežević, in collaboration with Rade Kisić and Dušan Krcunović, Gnomon Center for the Humanites – Matica srpska, Društvo članova u Crnoj Gori, Belgrade–Podgorica 2021, 995–1000.

¹¹⁷ Упор.: R[udolf] Chrysostomus Grill, *Serbischer Messianismus und Europa bei Bischof Velimirović (†1956)*, Dissertationen Theologische Reihe, Band 77, EOS Verlag Erzabtei, St. Ottilien 1998.

¹¹⁸ Упор.: Buchenau, *Aufrussischen Spuren*, посебно 6. поглавље, 444 и даље.

¹¹⁹ Упор.: Stefan Rohdewald, *Götter der Nationen: Religiöse Erinnerungsfiguren in Serbien, Bulgarien und Makedonien bis 1944*, Visuelle Geschichtskultur, Band 14, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 2014, 387–390, 474–479 итд.

¹²⁰ Упор.: Julia Anna Lis, *Antiwestliche Diskurse in der serbischen und griechischen Orthodoxie: Zur Konstruktion des “Westens” bei Nikolaj Velimirović, Justin Popović, Christos Yannaras und John S. Romanides*, Erfurter Studien zur Kulturgeschichte des orthodoxen Christentums, Band 17, Peter Lang, Frankfurt 2019.

политике, или као оруђе српског национализма, а речено посебно важи за личност и делатност Николаја Велимировића.¹²¹ Међутим, утицајем немачких истраживача оваква гледишта шире се и другде, између осталих и у српским научним круговима. Но упркос чињеници да је такав приступ практично владајући у данашњој науци, стоји чињеница да се националистичка, шовинистичка и ексклузивистичка гледишта не могу пронаћи у изворним Николајевим делима.

* * *

Јеромонах Николај 1919. године изабран је за епископа жичког. У наредне, скоро, четири деценије свог епископског служења, он је био у практично непрекидном контакту са руским јерарсима и руском дијаспором уопште, у општој атмосфери сарадње и сатрудништва у остваривању заједничких идеала. Доцнији почеци поштовања Николаја Велимировића као светог, биће скопчани управо са руским црквеним заједницама. Надамо се да ће нека будућа истраживања расветлити везе Николаја Велимировића и руске културне сфере – на основу читања извора и историјске грађе.

Што се тиче утицаја руске духовности и руске културе на мисао Николаја Велимировића, тврдња да је под утицајем руске хришћанске мисли Велимировић постао идеолог национализма и трибализма, читање Николајевих дела уместо читања секундарне литературе водиће нас бољем и аутентичнијем разумевању његових гледишта. Утолико се надамо да ће будући истраживачи више читати шта је заиста говорио и писао Николај Велимировић, а мање како су то други протумачили.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 20. 4. 2023.

Accepted: 21. 6. 2023.

SREĆKO M. PETROVIĆ, Ma
University of Belgrade
Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 11B, Belgrade, Serbia
E-mail: spetrovic.193009@bfspc.bg.ac.rs

RUSSIA IN THE EARLY WORKS OF NIKOLAJ VELIMIROVIĆ

SUMMARY: In the literature and existing biographies of Nicholaj Velimirović (1881–1956), there are several characteristic claims about the young Velimirović's attitude towards Russia. Thus, among others, the following claims are found: that he was an opponent of the Russophile circles in the Serbian Orthodox Church, that he wanted to continue his education in the West and not in Russia, and that he was sent to Russia in order to be "orthodox" (i.e.

¹²¹ Упор.: Vladimir Cvetković, "'Nationalism', 'Fascism' and 'Anti-Semitism' of Bishop Nikolaj Velimirović", у: *Bishop Nikolaj Velimirović: Old Controversies in Historical and Theological Context*, edited by Vladimir Cvetković and Dragan Bakić, Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts – St. Sebastian Press, Belgrade – Los Angeles 2022, 211–254.

become really Orthodox) there. On the other hand, there are also claims that Velimirović in Russia established close ties with high hierarchs and officials of the Russian Orthodox Church, that he studied at the Saint Petersburg Theological Academy, and that he wrote a doctorate in Russian history there, which was later stolen from him. In this paper, in the light of reading the available material and literature, the mentioned claims will be looked at and in a broader context, the attitude of the young Nicholaj Velimirović towards Russia and Russian culture in general – primarily through the reading of his works. The paper is limited to the period until the end of the First World War, that is, until 1919, more precisely until the election of Nicholaj Velimirović as a bishop. As the preliminary reading of the sources and historical material indicates, certain claims from Velimirović's biographies need to be critically reexamined. First of all, it is not true that Velimirović was not interested in studying in Russia, since in 1902 he applied for admission to the Kiev Theological Academy. For certain reasons, Velimirović did not travel to Kiev. On the other hand, there is no known confirmation that Velimirović studied at the Saint Petersburg Theological Academy – it seems that Velimirović's trip to Russia in 1910/1911 was of a more informal character. Finally, the writings of young Nicholaj Velimirović do not present him as an enemy of Russophilism, but on the contrary – as a distinct Russophile and Slavophile. These writings also do not present him as an irreconcilable critic of Europe, but as a person respecting the values of the European society based on Christian belief and an enthusiastic preacher of pan-Christian and pan-human community.

KEYWORDS: Nikolaj Velimirović, Russia, Russian Culture, Russian Orthodox Church, First World War

Проф. др БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Булевар војводе Петра Бојовића 1А
Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина
Е-адреса: borivoje.milosevic@ff.unibl.org

СУЂЕЊЕ ВАСИЉУ ГРЋИЋУ НА ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОМ ПРОЦЕСУ У БАЊОЈ ЛУЦИ (1915–1916)

САЖЕТАК: Велеиздајнички процес у Бањој Луци 1915–1916. године спада у ред најважнијих судских процеса одржаних у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата. Првооптужени Васиљ Грђић, по коме процес носи назив, некадашњи саборски посланик и један од првака друштва „Просвјета”, од стране власти означен је за најважнијег вођу српског националног покрета у покрајинама који је, по слову оптужнице, по налогу званичног Београда радио на разбијању Аустроугарске и припајању Босне и Херцеговине Краљевини Србији. На казну смрти вјешањем осуђено је 16 лица, међу којима и Грђић. Коначни циљ аустроугарске управе био је разбијање српског националног покрета у земљи, те пребацивање одговорности за избијање рата на Краљевину Србију. Процес је изазвао велику пажњу домаће и међународне јавности, те је југословенској емиграцији и српској влади у изbjеглиштву послужио за дискредитовање аустроугарске управе која се монтираним судским процесима обрачунавала са националним покретима унутар монархије.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Васиљ Грђић, Велеиздајнички процес, Бања Лука, Први свјетски рат, Босна и Херцеговина, Аустроугарска, Краљевина Србија

У Босни и Херцеговини је током Првог свјетског рата вођено више велеиздајничких судских процеса с циљем да се осуде појединци и све политичке, културне, просвјетне и вјерске организације на којима је почивао српски национални покрет.¹ Непосредни циљ ових процеса био је пребацивање одговорности за избијање рата на српске националне организације у

¹ Milorad Ekmečić, „Žalosna baština iz godine 1914”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 23.

Босни и Херцеговини које су наводно у сарадњи са владом у Београду припремале насилно одвајање покрајина из састава монархије. Зато су и оптужнице на неким процесима биле формулисане тако да докажу како је Краљевина Србија одговорна за избијање рата.²

Најзначајније мјесто заузима Бањолучки велеиздајнички процес (3. новембар 1915 – 22. април 1916) против 156 српских културних, политичких и јавних радника, свештеника и сељака.³ Циљ аустроугарске власти био је да докаже како искључиву кривицу за избијање рата сноси Србија због своје политичке и културне пропаганде у Босни и Херцеговини. Већина оптужених осумњичено је да су били чланови и повјереници организације „Народна одбрана”.⁴ Пред судом у Бањој Луци поновљене су аустроугарске оптужбе изречене не само у Јулском ултиматиму већ и у каснијем ратном *Манифесту* цара Франца Јозефа којим је Србија оптужена за „злочиначко роварење”, „поткопавање темеља државног поретка” и „подстрекивање омладине на велеиздајничка дјела”.⁵ Тужиоци су сматрали да је организација „Народна одбрана” под „маском културног подизања својих сународника” тровала народ и учинила га велеиздајницима.⁶ Тужиоци су установили да је циљ „Народне одбране” био ослобођење Јужних Словена и њихово државно, политичко и културно уједињење у једну државну заједницу основану на слободним демократским принципима. Организација је за задатак имала да јача националну свијест Срба ма гдје живјели, а за њене идеје требало је енергичном пропагандом придобити што више људи. Тужиоци су сматрали да је примарни циљ „Народне одбране” био формирање Велике Србије под династијом Карађорђевића.⁷ Покушавајући да оправдају агресију на Србију, власти су истицале рад „Народне одбране” као продужене руке српске спољне политике и највећег кривца за унутрашња сплеткарења и пропаганду чији је циљ било урушавање монархије.⁸ Чак и сасвим безазлена путовања у Србију ради лијечења и посјете родбини или везе са ондашњим јавним, културним и политичким радницима представљали су додатни терет оптуженима. Као свједоци оптужбе на суђењу појавили су се многи полицијски службеници, припадници тајне службе и доушници.⁹

Главни доказни материјал на коме се заснивала оптужница биле су билешке и дневници мајора Косте Тодоровића из војног округа у Лозници, пронађене по аустроугарској окупацији тог мјеста, као и обиман пропагандни материјал „Народне одбране”. Тодоровићево име спомиње се више пута на

² Исто, 28.

³ *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Jugoslavs. Political trials 1908–1916*, London 1916, 49.

⁴ М. Екмећић, *нав. рад*, 29–30.

⁵ *Sloga*, br. 30, 2. kolovoz 1914; *Nezavisnost*, br. 36, 1. kolovoz 1914; *Karlovac*, br. 124, 1. kolovoz 1914.

⁶ Safet Bandžović, „Narodna odbrana i njena organizacija na Banjalučkom veleizdajničkom procesu”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 193.

⁷ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, Sarajevo 1916, 47.

⁸ Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 588.

⁹ *Austro-magyar judicial crimes*, 69.

страницама оптужнице. На основу заплијењеног материјала генерал Стјепан Саркотић израдио је нацрт канала којима су се служили „Народна одбрана” и Тодоровић,¹⁰ иако су дневнички записи често пружали оскудне и нејасне податке.¹¹ Многи од наводних повјереника српске владе у Босни и Херцеговини случајно су се нашли у списковима мајора Тодоровића, који је и сам признао да је појединце у дневник биљежио на основу исказа сумњивих људи и није их лично познавао. Ратна психоза је утицала на поступке власти, па су у одсуству рационалних доказа многи Срби завршили на суду или иза решетака захваљујући дојавама доушника, или особа сумњивог морала.¹² Занимљиво је да су тужиоци састављајући оптужницу навели како се српска национална мисао у покрајинама почела развијати од времена устанка 1875–1878. године „када су бунтовници тражили придружење Српској Кнежевини, а Српска Скупштина показала се приправна да принесе сваку жртву за своју браћу”. Убиство аустроугарског престолонаследника у Сарајеву представљало је, сходно томе, „карику у ланчаном низу предузећа, која су имала за сврху да се југословенске покрајине на силу откину од Аустроугарске Монархије и припоје Краљевини Србији под владањем Карађорђевића”.¹³

Окривљујући народну интелигенцију за противдржавно дјеловање полуванични лист *Босанска њошија* писао је да су српски интелектуалци изведени пред суд за своју домовину могли учинити много да су своје способности употребили да граде, а не разарају. „Они су тешки злочинци као велеиздајници према монархији којој припадају, а још тежи злочинци према властитом народу”, објавио је лист.¹⁴ Од народне интелигенције, свештеници су, поред учитеља, на процесу у Бањој Луци били најмногбројнији.¹⁵ „Главни подбуњивачи велеиздајничког расположења међу Србима били су српски опозициони саборски клуб, разна српска друштва и свештеници”, наводи се у једном аустроугарском документу из јула 1914. године.¹⁶ Земалски поглавар генерал Оскар Поћорек био је мишљења да је само мали дио српске интелигенције истински лојалан монархији, други дио настоји да остави утисак лојалности, док су остали отворено непријатељски расположени према аустроугарској управи.¹⁷ Оптужбе изнесене против „Просвјете”,

¹⁰ Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Сарајево, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–3/2. *Нацрт канала којима су се служили „Народна одбрана” је командант граничног региона мајор Косић Тодоровић у Лозници, састављен на основу оригиналних докумената пронађених у Лозници, који потичу од руке мајора Косића Тодоровића*, Сарајево, 3. V 1915.

¹¹ М. Екмећид, *нав. рад*, 25.

¹² Војни гарнизонски суд у Бањој Луци посједује обилну грађу која илуструје ове чињенице: Архив Републике Српске (АРС), К. и. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 8/1915; *Истио*, К. 22/15; *Истио*, К. 26/1915; *Истио*, К. 69/1915; *Истио*, К. 4/1915; *Истио*, К. 18/1915; *Истио*, К. 16/1915; *Истио*, К. 96/1915; *Истио*, К. 90/1915; *Истио*, К. 127/1915; *Истио*, К. 140/1915.

¹³ Чedomир Поповић, „Бањалучки процес”, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустроугарској* (приредио: Боровоје Милошевић), Нови Сад 2020, 373.

¹⁴ Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995, 412.

¹⁵ Детаљније код: Боровоје Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград-Вишеград 2016.

¹⁶ В. Ђоровић, *нав. дело*, 592.

¹⁷ Душан Берић, „Народна интелигенција – свештеници и учитељи на велеиздајничким процесима у Босни и Херцеговини”, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустроугарској* (приредио: Боровоје Милошевић), Нови Сад 2020, 170.

као кровне српске културне институције у Босни и Херцеговини, поновљене су у случају соколског и њему блиског побратимског покрета.¹⁸ Сва културна, просвјетна и хуманитарна друштва са српским националним предзнаком су распуштена и осумњичена за антидржавну пропаганду и рад на издвајању Босне и Херцеговине из састава Аустроугарске. Дјелатност „Просвјете” оцјењена је велеиздајничком, а за носиоце таквих активности окривљени су прије свих Васиљ Грђић, Сима Мирковић и Владимир Ђоровић.¹⁹

Генерал Поћорек је непосредно по Сарајевском атентату у телеграму министру Леу Билинском поручио како се у Босни и Херцеговини може очувати мир само „ако се предузме енергична акција на подручју спољне политике”.²⁰ Заједнички министар финансија Билински препоручио је најстроже поступање са српским националним организацијама, у првом реду „Просвјетом”, за коју наводи да су у њеним оквирима сједињени сви Срби без обзира на страначку припадност. Сматрао је да „Просвјета” мора хитно прећи у руке људи вјерних држави.²¹ Земаљска влада је септембра 1914. године предложила Заједничком министарству финансија да се имовина друштва „Соко” и „Побратимство” не преда „Просвјети” нити црквено-школској самоуправи, него да се с обзиром на њихов злочин велеиздаје заплијени и са њом надокнади штета држави. Министарство се сложило са овим приједлогом.²² Влада је 26. децембра 1914. године издала наредбу о спречавању сваког даљег ширења предмета који су на себи имали ознаке „Просвјете” попут школских пера за писање, чиме су власти настојале да из јавног живота избришу сваки траг постојања „Просвјете” и њених активности.²³ Наредба о распуштању „Просвјете” ступила је на снагу 31. јануара 1915. године. Као разлози распуштања друштва наводе се њена протузаконита дјелатност у великосрпском духу против интереса државе, тајне везе са „Народном одбраном” и српским друштвима у Америци и Србији, слање студената и ђака на школовање у Србију, субверзивна дјелатност Васиља Грђића и друго.²⁴

Васиљ Грђић је рођен 1875. године у Гацку, у којем је завршио основну школу. Након похађања Сарајевске гимназије, студирао је на Филозофском факултету у Бечу и Грацу. Био је уредник листова *Српска ријеч*, *Народ* и дугогодишњи секретар Српског културно-просвјетног друштва „Просвјета” и један од најзаслужнијих за напредак друштва основаног 1902. године у Сарајеву. Биран је за посланика Босанског сабора 1910. године, за срезове Билећа, Гацко и Невесиње.²⁵ За Грђића се у оптужници Државног тужилаштва

¹⁸ Боривоје Милошевић, „Аустроугарска управа и српски соколски покрет у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату”, *Први свјетски рат, узроци и посљедице*, Бања Лука 2014, 241–253.

¹⁹ Miodrag Vulin, „Srpska Prosvjeta na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915–1916”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 205.

²⁰ *Политика*, бр. 7.769, 20. децембар 1929.

²¹ Исто, бр. 7.770, 21. децембар 1929.

²² АБиХ, Заједничко министарство финансија (ЗМФ), БХ, през. бр. 1529, 10. IX 1914.

²³ АБиХ, Земаљска влада (ЗВ), през. бр. 16.555, 26. XII 1914; *Српска ријеч*, бр. 94, 15. мај 1920.

²⁴ Божо Маџар, *Просвјета – Српско просвјетно и културно друштво 1902–1949*, Бања Лука – Српско Сарајево 2001, 180.

²⁵ Детаљније у: *Сјоменица Васиља Грђића*, Сарајево 1935.

наводи да је био „душа” „Просвјете”. Износе се многи детаљи из његовог живота и истиче да је након рада у *Српској ријечи* и *Народу* 1907. године постао секретар друштва. Као повјереник „Народне одбране”, према слову оптужнице, Грђић је неуморно путовао по покрајинама држећи предавања тобоже у корист друштва, „а уистину за корист великосрпске пропаганде ради остварења велеиздајничког циља т.ј. отргнућа Босне и Херцеговине од Аустро-Угарске монархије”.²⁶ Грђић је често путовао у Краљевину Србију, а као политичар „запловио” је најрадикалнијим курсом „истичући сваком згодом своју мржњу и презир према Аустрији”. Истиче се да је на жалбеној сједници Сабора, одржаној послје Сарајевског атентата, док су остали посланици дошли на засједање у пригодној црини, обукао свијетло одијело: „Јасно је да је тиме хтио пред цијелом јавношћу на цинички начин одобрити поступак атентатора”. Грђић је означен као главни стуб „Народне одбране” у Босни и Херцеговини. Оптужен је да је у рад друштва „Просвјета” увукао политику, те да је ступио у везу са разним деструктивним елементима у земљи и ван ње. У својим јавним изјављивањима Грђић је истицао мржњу према монархији и њеној управи, радо истичући културни и економски напредак Краљевине Србије у односу на окупирану Босну и Херцеговину.²⁷

Аустроугарске власти су током 1915. године уочи подизања оптужнице, предузеле веома обимну акцију која је имала за циљ да установи кретање Васиља Грђића по Босни и Херцеговини приликом одржавања „Просвјетиних” скупштина те састанке које је том приликом одржавао. Од локалних власти затражени су детаљни извјештаји о Грђићевом кретању, јавним наступима и контактима. Котарски уред Бања Лука извјестио је 28. маја 1915. године Окружни суд у Сарајеву да је Васиљ Грђић почетком 1914. године говорио на „Просвјетиним” скупштинама у Слатини и Пискавици. Представник власти на овим скупштинама извјестио је да је осумњичени говорио само о просвјетним питањима и није био у стању да утврди да ли се Грђић приватно састајао са својим пријатељима.²⁸ Котарски уред Ливно саопштио је да Грђић у периоду између 1912. и 1914. године није долазио у тај град. У Ливну је боравио 1910. године уочи првих избора за босански Сабор.²⁹ Грђић је у Мостару боравио 22. фебруара 1914. године на „Просвјетиној” скупштини којом је председавао Љубомир Круљ. Према информацији владиног изасланика на скупштини се није догодило ништа „изванредно”.³⁰ Грђић је 24. новембра 1913. године боравио у Милићима са намјером да се у „Просвјету” упишу нови чланови, а том приликом одржао је више приватних састанака. Владин изасланик са скупштине наводи да постоји сумња да је Грђић „држао ове скупштине по извјесном плану и то не само у просвјетне сврхе него и зато да организира уударство у корист Краљевине Србије”.³¹ Грђић је крајем новембра 1913. године посетио Кнежину у Власеничком котару, преноћивши

²⁶ *Optužnica državnog odvjetništva u Banjoj Luci protiv Vasilja Grđića i drugova*, Banja Luka 1915, 220.

²⁷ Исто, 221.

²⁸ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 448, Бања Лука, 28. мај 1915.

²⁹ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 521, Ливно, 4. јуни 1915.

³⁰ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 508, Мостар, 19. јуни 1915.

³¹ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 172, Власеница, 13. мај 1915.

код свештеника Јанка Брезанчића. У гостионици Јанка Пилиндавића у Кнежини одржана је народна скупштина на којој је Грђић, пред више десетина људи, говорио о успјесима српске војске у балканским ратовима. Том приликом је прикупљан новац за Црвени крст Краљевине Србије.³²

Котарски уред у Босанској Дубици саопштио је 20. јуна 1915. године да је Грђић приликом „Просвјетине“ скупштине у Дубици, не наводећи тачан датум њеног одржавања, изјавио „да би требало све котарске предстојнике у топ метнути“.³³ Према извјештају котарског уреда Грђић је током 1912. и 1913. године боравио у Високом и одржавао састанке у српској основној школи, али детаљи са ових састанака нису познати.³⁴ Поводом Грђићевих посјета Гацку, власти су наложиле саслушања више свједока у вези скупштине одржане 18. фебруара 1914. године у Фојници. Од свједока је изричито захтјевано да се изјасне да ли је Грђић том приликом говорио о српским јунацима палим на Косову, да ли је подговарао народ да се лати оружја и заједно са Србијом ослободи се аустроугарске власти, те да ли се изјашњавао против аустроугарске управе у смислу великосрпске пропаганде.³⁵ На скупштини у Вишеграду, одржаној почетком децембра 1913. године, Грђић је одржао говор из којег се видјело, како наводе истражиоци, да сврха „Просвјете“ није била само културна, већ и политичка: „Тенденција говорникова била је побудити у срца слушатеља жељу и настојање да се ова земља припоји Краљевини Србији, камо по његовом мишљењу и спада и гдје би нашла оно нужно да постане културном, јер је Србија културна земља, а Аустрија пријечи развитаку културе српског народа у Босни и Херцеговини“. Грђић је истакао да су главне идеје водиле „Просвјете“ идеја самопомоћи и идеја ширења културе у свим слојевима народа.³⁶

Грђић је у Рудом хвалио друштвено-политичко уређење Краљевине Србије, и позвао присутне да оснивају што више земљорадничких задруга. Приликом посјете Подрињу, оптужени се често сретао са локалним сељацима.³⁷ Котарски уред у Невесињу извјестио је 14. августа 1914. године да је осумњичени приликом обиласка котара наговарао појединце на иселјавање у Краљевину Србију. Исто је радио и приликом одржавања народне скупштине у Надинићима код Гацка. Поједници који су се одлучили на тај потез, путовали су у Пљевља и Нови Пазар тражећи мјесто гдје би се настанили, а под изговором да иду у посјету манастиру Острог.³⁸ Према једном полицијском извјештају, Грђић је приликом обиласка Гацка ширио великосрпску пропаганду, рекавши: „Ево има више од 500 година да је на Косову храбро дјело Милош учинио, пак треба да радимо на томе да и од нас нетко успомену остави, те да се онако спомиње“.³⁹

³² АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 129, Кнежина, 22. мај 1915.

³³ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 320, Босанска Дубица, 20. јуни 1915.

³⁴ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 462, Високо, 10. август 1915.

³⁵ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; Is. 283/15–40, Сарајево, 27. јануар 1915.

³⁶ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 1007, Сарајево, 25. јануар 1915.

³⁷ Исто.

³⁸ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; без броја, Фојница, 14. август 1914.

³⁹ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; К. и К. Gendarmeriekorps für Bosnien und die Herzegovina, Nr. 180, 22. juli 1914.

Владин повјереник за град Сарајево извјестио је надлежне органе како се Васиљ Грђић још у раној младости почео бавити политиком у „протимо-нархијском смјеру”, па је због тога већ као гимназијалац изгубио државну стипендију. Међу школским друговима био је познат као „радикални национални Србин”. Након студија у Бечу вратио се у Сарајево, а како није добио државну службу, запослио се у „Просвјети”, прешавши касније у редакцију *Српске ријечи*. Секретар „Просвјете” био је до јула 1914. године. Током студија у Бечу кретао се у круговима студената „радикалних назора” из Србије и Босне и Херцеговине. Оне који нису дијелили његова политичка стајалишта, сматрао је издајницима српског народа и аустроугарским шпијунима. Према истом извору, Грђићева мржња према монархији временом је попримила патолошке облике, па је његов једини животни циљ постао „да наноси штету и да блатом баца на Аустроугарску монархију”. Сваки редак који је објавио у *Српској ријечи* одисао је, наводно, непријатељством и мржњом према Бечу. Након сукоба са Глигоријем Јефтановићем и власницима листа, Грђић је напустио редакцију. Грђић је, наводно, као секретар „Просвјете”, стално критиковао оне чланове друштва који су се представљали као лојални грађани. Његово дјеловање било је погубно за судбину друштва јер је у њега увео политику супротну интересима монархије, због чега је „Просвјета” распуштена. Позицију народног посланика у Сабору користио је за ширење мржње према Аустроугарској и промовисање великосрпске пропаганде. Био је у сталној вези за виђенијим људима у Србији у коју је често путовао, с обзиром да му је у Београду живио рођак Марко Грђић.⁴⁰

Котарски уред у Бањој Луци саопштио је концем априла 1915. године да Грђић на подручју овог котара није одржавао јавне скупштине, али јесте низ приватних састанака: „Особе с којима је у Бањој Луци опћии и састанке одржавао, познате су као прононсирани српски политичари, који уживају велики углед међу својим истовјерцима”. Грђић се у кафани „Балкан” крајем марта 1913. године састао са Петром Кочићем и Миланом Зарићем, да би потом посјетили владику Василија Поповића.⁴¹ На скупштини одржаној 24. новембра 1913. године у згради народне школе у Милићима Грђић је подстицао житеље парохије свештеника Матије Поповића на непријатељство према Аустроугарској. Свјedoци су потврдили да је свештеник Поповић у парохијској цркви често „о великој, јуначкој Србији проповједао”. На скупштинама је прикупљан новац у корист „Просвјете”.⁴²

На саслушању одржаном 3. августа 1914. године, Грђић је изјавио да се не осјећа кривим и да му бранилац тренутно није потребан. Грђић је укратко објаснио своје претходно школовање, наводећи да се 1903. године вратио у Сарајево, али није могао добити државну службу. По оснивању листа *Српска ријеч*, нашао се у његовом уредништву, заједно са Ђорђем Чокорилом и свештеником Стевом Трифковићем. Лист је напустио након свега неколико мјесеци због сталних сукоба са власницима и управним одбором због начина извјештавања, а од 1907. године налазио се на позицији секретара „Просвјете”.

⁴⁰ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 914, Сарајево, 8. мај 1915.

⁴¹ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 379, Бања Лука, 10. мај 1915.

⁴² АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 162, Циле, 20. мај 1915.

Године 1910. изабран је у трећој курији за саборског посланика за котаре Невесиње, Гацко и Билећа. Грђић је признао да је више пута обишао поменуте котаре одржавајући скупштине на којима су увијек били присутни представници власти, а на којима је представљао програм политичке организације којој је припадао. Ни на једној од јавних скупштина није подбуњивао народ нити држао говоре усмјерене против аустроугарских власти. Грђић је широм покрајина одржао 71 скупштину у својству секретара „Просвјете”, од којих шест у Котару Гацко, а све су унапријед биле пријављене властима. Само у Автовцу је представник власти покушао да распусти скупштину, јер је Грђић позвао народ да буде истрајан у борби за културни напредак. Грђић је изјавио да никада није подговарао народ на иселјавање, већ напротив, људе је одвраћао од одласка у Америку. „Просвјетине” скупштине имале су, између осталог, задатак да се прикупљају средства за функционисање друштва.⁴³ Оптужени Грђић је на суду, приликом излагања своје одбране, указивао на бројне разлике између „Просвјете” и „Народне одбране”, што ипак није утицало на коначну одлуку суда. Од народне интелигенције, осим српских учитеља и чланова „Просвјете”, свештеници су били најзаступљенији на Бањолучком велеиздајничком процесу. Оптужница их је третираола као вође великокрспске пропаганде и српске националисте.⁴⁴

Оптужени су најприје били затворени у Сарајеву, али су потом доведени у Бању Луку како би се процес несметано могао одржати у унутрашњости земље, посебно након што је Италија ушла у рат на страни Антанте.⁴⁵ Оптужбу су заступали јавни тужиоци Виљем Кениг и Жига Пинтер, док су оптужене бранили адвокати Данило Димовић, Владо Андрић и Јосип Соукал, судски савјетник.⁴⁶ Бањолучка јавност је са великим узбуђењем пратила ток суђења, не кријући симпатије према „велеиздајницима”, док су потезе власти одобравали „аустрофили”, посебно локални „куфераши”.⁴⁷ Затвореници су били смјештени у „Црну кућу” и затвор у тврђави Кастел, који је био под војном управом. Суђење је одржано у великој сали Дјевојачке школе. Долазак оптужених из Сарајева у Бању Луку заинтересовао је Србе и предузета је акција да им се помогне и олакша боравак у затвору, нарочито у погледу исхране. Ово је највише било потребно јер је међу затвореницима било људи из источне Босне, чији су домови били похарани у ратним операцијама, тако да од фамилије нису могли очекивати никакву помоћ. У непосредној близини „Црне куће” организована је менза за затворенике коју је водио трговац Саво Паликућа, а средства за мензу прикупљена су међу бањолучким грађанима.⁴⁸

Затворски чувар Стеван Ракић наводи како се одмах по избијању рата бањолучка „Црна кућа” почела пунити „велеиздајницима”, у првом реду

⁴³ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; саслушање Васиља Грђића, 3. август 1914.

⁴⁴ Боривоје Милошевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград-Вишеград 2016, 124–149.

⁴⁵ *Врбаске новине*, бр. 305, 12. јануар 1934.

⁴⁶ Dženana Čaušević, „Veleizdajnici na sudskom procesu u Banjaluci i u zatvorima”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 374.

⁴⁷ APC, Мемоарска грађа, 209-X/002.

⁴⁸ APC, Мемоарска грађа, 209-IV/142.

српском интелигенцијом, потом и сеоским свијетом. Према сјећању Ракића, „велеиздајници” су у Бању Луку доведени првих дана јула 1915. године. Имућнији затвореници успјели су себи обезбједити квалитетнију храну. У почетку су затворске власти биле толерантне према затвореницима, ћелије су махом биле откључане, шетња дозвољена, а грађани су затвореницима свакодневно достављали храну, пиће, новине и друге потрепштине. Прота Душан Суботић је у „Црној кући” прославио крсну славу.⁴⁹ Док су оптужени били у затвору, бањолучке дјевојке су се организовале да скупљају и носе храну у затвор. У томе су нарочито биле ангажоване: Криста Гаврановић, Милка Гашић, Испа Суботић и Милена Стефановић, која биљежи: „Свака од нас имала је свој рејон за сакупљање хране. Биле смо поносне што носимо храну у затвор. Нисмо носиле храну за неке одређене затворенике, него за све. Била је то значајна акција не само нас које смо носиле храну, већ и напредне јавности Бање Луке”.⁵⁰

Затворенике су на суђење доводили споредним улицама у оружаном пратњи, али су грађани ипак проналазили начин да прате довођење и одвођење „велеиздајника” и упуте им ријечи охрабрења. Хрватска штампа је писала како се сваког дана током суђења велика маса затвореника, праћена локалним становништвом, кретала од „Црне куће” до Дјевојачке школе: „Никад, ниједног тренутка нису пропуштали Бањалучани, а нарочито бањалучке Српкиње, да отворено то манифестују. Браћа оптужена за највећи злочин по аустријским законима дочекана су на улицама с одушевљењем и пролазила кроз шпалир као да се дочекује слављеник”.⁵¹ Процес је изазвао посебну пажњу омладине и ђака Велике реалке који су јавно исказивали своје симпатије према затвореницима.⁵² Власти су због тога предузеле опсежне мјере како би се током процеса спријечила масовнија окупљања средњошколаца. Окружни предстојник Паћовски тражио је од свих котарских органа да енергично и строго примјењују мјере против становништва за сваки облик непослушности.

Из биљешки Михаила Хаџистевића сазнајемо занимљиве појединости о току суђења у Бањој Луци: „Нас 156 и повећи број стражара чинио је доста велику и дугу поворку. Ми смо сви били узбуђени како одавно нисмо никуда излазили, а многи од нас није никада у Бањој Луци био, разгледали смо путем до суднице на све стране. И публика је на нас са радозналешћу гледала. Када смо пролазили кроз онај дио вароши гдје станују Срби православни, видило се људи, жена и дјевојака са тужним и плачним погледом. И мени су сузе више пута удариле те ми ја било тешко савлађивати се да не заплачем, и дјеца, коју сам виђао на вратима и прозорима, подсјећала су ме на моју дјецу. Расправа је држата у згради Више Дјевојачке школе, и то у сали која је направљена за позоришне представе тако, да су оптуженици сједили онде где би сједила публика, а Судбени сенат, државни одвјетник, бранитељи

⁴⁹ АРС, Мемоарска грађа, 209-VII/219.

⁵⁰ АРС, Мемоарска грађа, 209-VII/209.

⁵¹ Milenko Patković, „Veleizdajnički procesi u jugoslovenskim zemljama 1915–1916. u tadašnjoj hrvatskoj štampi”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 444.

⁵² АРС, Мемоарска грађа, 209-X/002.

и стенографи и судбени вјештаци на узвишеном мјесту, које је одређено било за бину”.⁵³ Затвореници су упркос тешком положају покушавали да наставе са нормалним животом, колико је то било могуће у затворским условима, о чему свједочи покретање тајног, сатиричног листа *Мала љајрика*, који су припремали на папиру добијеном од мјештана из града.⁵⁴

Осим за тројицу малољетника, државни тужиоци су за све оптужене затражили изрицање смртне казне. Тужилац Кениг је тај захтјев образложио слjedeћим ријечима: „Чини се грозним да се тражи толика жртва, али не тражим тога ја, не траже суци, већ то тражи закон кога морамо сви поштовати и уважавати”.⁵⁵ Како би оптужене што више понизили пресуда им је прочитана уочи Васкрса 22. априла 1916, а образложење пресуде послје тог празника.⁵⁶ Михаило Хадзистевић је записао како су оптужени са нестрпљењем и у страху чекали на изрицање пресуде: „Велика недјеља пред Ускрс за нас је била заиста велика и у страдању. Проглашење осуде најављено је било за Велику суботу. Уочи Великог петка читана су Јеванђеља о страдању Христовом. Дванест свештеника читало је дванест јеванђеља. Па и ако је осуда на Велику суботу била проглашена ипак су се на Васкрс одржала јутрења у Црној Кући и Васкрсне пјесме тако ориле да је чувши то долетио државни одвјетник к управитељу, па дознавши о чему се ради, укорио управитеља што нам је то дозволио”.⁵⁷

На казну смрти вјешањем осуђено је 16 лица: Васиљ Грђић, Матија Поповић, Бошко Чапрић, Чедомир Милић, Петар Билбија, Милутин Јовановић, Димшо Ђокановић, Алекса Јакшић, Михајло Савић, Милан Петковић, Симо Беговић, Димитрије Јевђевић, Радивоје Ђурановић, Ђорђе Дакић, Мирко Томовић и Коста Ђњатић.⁵⁸ Првооптужени Васиљ Грђић требао је по пресуди бити објешен посљедњи, након што види погубљење својих другова.⁵⁹ Власти нису заборавиле када је у вријеме тзв. изнимних мјера 1913. године са саборске говорнице довикнуо генералу Оскару Поћореку: „Жари, пали, удбински диздару, и твојој ће кули реда доћи”.⁶⁰ Суд је изрекао затворских казни у трајању од укупно 859 година. Оптужбе су ослобођена 53 лица. Изрицање пресуде уочи Васкрса није пољуљало морал оптужених. Како би показали властима да се не плаше смртних пресуда осуђеници су на Васкрс у ходницима „Црне куће” припремили свечано богослужење изазвавши чуђење међу стражарима и дивљење грађана Бање Луке.⁶¹ Војислав Бесаро-

⁵³ Vojin Hadžistević, „Fragmenti iz neobjavljenih Bilješki Mihaila Hadžistevića o danima u taocima, a potom u zatvoru pod optužbom za veleizdaju 1914–1916”, *Građanički glasnik* 37 (2014), 127–155.

⁵⁴ Бојан Стојнић, *Шћамља у Босанској Крајини 1906–1941*, Бањалука 2016, 42.

⁵⁵ Милан Топлица, *Бањалучки процес*, Питсбург 1916, 78.

⁵⁶ Епископ жички Василије, *Улога Српске православне цркве у Бањалучком veleиздајничком процесу*, Краљево 1970, 149; Матија Поповић, *Из шћамнице. Успомене из бањалучког veleиздајничког процеса 1914–1918*, Тузла 1926, 35.

⁵⁷ V. Hadžistević, *nav. rad.*, 127–155.

⁵⁸ *Osuda*, 164–216.

⁵⁹ Б. Милошевић, *нав. гјело*, 142.

⁶⁰ Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, knj. I (reprint drugog dopunjenog izdanja), Banja Luka 2015, 355; *Сјоменица Васиља Грђића*, 94.

⁶¹ М. Поповић, *нав. гјело*, 39.

вић се присјећао како је осуђеницима најтеже пао растанак са пријатељима осуђенима на смртне казне: „Са сузама у очима праштали смо се не знајући шта ће с њима бити. Најтежи нам је био растанак са братом Васиљом, носиоцем нашег процеса за кога је била највећа опасност да ће бити јустифициран. Васиљ је и том приликом био онај исти као и у босанском Сабору кад је рекао Поћореку: Жари, пали, удбински диздаре, док и твојој кули реда дође. Праштајући се с нама из дна душе нам је подвикнуо: С Богом браћо, живила Србија, живио српски народ”.⁶²

Већина осуђених казну затвора издржавала је у Зеници, гдје су услови живота били веома тешки. Почетком 1917. године глад у затвору попримила је масовне размјере. Хљеб је био величине песнице, а састојао се од мекиња и кромпира. Многи затвореници су претурали по ђубришту у потрази за храном. Чак су и затворски чувари јели траву како би преживјели. Када су се неки затвореници пожалили управнику на глад, он им је одговорио: „Били сте спремни да умрете за нашег краља Петра и сада вам се пружа прилика да цркнете”.⁶³ Свештеник Матија Поповић се сјећао како су затвореници, измучени од зиме и глади, изгледали попут авети.⁶⁴ Осуђеници су намјерно били измијешани са „најобичнијим зликовцима” чиме их је власт настојала понизити и убити у њима свако људско достојанство.⁶⁵ Док су у болници осуђене убице вршиле дужности болничара и један несвршен гимназијалац послове апотекара, дотле су кажњени љекари др Ристо Јеремић и др Војислав Кецмановић морали плести корпе као и Атанасије Шола, Војислав Бесаровић и поп Матија Поповић. Стеван Жакула и Васиљ Грђић радили су као кројачи, Симо Мирковић као књиговезац, прота Коста Божић и Владимир Ћоровић као резбари. Присјећајући се прилика у зеничком затвору адвокат Данило Димовић је записао како су затвореници држани у строгој изолацији, па је тек уз помоћ једног стражара Хрвата успио да ступи са њима у везу. „Стање њихово је било очајно. Спавали су у кафезима као животиње, храна је била веома лоша, многи су малаксавали и тужили се да им већ ноге отичу”, забиљежио је Димовић. Он је уз помоћ посланика Југословенског клуба у парламенту у Бечу успио 19. јула 1917. године договорити пријем код цара Карла. Димовић је аустроугарском владару изложио прогоне којима су били изложени Срби у Босни и Херцеговини, инсистирајући на бесмисленој забрани ћириличног писма. Карло је наивно одговорио да је то учињено како се Срби из покрајина не би споразумјевали са сународницима из Србије „у велеиздајничке сврхе”. Димовић се током разговора заложиио за ослобађање и помиловање политичких осуђеника. Карло је на Димовића оставио утисак доброг, али интелектуално слабог човјека, растрзаног између послушности Берлину и савјета супруге Зите.⁶⁶

⁶² Хисторијски архив Сарајево (ХАС), Лични фонд др Војислава Бесаровића, BV-66-10. *Успомена на покојној Милоша Ђурана.*

⁶³ С. Стојановић, *Исјовесци*, Београд 2014, 72–74; *Vrbaske novine*, br. 306, 13. јануар 1934.

⁶⁴ М. Поповић, *нав. дјело*, 49.

⁶⁵ Владимир Ћоровић, *Црна књија. Пашње Срба Босне и Херцеговине за време свейској рата 1914–1918*, Сарајево 1920, 212.

⁶⁶ *Политика*, бр. 5.013–5.015, 7–9. април 1922.

Врховни суд у Сарајеву је почетком фебруара 1917. након разматрања жалби одбране и тужилаштва, уз неколико корекција, потврдио раније пресуде. Недуго потом *Српске новине* пренијеле су писање листа *Bachler Nachrichten* који наводи да се у Бањој Луци није судило по правним начелима већ политичким мотивима. Даље се каже да пресудом нису били погођени само осуђеници, већ и сав српски народ у Босни и Херцеговини. „Ако се ова пресуда изврши, јужнословенска раса у дунавској монархији имаће један низ мученика више”, додаје се у чланку.⁶⁷ Југословенска емиграција и влада Краљевине Србије предузеле су последице суђења дипломатске мјере како би била помилована лица осуђена на смрт. Само неколико дана по изрицању првостепене пресуде група српских политичара и јавних радника, политичких емиграната, упутила је проглас Србима у Америци молећи их за помоћ и уједно описујући прогоне цивилног становништва у Босни и Херцеговини. У прогласу се помињу Велеиздајнички процес у Бањој Луци и четири ђачка судска процеса.⁶⁸ Перо Слијепчевић је под псеудонимом Милан Топлица и уз финансијску подршку Михаила Пупина у Сједињеним Америчким Државама објавио више брошура које су имале за циљ да свјетску јавност упознају са правим смислом процеса у Бањој Луци.⁶⁹ У корист осуђених на смрт ангажовани су Папа Бенедикт XV, шпански краљ Алфонс XIII, Међународна парламентарна унија, Лига швајцарских жена и многе друге организације. Интервенција преко шпанског двора била је вишеструко корисна. Ова земља била је званично неутрална у рату и са добрим везама на многим европским дворovima. Знајући да ће погубљење осуђених на смрт наштетити монархији, папа Бенедикт XV се лично и преко кардинала Пјетра Гаспарија више пута zaloжио за помиловање осуђених. Српски дипломата Михаило Гавриловић развио је живу дипломатску активност у Ватикану како би Света столица утицала да се смртне казне преиначе у затворске или присилни рад.⁷⁰

Важну улогу у агитацији за ослобођење тзв. велеиздајника имао је адвокат и некадашњи посланик у Сабору Босне и Херцеговине Никола Стојановић који се у вријеме рата налазио у емиграцији. Као један од оснивача Југословенског одбора и близак пријатељ неколицине осуђених, Стојановић је пажљиво пратио дешавања у Бањој Луци. Желећи да помогне осуђенима, Стојановић је Окружном суду у Бањој Луци упутио писмену изјаву којом је на себе преузео сву одговорност за везе са Србијом, што суд није уважио.⁷¹ Стојановић се због интервенције код папе обраћао и италијанској краљици, кћерки црногорског краља Николе Петровића. Пропагандни рад у корист осуђеника развио је и Хинко Хинковић, адвокат и публициста, који је бањолучки процес називао „правосудном лакрдијом” која представља „ударцем

⁶⁷ *Српске новине*, бр. 39, 1. април 1917.

⁶⁸ Перо Слијепчевић, *Историјске и политичке шеме*, Бања Лука 2013, 119–120.

⁶⁹ Nikola B. Popović, „Odjek Banjalučkog veleizdajničkog procesa u propagandi jugoslovenskog pokreta”, *Banja Luka u novijoj istoriji (1878–1945)*, Sarajevo 1978, 170.

⁷⁰ Jože Pirjavec, „Banjalučki veleizdajnički proces i Vatikan”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 83–86.

⁷¹ Никола Стојановић, *Младосић једној покољењу (Успомене 1880–1920)*. Дневник од године 1914. до 1918. (приредио: Миле Станић), Београд 2015, 216.

маљем против српских интелектуалаца у Босни”.⁷² Јован Жујовић је бившу краљицу Наталију Обреновић, која је у то вријеме живјела у Паризу, молио да интервенише на шпанском двору.⁷³

Свеукупно лоша политичка ситуација у монархији, смрт Франца Јозефа и ступање на пријесто цара Карла, олакшали су рад на помиловању осуђених. Жеља новог владара била је да се свијету представи у другачијем свјетлу у односу на свог претходника, а земља којом је владао као цивилизована, демократска и хумана држава вриједна очувања.⁷⁴ Цар Карло је 29. марта 1917. године обавјестио Алфонса XIII да је помиловао осуђене на смрт у Бањој Луци. У писму шпанском владару цар Карло наводи да се овај потез може схватити као гест милости и доказ пријатељства према шпанском двору.⁷⁵ Васиљу Грђићу, Кости Ђатићу, Матији Поповићу, Бошку Чаприћу, Ђорђу Дакићу, Михајлу Савићу, Мирку Томовићу и Чеди Милићу смртна казна замијењена је доживотном тешком тамницом. Сими Беговићу, Милану Петковићу, Димитрију Јевђевићу, Милутину Јовановићу и Петру Билбији смртна казна замијењена је двадесетогодишњом казном затвора, Димши Ђокановићу и Алекси Јакшићу казна смрти замијењена је шеснаестогодишњом затворском казном, а Радивоју Ђурановићу казном затвора у трајању од 15 година.⁷⁶ Полицијска дирекција у Сарајеву је недуго потом извјестила да је помиловање осуђених, посебно Васиља Грђића, код православних изазвало велику радост, а код осталих конфесија незадовољство.⁷⁷ Поруке захвалности шпанском краљу упутио је Никола Пашић, те у име цјелокупног српског народа у Босни и Херцеговини Никола Стојановић. Осуђени су остатак казне, до коначног ослобођења 1918. године, провели махом у зеничком и травничком затвору. Премда је адвокат Димовић у више прилика током 1918. године писмено интервенисао код земаљског поглавара генерала Стјепана Саркотића у корист бољег положаја осуђених, његове молбе нису уважене и од стране Саркотића одбачене су као неосноване.⁷⁸

⁷² N. B. Popović, *нав. pag.*, 170.

⁷³ Dragan Živojinović, „Pomiľovanje osuđenih u banjolučkom procesu 1916–1917. godine”, *Banja Luka u novijoj istoriji*, Sarajevo 1978, 184.

⁷⁴ D. Živojinović, *нав. pag.*, 192.

⁷⁵ Исто, 190.

⁷⁶ *Sarajevski list*, br. 90, 31. mart 1917.

⁷⁷ Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Banjaluka 2011, 311–312.

⁷⁸ ХАС, Лични фонд др Владе Андрића, 89, 40. Писмо земаљског поглавара Стјепана Саркотића др Влади Андрићу од 18. II 1918; Писмо земаљског поглавара Стјепана Саркотића др Влади Андрићу од 26. II 1918.

Prof. BORIVOJE MILOŠEVIĆ, PhD
University of Banja Luka
Faculty of Philosophy
Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A
Banjaluka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina
E-mail: borivoje.milosevic@ff.unibl.org

THE TRIAL OF VASILJ GRĐIĆ AT THE HIGH TREASON TRIAL IN BANJA LUKA (1915–1916)

SUMMARY: High treason trial in Banja Luka 1915–1916 belongs to the most important court trials held in Bosnia and Herzegovina during the First World War. The first defendant, Vasilj Grđić, after whom the trial is named, a former member of parliament and the secretary of the “Prosvjeta” society, was designated by the authorities as the most important leader of the Serbian national movement in the provinces, who, according to the indictment, worked on the destruction of Austria-Hungary and the annexation of Bosnia and Herzegovina to the Kingdom of Serbia. Sixteen people were sentenced to death by hanging, including Vasilj Grđić. The ultimate goal of the Austro-Hungarian administration was to crush the Serbian national movement in the country and transfer responsibility for the outbreak of war to the Kingdom of Serbia. The process attracted a lot of attention from the domestic and international public, and it served the Yugoslav emigration and the Serbian government in exile to discredit the Austro-Hungarian administration, which dealt with national movements in the monarchy with staged court processes.

KEYWORDS: Vasilj Grđić, High Treason Process, Banja Luka, First World War, Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary, Kingdom of Serbia

Проф. др ВЛАДИМИР КРИВОШЕЈЕВ
виши научни сарадник; музејски саветник
Народни музеј Ваљево
Трг војводе Мишића 3, Ваљево, Србија
Е-адреса: vladimir.krivosejev@gmail.com

ЧЕТВРТИ ТАЛАС ПАНДЕМИЈЕ ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ У СРБИЈИ 1919–1920. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Током последње године Првог светског рата светом се ширила пандемија шпанске грознице. Однела је, како се процењује, око 50 милиона живота. Пандемија није заобишла ни Србију и од ње је страдало око 3% становништва, односно више од 100.000 људи. Главни пандемијски удар почео је крајем зиме 1918. године, а завршио се почетком пролећа, наредне, 1919. године. Имао је три таласа: први, пролећно-летњи, релативно бениган, други, јесењи, изразито морталан, и трећи, зимски, са знатно мањом смртношћу у односу на јесењи. Између ових таласа уочени су краћи међупериоди, од неколико недеља. Више од пола године по завршетку трећег таласа, током зиме 1919–1920. године, у време уобичајено за сезонску појаву грипа, регистрован је нови налет шпанске грознице који се класификује као четврти талас. Циљ овога рада је да се на основу расположивих историјских извора, првенствено матичних књига умрлих, утврди појава четвртог таласа пандемије шпанске грознице у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: грип, пандемија, Србија, 1920. година, шпанска грозница

Продужено трајање пандемије COVID-19, која са почетком 2023. улази у четврту годину, у стручној, као и широј заинтересованој јавности отвара компаративно питање везано за трајање других пандемија, између осталих и пандемије шпанске грознице.¹ Упркос низу релативно сличних симптома, ове болести раздвајају узрочници различитих типова. COVID-19 изазива

¹ Вид.: Daihai He and other, “Comparing COVID-19 and the 1918–19 influenza pandemics in the United Kingdom”, *International Journal of Infectious Diseases*, 98 (2020), 67–70. [<https://doi.org/10.1016/j.ijid.2020.06.075>]; Ting Shu Liang, Lin Ting Liang, Joseph M. Rosen, “COVID-19: a comparison to the 1918 influenza and how we can defeat it”, *Postgraduate Medical Journal* 97/1147 (2021), 273–274. [<https://doi.org/10.1136/postgradmedj-2020-139070>].

корона вирус типа SARS-CoV-2, а шпанску грозницу вирус инфлуенце A(H1N1). Што се тиче сличности или и разлике у трајању две пандемије, већ сада је јасно да је пандемија шпанске грознице трајала краће, с тим што је неопходно да се нагласи да су између налета различитих таласа COVID-19 међупериоди били релативно кратки.

ТРИ ГЛАВНА ТАЛАСА

Шпанска грозница, као нова, непозната болест појавила се током последње године Великог рата, 1918. Главни пандемијски удар трајао је око годину дана и светом се ширио у три таласа, са кратким међупериодима између њих.² Међутим, у литератури се често среће став да је ова пандемија имала четири таласа, и да је трајала дуже од две године.³

У Сједињеним Америчким Државама, конкретно у Њујорку, ширење прва три таласа утврђено је на следећи начин: први талас је, оквирно трајао од 15. фебруара до 1. јуна 1918. године, други од 1. августа до 2. децембра, а трећи од 3. децембра 1918. до 30. априла 1919. године.⁴ У другим деловима света, па и другим деловима САД, ситуација је била делимично другачија. Процењује се да се у Европи пандемија појавила већ током марта, најкасније почетком априла.⁵ До српских војника у Грчкој први талас је стигао током друге половине априла. Прво се уочила у позадини, на Крфу, а на фронту нешто касније, током јуна. Присутан је и у јулу, када су забележени и појединачни смртни случајеви, углавном услед компликација на плућима.⁶

До окупиране Србије први пандемијски талас стиже нешто касније. *Београдске новине* су 11. јула, два дана пошто су загребачки медији објавили да се епидемија развија и у Хрватској, информисале читаоце да се болест, која је захватила целу Европу, појавила и у Београду.⁷ Даљих информација о првој појави болести у Србији нема, а анализе књига умрлих не указују на повећано умирање током тих летњих месеци, мада би могло да се претпо-

² Milorad Radusin, "The Spanish Flu: Part I: the first wave", *Vojnosanitetski pregled* 69/9 (2012), 812–817 (даље: M. Radusin, "The Spanish Flu: Part I"); Milorad Radusin, "The Spanish Flu: Part II: the second and third wave", *Vojnosanitetski pregled* 69/10 (2012), 917–921 (даље: M. Radusin, "The Spanish Flu: Part II").

³ Richard Nelsson, "How the 1918 flu pandemic rolled on for years: a snapshot from 1920", *The Guardian* (May 1, 2020); доступно на: [<https://www.theguardian.com/science/from-the-archive-blog/2020/mar/11/archive-influenza-pandemic-snapshot-1920>] (приступљено: 15. 11. 2022).

⁴ Wan Yang, Elisaveta Petkova, Jeffrey Shaman, "The 1918 influenza pandemic in New York City: age-specific timing, mortality, and transmission dynamics", *Influenza Other Respir Viruses* 8 (2014), 177–188. [<https://doi.org/10.1111/irv.12217>].

⁵ Goran Hutinec, „Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. godine u hrvatskoj javnosti“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1/38 (2006), 227–242; M. Radusin, "The Spanish Flu: Part I", 812–817.

⁶ Александар Радосављевић, „О инфлуенци по својим и туђим искуствима у току Светског рата“, *Историја српској војној санитетици – наше рајно санитетско искуство* (едит. Владимир Станојевић), Београд 1925. (репринт 1992): 470–487; вид. и: M. Radusin, "The Spanish Flu: Part I", 812–817; Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са њосебним освртјом на ваљевски крај*, Прометеј – РТС издаваштво, Нови Сад – Београд 2020, 75–76. (даље: В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*).

⁷ G. Hutinec, н. д.; В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 76.

стави да су неки од веома спорадичних смртних случајева, за које је као узрок уписано запаљење плућа и сл., могли бити изазвани актуелном болешћу.⁸

Други талас пандемије у Србију стиже крајем септембра и почетком октобра, и то са две стране; прво са севера, преко територије Аустроугарске, а потом и са југа, из Грчке, са ослободиоцима, од којих су неки заражени кренули у продор Солунског фронта 15. септембра.⁹

Због недостатка других историјских извора, документа која најречитије указују на кретање и последице другог пандемијског таласа су црквене матичне књиге умрлих. Њихове странице су током јесени препуне уписа о упокојенима, и то са скоро искључиво једним узроком смрти, који различити свештеници различито именују: *шћанска ѓрозница*, *шћански ѓрий*, *шћанска инфлуенца*, *шћанска болесћ*, понекад и *шћанска маларија*, али и само *ђрий*, *инфлуенца*, *заразна инфлуенца*. Било је и свештеника који су као узрок смрти уписивали и називе њима од раније познатих болести, за које су знали да масовно односе животе: *ѓифус*, *ѓифусна ѓрозница*, *маларија*. Нису ретки ни бројни, узастопни уписи *зайљање ѓлућа*, нарочито у градовима, где су умирући били под лекарским надзором, те је као узрок смрти констатован директан узрок смрти, који је био и најчешћа фатална компликација пандемијске болести.¹⁰

Масовно умирање престало је крајем новембра и током децембра, у зависности од подручја. Потом, од краја децембра и почетка јануара 1919, па све до почетка пролећа, у књигама умрлих уочавају се ретки уписи смрти од „шпањолке” и нешто чешћи од запаљења плућа. Морталне последице овог трећег, зимског таласа, биле су знатно мање него током јесени.¹¹ Уз то, неопходно је да се констатује да је запаљење плућа и у неепидемијским годинама било релативно чешће навођен узрок смрти, тако да се не може сваки смртни исход са овим узроком приписати пандемијској болести, али могућност провере не постоји.¹²

Главни пандемијски налет, са три таласа, завршио се почетком пролећа 1919. године, како у Србији, тако и широм света, изузимајући поједине делове планете на јужној хемисвери, где је потрајао још неколико месеци. По свему судећи, пандемија, од чијих последица је у свету страдало око 50 милиона људи, а по неким проценама и више,¹³ у Србији је током неколико месеци однела животе око 3% становништва, односно више од 100.000 житеља посткумановске Србије.¹⁴

⁸ В. Кривошејев, *Еѓидемија шћанске ѓрознице у Србији*, 80.

⁹ Исто, 83–84.

¹⁰ Исто, 171–172.

¹¹ Исто, 124–125.

¹² Индикативно је да се у књигама умрлих о којима ће даље бити више речи, као и у другима коришћеним у претходним истраживањима (вид.: Исто), 5 до 15 година пре налета пандемије (зависно од датума „отварања” конкретне књиге), не наилази на уписе узрока смрти: *ђрий* или *инфлуенца*, али су зато уписи смрти услед пнеумоније, која је очекивана могућа компликација грипа (али и различитих респираторних инфекција), релативно чести, нарочито током зимског времена уобичајеног за појаву сезонског грипа (Zoran Radovanović, *Grip*, Arhipelag, Beograd 2010, 19).

¹³ М. Radusin, “The Spanish Flu: Part II”, 917 и даље; В. Кривошејев, *Еѓидемија шћанске ѓрознице у Србији*, 60 и даље.

¹⁴ В. Кривошејев, *Еѓидемија шћанске ѓрознице у Србији*, 241–242.

ЧЕТВРТИ ТАЛАС

Како је нагло почела, пандемија се нагло и завршила. Џефри Таубенбергер (Jeffery K. Taubenberger), који је 2005. године са својим сарадницима обзнанио да је из посмртних остатака давно упокојених секвенцирао геном изазивача шпанске грознице, сматра да вирус шпанског грипа никада није потпуно нестао. Са развојем природног имунитета, сој из 1918. почео је да мутира и болест је попримила сезонски карактер, уз знатно блажу клиничку слику и са мање смртоносним последицама. Даље мутације довеле су до тога да гени патогена из 1918. године буду присутни у структури вируса који су изазвали већину наредних епидемија сезонског грипа, све до појаве азијског и хонконшког у другој половини XX века. Зато се шпанска грозница назива „мајком свих пандемија”.¹⁵

Наредни налети сезонског грипа уочавају се током следећих година, с тим што се први препознаје као четврти талас пандемије, иако, не само што је наступио у време уобичајене сезоне грипа, већ више од пола године по завршетку трећег таласа, што је знатно дужи међупериод од претходних.

Према хронологији ученој у Њујорку, која је у овом случају мање-више слична и у другим деловима света, четврти талас пандемије започео је оквирно 1. децембра 1919. и трајао је до дубоко у пролеће, до 30. априла 1920.¹⁶ Током тог периода само у Бечу је регистровано 40.000 оболелих.¹⁷ Морталне последице биле су неупоредиво блаже него током јесени 1918. године, а уочава се да је у појединим градовима у САД, попут Њујорка, више људи умрло у периоду од децембра 1919. до априла 1920. него током, не само првог, већ и трећег таласа.¹⁸

Током зиме 1920. године знатно повећање смртности од грипа, у односу на године пре појаве пандемије, уочено је у САД,¹⁹ као и широм Европе.²⁰ У Мадриду, који је имао 645.387 становника, током 1920. године од грипа је умрло 467 људи (0,07%), од чега 311 у јануару. Поред тога, током целе године 1.118 особа умрло је од различитих болести респираторног система. Реална је претпоставка да је део тих смртних исхода настао услед плућних компликација изазваних шпанском грозницом. Уочено је да су 38,6% упо-

¹⁵ Jeffery Taubenberger et al., “Characterization of the 1918 influenza virus polymerase genes”, *Nature* 437/6 (October 2005), 889–893, [https://doi.org/10.1038/nature04230]; Antonio Delisa, Douglas Jordan, Terrence Tumpey, Barbara Jester, “The Deadliest Flu: The Complete Story of the Discovery and Reconstruction of the 1918 Pandemic Virus”, *Nova storia culturale e visuale – New cultural and visual history*, (11 aprile 2020). Доступно на: [https://storiografia.me/2020/04/11/the-deadliest-flu-the-complete-story-of-the-discovery-and-reconstruction-of-the-1918-pandemic-virus/] (приступљено 29. 11. 2022); Z. Radovanović, н. д., 21.

¹⁶ W. Yang, E. Petkova, J. Shaman, н. д., 177 и даље.

¹⁷ R. Nelsson, н. д.

¹⁸ Jess McHugh, “The 1918 flu didn’t end in 1918, Here’s what its third year can teach us”, *Washingtonpost*, (February 6, 2022). Доступно на: [www.washingtonpost.com/history/2022/02/06/1918-flu-fourth-wave] (приступљено: 13. 11. 2022).

¹⁹ W. Yang, E. Petkova, J. Shaman, н. д., 177 и даље.

²⁰ R. Nelsson, н. д.; Severine Ansart et al., “Mortality burden of the 1918–1919 influenza pandemic in Europe”, *Influenza and Other Respiratory Viruses* 3/3 (2009), 99–106. Доступно на: [https://doi.org/ 10.1111/j.1750-2659.2009.00080.x].

којених од грипа били људи у пуној снази, старости између 15 и 44 године, што је била одлика и претходних таласа пандемије, за разлику од типичног сезонског грипа, од кога су знатно више страдали старији. Насупрот томе, у Риму је између јануара и марта, од грипа умрло 837 људи, али су овде већину умрлих чинила старија лица.²¹

Наредне 1921. године грип је у Мадриду однео знатно мање живота (209), и то углавном старијих људи, чиме се смртност вратила на стање пре појаве пандемије.²² Слично стање уочава се и на другим територијама широм света. Зато се налет болести из зиме 1919/20. третира као четврти, последњи талас пандемије,²³ мада су и у наредним годинама уочавани снажни удари сезонског грипа, који нису заобишли ни територију Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у целини.

Почетком 1923. године др Славко Хирш известио је стручну јавност да је у Берлину епидемија била завршена 1920. године и да су током 1921. године појаве грипа биле на нивоу као пре рата, да би се од децембра те године поново јавио већи број оболелих, што се и у Хрватској, конкретно у Осијеку, уочава од јануара 1922. Сада је ток болести био знатно лакши, са мањим компликацијама, а тиме и са мањом стопом смртности. У осјечкој болници лечено је 50 пацијената, од којих је 15 имало и запаљење плућа, а забележен је само један смртни исход.²⁴ Снажнији налети сезонског грипа уочавају се и током наредних година.

ЧЕТВРТИ ТАЛАС У СРБИЈИ

Присећајући се новог налета пандемијске болести, санитетски официр, родоначелник српске пулмологије др Александар Радосављевић (1877–1956) описивао је ситуацију коју је уочио на самом крају 1919, наглашавајући да је инфлуенца напунила београдску војну болницу: „Епидемија је почела половином децембра 1919, достигла је свој врхунац, по броју оболења у јануару, па је затим нагло опала у фебруару, премда је и у марту, па и априлу, бивало још по којег случаја”. Закључио је: „Она је, у опште, представљала један скраћен, у многим погледу ублажени, рецидив оне прве епидемије”.²⁵

Током трајања новог таласа пандемије, на страницама *Гласника Министарства народног здравља* објављена је информација да је у Општини прислоничкој, Срез љубићки, 11. марта 1920, пред 25 људи одржано предавања о шпанској грозници. О поновној појави болести сведоче и натписи из штампе. На самом почетку 1920. године (22. и 29. јануара 1920) *Застава* извештава читаоце да се „грип, шпанска болест, и ове године појавио у неким крајевима

²¹ Anton Erkoreka, “The Spanish influenza pandemic in occidental Europe (1918–1920) and victim age”, *Influenza and Other Respiratory Viruses*, 4/2 (2010), 81–89. Доступно на: [https://doi.org/10.1111/j.1750-2659.2009.00125.x].

²² Исто.

²³ Вид.: W. Yang, E. Petkova, J. Shaman, н. д.; D. Jordan, T. Tumpey, B. Jester, н. д.; R. Nelsson, н. д., Severine Ansart and other, н. д.; T. S. Liang, L. T. Liang, J. M. Rosen, н. д.; A. Erkoreka, н. д.

²⁴ Slavko Hirsch, „Dalji prilog gripi”, *Liječnički vijesnik* 45/2 (1923), 44–45.

²⁵ А. Радосављевић, н. д., 472.

наше краљевине у јачој мери, нпр. у Далмацији”, а да у Сплиту има доста смртних случајева, као и да у школама у Суботици касни почетак другог полугодишта, „које због немања дрва, а које због шпанолске болести” (14. март 1920). Исти лист је пре тога (25. фебруара) објавио да је осам дана раније од последица шпанског грипа умро војвода Јован Стојковић Бабунски. Само два дана раније, 15. фебруара, у Француској је од шпанске грознице преминуо и кнез Алексције – Алекса Карађорђевић (1859–1920), син Карађорђевог сина Ђорђа и Саре, ћерке капетана Мише Анастасијевића. У то време (20. фебруара) *Застава* објављује да је шпанска грозница регистрована и у Темерину, Жабљу и Бачком Петровом Селу, где је „присутна у тридесетак породица, а има и упокојених”.²⁶

На присуство новог налета шпанске грознице у Бачкој указала су и истраживања др Гавриловића. Он је установио да је у различитим селима Шајкашке крајем 1919. године регистровано два, а током зиме 1920. године још осам смртних случајева. Тиме је четврти талас пандемије однео десет живота, исто колико и трећи, са почетка 1919, док је јесењи удар пандемије из 1918. године усмртио 369 појединаца.²⁷ Неопходно је да се нагласи да се анализе односе на оне случајеве код којих је као узрок смрти уписано: *шпанска грозница*, *шпанска кијавица* (на мађарском: *spanyol láz*, *spanyolnátha*) и *инфлуенца*. Будући да анализе нису укључиле *зайаљење плућа*, можемо да претпоставимо да је смртност била нешто већа, уз изношење додатне хипотезе да је четврти талас могао бити морталнији од трећег, на шта нам указују следећи примери.

Током зиме 1920. године шпанска грозница се појављивала и у другим крајевима Србије, такође са драстично мање смртних последица него у јесен 1918, али са сличним, па и већим у односу на трећи талас. У матичној књизи умрлих парохије цркве у Бранковини, регистровано је да је током другог пандемијског таласа, у јесен 1918. године од *шпанске грознице* умрло 48 парохијана (1,32% становништва према аустроугарском попису из 1916. године²⁸), те је она била једна од мање угрожених територија ваљевског краја.²⁹ Током трећег таласа, у зиму 1919, за три особе је уписано да су умрле од *зайаљења плућа*, а годину дана касније, током четвртог таласа, у свих осам села парохије регистрована су три упокојена за које је као узрок смрти уписана *шпанска грозница*, за четири *трип*, док су две особе умрле од *зайаљења плућа*.³⁰ Као што је наглашено, примарни узроци развоја запаљења плућа могу бити веома различити, тако да се смртни исходи са овом дијагнозом

²⁶ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 127 и даље.

²⁷ Живојин Гавриловић, „Пандемија шпанске грознице у Шајкашкој 1918–1919”, *Медицински преглед* 7–8 (1995), 277–280.

²⁸ Оригинални попис: KuK, *Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens*, Beograd 1917; даље у тексту коришћени објављени изводи: Љубодраг Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у светском рату: губици у становништву од 1912–1918. године”, *Ужички зборник* 14 (1985), 137–158; и Љубодраг Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату”, *Гласник Историјског архива Ваљево* 34 (2000), 159–170.

²⁹ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 182 и даље.

³⁰ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве бранковинске храма Свештих Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917–1921.*

не смеју експлицитно повезивати са пандемијском болешћу, али треба да се констатује могућа повезаност.

Слична ситуација уочава се у селима која припадају парохији цркве у Рабровици поред Диваца, која је током главног удара епидемије била најмање угрожена у односу на све сеоске парохије не само ваљевског краја већ и западне Србије. Током јесени 1918. године у седам парохијских села од шпанске грознице и запаљења плућа умрло је мање парохијана него било где у ваљевском крају, 29 особа (0,71% становништва; скоро дупло мање него у Бранковини!).³¹ Током трећег таласа регистрован је један смртни исход од *џриџа* и пет од *зайаљења џлућа*, да би у време четвртог таласа, током зимских месеци 1920. године, био регистрован један смртни исход од *џијанске џрознице*, осам од *џриџа*, као и девет од *зайаљења џлућа* (дупло више него у Бранковини!).³²

Могла би да се изнесе претпоставка да је у Рабровици и Бранковини мањи морталитет 1918. био проузрокован и мањим морбидитетом, а тиме је и прокуживање које доводи до имунитета било мање, што је узроковало нешто теже последице 1920. године. На територијама које су током другог таласа биле знатно више угрожене, стање је било другачије; током трећег и четвртог таласа уочава се знатно мање жртава. Тако је велика смртност током јесени 1918. регистрована на целокупној територији данашње општине Мионица. У 35 насеља шпанска грозница је у другом таласу однела 451 живот, што је представљало 3,10% становништва. Зато је у трећем и четвртм таласу било мање жртава; 11 мештана страдало је у зиму 1919, а девет током четвртог таласа. Велика прокуженост у другом таласу допринела је да при трећем, као и новом удару почетком 1920. године, на овој територији шпанска грозница однесе знатно мање живота.³³

Резултати изнети за територију општине Мионица презентовани су на основу претходних истраживања која су регистровала само смрти са експлицитним навођењем шпанске грознице, док други узроци (грип, инфлуенца, запаљење плућа) нису констатовани. Зато је у директним истраживањима додатно анализиран један део територије Мионичке општине, из парохије цркве у Крчмару.³⁴

У седам села Крчмарске парохије током другог таласа пандемије, за 141 упокојеног је као узрок смрти уписана *џијанска болесџ*, а за 12 *зайаљење џлућа*. Упокојених 153 представљало је 4,85% становништва пописаног 1916. године. Приликом налета трећег таласа у овој парохији једна особа умрла је од *џијанске болесџи*, а две од *зайаљења џлућа*, а годину дана касније, при налету четвртог таласа *џијанска болесџ* је регистрована као узрок смрти за две, а *зайаљење џлућа* за пет особа.

³¹ В. Кривошејев, *Епидемија џијанске џрознице у Србији*, 185–189.

³² Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве рабровичке (Дивци) храма Свејој Оца Николе, за уписивање умрлих, за 1915–1935. џодину*.

³³ Милорад Радојчић, „Жртве шпанске грознице у мионичком атару”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 54 (2020), 5–56; В. Кривошејев, *Епидемија џијанске џрознице у Србији*, 221 и даље.

³⁴ В. Кривошејев, *Епидемија џијанске џрознице у Србији*, 221 и даље; Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве крчмарске храма Свејој Оца Николаја, за уписивање умрлих, за 1917–1921. џодину*.

Табела 1. Смртност током три таласа шпанске грознице (II, III и IV)

Територија	Број умрлих од шпанске грознице током другог таласа (јесен 1918)	Процентуални однос броја умрлих током другог таласа и броја становника 1916. године	Број умрлих током трећег таласа (зима 1919), и процентуални однос	Број умрлих током четвртог таласа (зима 1920) и процентуални однос
Парохија Бранковина	48	1,32%	3 = 0,08% (запаљење плућа)	9 = 0,24% (3 шпанска грозница; 4 грип; 2 запаљење плућа)
Парохија Рабровица	29	0,71%	6 = 0,15% (1 грип; 5 запаљење плућа)	18 = 0,44% (1 шпанска грозница; 8 грип; 9 запаљење плућа)
Општина Мионица	451	3,10%	11 = 0,08% (шпанска грозница)	9 = 0,06% (шпанска грозница)
Парохија Крчмар	153	4,85%	3 = 0,09% (1 шпанска болест; 2 запаљење плућа)	7 = 0,22% (2 шпанска грозница; 5 запаљење плућа)
Парохија Пустиня	146	5,28%	2 = 0,07% (1 шпанска болест; 1 запаљење плућа)	7 = 0,25% (1 шпанска грозница; 6 неименовано запаљење)
Парохија Косјерић	62	3,44%	2 = 0,10% (запаљење плућа)	2 = 0,10% (1 инфлуенца; 1 запаљење плућа)
Парохија Крагујевац	179	0,79%	12 = 0,05% (1 шпанска грозница; 11 запаљење плућа)	30 = 0,13% (4 грип; 3 инфлуенца; 23 запаљење плућа)

Сличан однос, с великим бројем упокојених током другог и знатно мањим током трећег и четвртог таласа пандемије уочава се и у парохијама манастира Пустиня и цркве у Косјерићу.

У парохији Косјерић током јесени 1918. од последица пандемијске болести умрле су 62 особе, односно 3,44% становништва три парохијска села. У време ширења трећег таласа регистрована су два смртна случаја од *запаљења плућа*, а годину дана касније по један смртни случај услед *инфлуенце* и *запаљења плућа*.³⁵ У парохији манастира Пустиня смртност је у јесен 1918. била још већа. Регистрованих 146 упокојених представљало је 5,28% парохијана из пет брдско-планинских села.³⁶ Ту је током зиме 1919. по једна особа умрла од *шпанске болести* и *запаљења плућа*, а годину дана касније смртност је била нешто већа, али ни близу оној из 1918; *шпанска болест* је уписана као узрок за једну, а неконкретизовано *запаљење (?)* за шест смрти.³⁷

За разлику од примера који указују да велика смртност током другог таласа, узрокује знатно мању током трећег и четвртог таласа. Супротна си-

³⁵ Владимир Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године у Ужичком округу”, *Историјска бачина* 30 (2021), 19–42.

³⁶ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 197 и даље.

³⁷ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве јусијинске (Поћућа), храма Свештој Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. годину*.

туаија, као и случају Бранковине и Рабровице, уочава се у парохијама две варошке цркве у Крагујевцу. Током другог таласа у граду и 13 приварошких села од *џијанске ѓрознице* и *зайаљења йлућа* умрло је 179 особа (0,79% становништва),³⁸ у зиму 1919. *џијанска ѓрозница* је била узрок једног, а *зайаљење йлућа* 11 смртних исхода, док су у зиму 1920. године *ѓриј* и *инфлуенца* однели седам живота, а *зайаљење йлућа* чак 23.³⁹

Већина упокојених од наведених узрока 1920, као и 1918. године били су људи у пуној снази. Сви умрли од неименованог *зайаљења* у парохији манастира Пустинја били су млађи од 45 година, а у Крагујевцу, од седам особа умрлих од *ѓрија*, четири су старости од 15 до 45 година, а од 27 умрлих, за које је као узрок смрти уписано запаљење плућа, девет су били у том старосном оквиру.

Да су и при овом налету инфлуенце нарочито страдали припадници млађе популације, указује и донекле изненађујуће велика смртност међу ученицима Призренске богословије. По заршетку рата њен рад је обновљен 1919, када је школовање започело 196 ученика, а школски извештај указује да се током зиме и на почетку пролећа 1920, пола од њих разболело од *ѓрија*, од којих се пет упокојило.⁴⁰ Од оболелих умрло је 5%, а 2,5% умрлих од целокупне групе представљало би релативно висок проценат и за други, најморталнији талас, а неочекиван за време „пандемијског репа“, када је смртност била мања.

НАРЕДНИ НАЛЕТИ ГРИПА

После налета четвртог таласа пандемије стање се донекле смирило, али је током наредних година долазило до учесталије појаве сезонског грипа, са различитим интензитетом.

Прва година која следи, била је година смиревања, што је претходно наглашено на примеру Мадрида и писања др Хирша.⁴¹ Мада је 13. маја 1921. године *Застава* известила да „шпанска грозница опет бесни у Француској“, ⁴² ова болест се у расположивим књигама умрлих у ваљевском крају не помиње као узрок смрти. У протоколу умрлих из 1921. године у Бранковини су, и то само током јануара, у целој парохији регистрована четири смртна случаја од *зайаљења йлућа*,⁴³ које је у парохији цркве у Рабровици однело два живота.⁴⁴

³⁸ В. Кривошејев, *Епидемија џијанске ѓрознице у Србији*, 162 и даље.

³⁹ Историјски архив Крагујевац, Дигитализована грађа, *Књиге цркава у Крагујевцу: Храма Сошестийвија Свейтој Духа, Крагујевац, за уйисивање умрлих, 1914–1920. ѓодину и Храма Усйења Пресвейће Бођородице, Крагујевац, за уйисивање умрлих, 1915–1920. ѓодину*.

⁴⁰ Иван Ристић, „Свакодневни живот ученика призренске богословије између два светска рата: просторно-хигијенске и здравствене прилике, исхрана и ваннаставне активности“, *Призренска бођословија: живој, мисија, дођринос: 150 ѓодина од оснивања (1871–2021): 10 ѓодина од обнове рада у Призрену (2011–2021)*, Епархија рашко-призренска, Српска православна богословија „Св. Кирила и Методија“ – Матица српска, Призрен – Нови Сад 2021, 342–361.

⁴¹ А. Erkoreka, н. д.; S. Hirsch, н. д.

⁴² В. Кривошејев, *Епидемија џијанске ѓрознице у Србији*, 128.

⁴³ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве бранковинске храма Свейћих Арханђела, за уйисивање умрлих, за 1917–1921*.

⁴⁴ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве рабровичке (Дивци) храма Свейтој Оца Николе, за уйисивање умрлих, 1915–1935. ѓодину*.

У *Просветном иреїледу* од 1. маја 1923. године објављено је да током претходне 1922. године „епидемије није било ни у једној школи, сем што је у другој половини јануара 1922. забележена у Птују мрзлица, шпанска грозница”.⁴⁵ А, како је већ наглашено, и др Хирш је известио да је почетком 1922. године, у јануару, у осјечкој болници лечено 50 пацијената од грипа, од којих је 15 имало и неки од видова запаљења плућа, а забележен је један смртни случај.⁴⁶ У то време повећана смртност се не уочава у парохији цркве у Рабровици, где су током зиме три особе умрле од запаљења плућа,⁴⁷ али су у селима Бранковачке парохије регистроване три смрти од *ирија*, особа старијих од 50 година, и четири од *запаљења плућа*, углавном млађих особа.⁴⁸

Према свему судећи пандемија шпанског грипа била је већ увелико завршена, али је и даље изазивала страх при свакој сезонској појави инфлуенце, у коју се изродила. Када је 1925. године од сезонског грипа оболео већи број грађана, нарочито у Црној Гори, у листу *Време* 7. априла забележено је да стање подсећа на оно из 1918. године. Појава ове снажне сезонске епидемије подстакла је директора Централног хигијенског завода у Београду др Стевана З. Иванића да 17. марта 1925. у *Времену* објави чланак „Како се преноси грип”, где наглашава да се пандемије јављају на 25–30 година, „када велики број људи престаје да буде имун”. О претходној пандемији пише да је имала пет таласа и да је трајала до 1921. године. Слично је било и наредне 1926. године, када *Време* извештава да је „болест инфлуенца узела веће размере”, а др Иванић у новом чланку објављеном у истом листу 15. априла коригује претходни став и наглашава да је шпанска грозница имала „четири велика таласа”.⁴⁹

Да ни ови каснији, блажи налети грипа нису били безазлени, да су и даље умирали и млади и то неретко за веома кратко време у односу на почетак развоја болести, а и да се појам шпанска грозница и даље користи, уочавамо и на следећем примеру. *Застава* је 23. октобра 1926. године у рубрици „Новосадске вести” објавила: „Трагична смрт младе докторке”. Луче је после кратке болести од неколико дана умрла од шпањолске грознице др Мара Николић, асистенткиња у овдашњој болници. Покојница је тек пре кратког времена завршила своје студије, те је намеравала да се ускоро ода лечничкој пракси у свом родном месту Футогу. Неумитна смрт отргну је у цвету младости. У недељу се разболела од шпањолске кијавице и за четири дана подлегла је опасној бољци.”⁵⁰

По свему судећи појам „шпански грип” касније је и остао синоним за сезонску инфлуенцу, изазвану истим, али модификованим вирусом. Приликом њеног налета 1927. године „Апасот” пастиле доктора Вендера су на страницама *Времена* рекламиране са поруком: „Чувајте се шпањолске болести

⁴⁵ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 128.

⁴⁶ S. Hirsch, н. д., 45.

⁴⁷ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве рабровичке (Дивци) храма Свештог Оца Николе, за уписивање умрлих, 1915–1935. годину*.

⁴⁸ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве бранковинске храма Свештог Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917–1921*.

⁴⁹ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 132.

⁵⁰ „Трагична смрт младе докторке”, *Време* 242 (23. октобар 1926), 3.

(грипа)”, а уз рекламу за Фелеров елсафлуид, раствор за испирање уста, писало је: „Само никаква страха од грипе (‘шпањолска болест’)”. У исто време, уз рекламу за *Селтиерс* воду, која је препоручивана као превентива против грипа, објављен је и један шаљиви чланак са карикатуром, под насловом: *Шпанска болест и ужицки лекови*, у ком се наводи да су у београдским ракициницама ракија, клековача и пршута наручивани као „прва помоћ” „анти-грипин” и „пастиле”.⁵¹

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Пандемија шпанске грознице није заобишла Србију и од ње је умрло око 3%, односно више од 100.000 становника. Апсолутна већина жртава страдала је током другог пандемијског таласа, из јесени 1918. године. Први талас, који се у Србији појавио током лета те године није оставио уочљиве морталне последице, док је смртност током трећег таласа, из зимских месеци 1919. године, била спорадична.

Више од пола године по окончању трећег таласа и у Србији, као и у другим деловима света, уочава се појава четвртог таласа пандемије. На оним територијама где су последице другог таласа биле изразито високе, у просеку за Србију, или изнад њега, последице налета четвртог биле су благе, релативно сличне, али ипак нешто веће у односу на последице трећег таласа. Примера ради, на територији парохије цркве у Крчмару током другог таласа пандемије од шпанске грознице умрло је 153 парохијана, односно 4,85% становништва пописаног 1916. године. Трећи талас је однео вероватно само три (0,09%), а четврти седам живота (0,22%).

Насупрот томе, на територијама где је други талас пандемије оставио знатно мање последице од просека, прокуженост је била мања и трећи и четврти талас су били знатно морталнији, али опет уочљиво мање него други. Али је и ту четврти талас био леталнији од трећег. На то указује пример смртности у парохији цркве у Рабровици. Током другог таласа умрло је 29 парохијана (0,71%), током трећег шест (0,15%) а током четвртог вероватно 18 (0,44%). А од 196 ученика богословије у Призрену, њих стотинак се разболело, а петоро је преминуло.

Са завршетком четвртог таласа пандемије шпанске грознице, током наредних зима уочавају су изразитији налети сезонског грипа, чији је изазивач мутирани вирус шпанске грознице. Појам шпанска грозница се и тада користи, а забележено је да је од „шпањолске кијавице” у октобру 1926. године преминула и млада новосадска лекарка Мара Николић.

⁵¹ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 132.

Prof. VLADIMIR KRIVOŠEJEV, PhD
Senior research associate, museum adviser
National museum of Valjevo
Trg vojvode Mišića 3, Valjevo, Serbia
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

THE FOURTH WAVE OF THE SPANISH FLU PANDEMIC IN SERBIA IN 1919 AND 1920

SUMMARY: During the last year of the First World War, a pandemic of Spanish fever spread throughout the world. It is estimated that it took about 50 million lives. The pandemic did not bypass Serbia and about 3%, which is more than 100,000 inhabitants, died from it. The main pandemic strike began at the end of the winter of 1918, and it ended in the early spring of 1919. This pandemic strike had three waves: the first, spring-summer wave, was weak and relatively harmless. The second, autumn wave, was extremely mortal, and the third, winter wave, was with significantly lower mortality compared to the autumn wave. Shorter intervals of several weeks were noticed between these waves. More than half a year after the end of the third wave, during the winter of years 1919 to 1920, at the time common for the seasonal outbreak of influenza, a new outbreak of Spanish flu was registered. It is classified as the fourth wave. The aim of this work is to determine the occurrence of the fourth wave of the Spanish flu pandemic in Serbia on the basis of available historical sources and primarily death registers. Research pointed that the fourth wave of the world pandemic did not bypass Serbia. On the territories where the consequences of the second wave were extremely hard, in the average number for Serbia or above them, consequences of the fourth rush were mild, comparatively similar, even though bigger in relation to the consequences of the third wave. On the contrary, on the territories where the second wave of the pandemic had relevantly smaller consequences than the average, contagiousness was smaller, the third and the fourth wave were much mortal, but obviously milder than the second, regarding the fact that the fourth wave was much more mortal than the third. When the fourth wave of the Spanish fever pandemic finished, during following winters, extreme rushes of season flu were noticed and its cause was mutated Spanish flu virus.

KEYWORDS: pandemic, Spanish flu, influence, Serbia, 1920

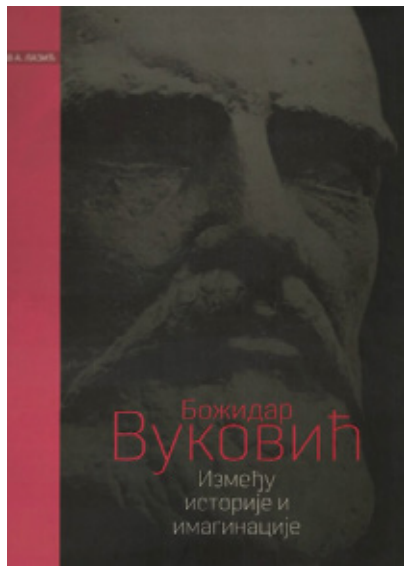
ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
BOOK REVIEWS and NOTES

UDC 655:929 Vuković B. (049.32)

Примљен: 24. 8. 2023.

Прихваћен: 27. 8. 2023.

Мирослав А. Лазић, *Божидар Вуковић. Између историје и имагинације*, Народна библиотека Србије, Београд 2022, 437 стр.

Постоји раширена изрека да човек два пут умире – први пут када се оконча његов биолошки живот, а други пут када нестане из сећања или када се с намером затре траг о његовом постојању. Насупрот томе, за Божидара Вуковића се може рећи да се с монографијом Мирослава Лазића други пут родио. Боље рећи, Лазић га је вратио у живот. Није то више онај погурени старчић посвећен добробити српске постојбине, који с бригом и пажњом обилази своју штампарiju, надгледа поступак штампе, помаже и упућује, који се, не штедећи новца и здравља, брижљиво стара да у његовом завичају цркве не занеме, а племеници не изгубе имена божјег у књигама. Није више, као историјска личност, распршен у десетинама засебних открића и одговарајућих историографских достигнућа или лутања, што су необјашњиво опстајали деценијама несвесни једни других. Није, најзад, више ни невољни објект ожимања, идентитетског инжењеринга ре-

негатских скупина и дневно-политичког ба-нализовања што су од њега створили тако-рећи маскоту карневала. Уместо читаве те збрке података, претпоставки, закључака, митова, веровања и измишљотина, пред нама је живи, свестрани појединац, аутентични из-данак свога времена, прави „man of the world” позне ренесансе. Склапајући уравнотежену слику о животу и делатности Божидара Ву-ковића, Лазић је правом мером вредновао његов значај за српску историју и културу. А он је, и без родољубивог претеривања и ми-тологизовања, огроман.

Божидар Вуковић је у историјској све-сти и науци најпознатији, понегде и једино познат, по штампарској и издавачкој делат-ности у Венецији двадесетих и тридесетих година XVI века. Издавао је књиге штампане ћириличким писменима на српскословенском језику, намењене источном обреду – бого-службене и оне прилагођене лаичкој побо-жности. У складу с обичајима и културом средине у којој је деловао, Вуковић је у пред-говорима и поговорима својих књига оста-вио, вешто уклопљене у теолошке садржаје срочене по канонима средњовековне поети-ке, податке о својим побудама за издавање књига, о своме уделу у њиховом настанку и њиховој намени. У таквом прожимању рели-гиозне мотивације и аутобиографског кази-вања настала је идеална слика о издавачу и финансијеру штампе, самопредстављање на-мењено савременицима и потоњим нарашта-јима. Како су колофони Вуковићевих издања дуго били једини, у неким срединама и даље једини познати, извори о знаменитом Под-горичанину у Венецији, бројни научници су готово до данашњих дана доживљавали и представљали Вуковића управо онако како се он сам представљао у својим књигама – родољубиви мецена, издавач и штампар ћи-риличких књига. И та се слика понављала и у научној, и у свечарској и у пропагандној литератури. Негде зато што нови извори који су постепено излазили на светло дана нису

били познати српској и југословенској историографији, а негде зато што су срачунато прећуткивани, као у црногорским политичко-пропагандним публикацијама из последњих деценија. За илустрацију наводим готово несхватљиву чињеницу да су бројни документи на латинском, италијанском и шпанском језику, у којима се Божидар Вуковић наводи под својим италијанским псеудонимом – *Дионизио дела Векија* – остали деценијама ван видокруга домаће историографије, иако је претпоставку о истој личности, носиоцу ова два имена, изнео Алекса Ивић још 1910. године и поновио 1929. у утицајној и широко коришћеној синтези *Историја Срба у Војводини*.

Верна слика Божидара Вуковића била је додатно, често и трајно замагљена у манифестацијама идентитетског карактера, чија је сврха била да се знања и веровања о њему уграде у културу сећања – завичајну, државну и националну. Иако су такви јубилеји и споменице, из друге половине XIX века и прве половине XX века, истицали Вуковићев српски идентитет, они су упоредо с тиме стварали и брижљиво неговали његов митски лик. „Непоречиве чињенице”, засноване на локалном или општепознатом предању, сведочиле су о његовом наводном родном месту, породици, дворима, вечном почивалишту, штампарији – многима су се чак привиђала и штампарска слова Вуковића штампарије у околини Подгорице. У предратној Црној Гори, предјугословенској и југословенској, истицан је с поносом регионални идентитет Вуковића, његово подгоричко порекло, али и припадност српском роду, уз посебно наглашавање чињенице да је први (!) српски штампар поникао управо са простора тадашње или свагдашње Црне Горе.

Са сасвим других полазишта и са сасвим супротним циљевима кретала је политичко-идеолошка злоупотреба Вуковићевог порекла у његовом завичају. Комунистички преврат и преузимање власти 1945. године донели су и стварање новог народа – црногорског – па се у складу са тиме морао уподобити и регионални, али све агресивније и национални идентитет Вуковића. Док се у социјалистичкој Југославији у први план најчешће стављао његов значај за културно и историјско наслеђе Црне Горе, уз заобилажење питања националне припадности, докле је у обновљеној држави Црној Гори (од 2006), „први црногорски штампар” добио запажену улогу у стварању (или оживљавању)

језичког, националног и историјског идентитета и континуитета државотворног народа. Разуме се, у таквој политичко-идентитетској злоупотреби, у чијој је основи било негирање српског наслеђа његовим отимањем и преименовањем, није било места за научни приступ, а сва изворна сведочанства о Вуковићевој припадности српском народу и историјском наслеђу идеолози невешто преобучени у рухо научника једноставно су прећуткивали или тумачили у складу са новом културом сећања.

Лазих се, због свега наведеног, латио подухвата да ослободи Божидара Вуковића столетних наслага незнања, неразумевања, погрешних тумачења и упрошћених представа, митологизације и политичке злоупотребе, што су се на његов историјски лик таложили од како су србуље из Венеције стале налазити пут до корисника. Тако постављен циљ изискивао је меру истраживачке усредсређености која је оставила по страни археолошку и уметничку анализу Вуковићевих издања. Премда током истраживања није прикупао непознату архивску грађу, Лазих је преда се као полазиште ставио подједнако тежак изазов – да идентификује и сабере на једном месту све објављене изворе, често расуте по збиркама или студијама, које, према наслову или предмету, нису недвосмислено указивале на везу с Вуковићем. Резултате проучавања огромног прикупљеног материјала аутор је груписао у тематске целине којима су осветљене различите области Вуковићевог живота и делатности. Али претходно је, као неопходни претекст, провео читаоца кроз историјат проучавања, прослављања, мукотрпног откривања и злоупотреба његове личности, од Доситејевог времена до наших дана. Тај, колико историографски толико и социолошки, осврт, насловљен „Између откривања историје и измишљања традиције”, показао је, на непосредан и жив начин, зашто је била потребна темељна ревизија и нова синтеза наших знања и уверења о предумислиивом подгоричком Србину у Венецији.

Одељак „Божидар Вуковић у контексту времена и простора” бави се појединостима Вуковићевог живота, које не спадају, строго узев, у показатеље његовог јавног деловања. Лазих је настојао да разјасни она питања која су предуго била подложна мистификацијама – о прецима и о завичају, нарочито с обзиром на податке које је о томе сам издавач остављао у колофонима својих књига. Венецијанско

раздобље живота браће Божидара и Николе Вуковића аутор је покушао да осови на неколиким упориштима у сачуваним изворима – времену досељења у град на лагунама, стицању грађанства и правном статусу, брачним и родбинским везама у новој средини, времену упокојења и преношења посмртних остатака у постојбину. Иако за историјску топографију Венеције није неуобичајено, за оживљавање времена и средине у којима је Вуковић живео драгоцен је чињеница да кућа коју су браћа купила у новој домовини постоји и данас, о чему Лазић представља писане изворе и илустрације.

Иако се оженио римокатоликињом и имао разгранате пословне везе са истакнутим млетачким трговачким породицама, Вуковић је ипак остао православца у иноверној средини, те је сасвим природно да се повезао не само са својим земљацима, већ и са другим православним досељеницима у Венецији, од којих су се бројем и иметком истицали Ромеји избегли из Царства. Грчко братство Светог Ђорђа било је зацело најутицајније међу досељеничким удружењима, а Вуковић је био један од његових најугледнијих чланова, коме је, штавише, у позним годинама поверена дужност старешине или гасалда. Из тог разлога Лазић је, оправдано, читав одељак насловљен „Божидар Вуковић и Грчко братство у Венецији” посветио његовом јавном деловању међу православним иселјеницима у Венецији, стављајући излагање на веома широке основе – упознао нас је и са правилима и деловањем братства, уделом и утицајем Срба у његовим редовима, али и са знаменитим Грцима који су за Вуковићева живота живели у Венецији.

У домаћој историографији остала је готово непозната или занемарена обавештајна делатност Божидара Вуковића за рачун Карла V и куће Хабзбурга, као и његове политичке амбиције и планови. Томе је посвећено поглавље „Обавештајне активности и политички планови Божидара Вуковића”. Збирке у којима су објављени извори о овој страни Вуковићеве личности – пре свега, његова писма цару Карлу V и шпанском амбасадору у Венецији Лопеу де Сорији – остале су деценијама ван видокруга проучавалаца живота „српског штампара” у Венецији. После толико година истицања Вуковићевих палеотипа и њиховог значаја за културну историју, изгледа безмало као откриће излагање о његовом политичком ангажману. Лазић

нам је до последње појединости што се може наћи у грађи представио Вуковића, који од цара добија племићку титулу *џрофа њалајина* и право на грб 1533. године, као посвећеног царевог обавештајца у време учи и након стварања Свете лиге за рат против Отоманског царства. Он није само непосредно прикупљао обавештајне податке о Турцима, већ је имао и разгранату и добро уиграну мрежу сарадника. Нарочито је занимљиво поглавље у којем Лазић описује збивања у вези са Вуковићевом (неоствареном) амбицијом да, позивајући се на наводно порекло од Бранковића, добије титулу српског деспота и уз њу положај предводника обнове српске државе у ослободилачком рату против Турака. С тим циљем Вуковић се осмелио да предложи и конкретне кораке, од којих је први требало да буде ослобађање Скадра, али тај предлог, како Лазић са доста узбудљивих појединости приказује, није наишао на одобравање заповедника хришћанске флоте у рату против Турака, Андреје Дорије.

Вуковићи су на првом месту били предузимљиви и веома успешни трговци, о чему се приповеда у поглављу „Божидар Вуковић у светлу трговине и књижевства”. Разгранату мрежу пословних сарадника створили су посредством родбинских веза и међу истоверним суграђанима. То окружење Лазић је представио брижљиво сроченим описима породица и појединаца с којима су Вуковићи сарађивали – Корнови дела Векија, Габијано, Паганини. Будући да је инспирацију за издавачку делатност Вуковић добио, по сопственим речима, и од издавача који су штампали књиге на грчком, читалац ће и о тој страни обимне венецијанске штампарске продукције XVI века наћи драгоцене податке. Лазић је, такође, настојао да реконструише трговачку мрежу браће Вуковића, од Лондона до Леванта, као и робу којом су трговали – тканине, житарице, драго камење, књиге, али и новац. Трговачка и кредитна делатност Вуковића имала је још једно упориште – бутигу *Дела Векија*, која се налазила у најелитнијем пословном делу Венеције, близу моста Ријалто.

Аутор, најзад, доводи излагање и до оне делатности по којој је Вуковић најпознатији у својој постојбини. У одељку „Издавачка делатност Божидара Вуковића” читалац ће наћи подробно и аргументовано образложење против истрајне представе о Вуковићу као власнику штампарије феудално-меценатског

типа. Ова целина монографије вероватно је најважнија, јер се, поред слабе обавештености истраживача о другим Вуковићевим животним делатностима, најжиљавије одржавала заблуда о правој природи његовог доприноса штампању књига намењених православним хришћанима на Балкану. Брижљивом анализом извора Лазић је утврдио да се Вуковићев приступ издавачкој делатности није суштински разликовао од сличних подухвата других велетрговаца и предузетника у Венецији. Аутор је утврдио да је издаваштво било само једна од његових пословних активности, а продаја се одвијала посредством већ разрађене трговачке мреже и уз помоћ политичких веза са световним и црквеним главешинама Југоисточне Европе. Вуковић, према Лазићевим налазима, није поседовао штампарију, већ највероватније само типографску опрему, тј. матрице, калупе, ћириличке словне гарнитуре и, наравно, новац, а издања је штампао услужно код професионалних штампара. Посебну пажњу Лазић је посветио осветљавању његових побуда да се упусти у подухват издавања књига. Неспорно је доказао да се ту имају прибројати родољубље, побожност и самопредстављање (савременицима и потоњим покољењима), сагласно тадашњим идеалима богатих појединаца, поготову у друштву Венеције раног модерног доба. То, међутим, никако није било у раскораку са економском рачуницом коју је трговац великог формата какав је био Вуковић морао ставити у основу свога издавачког предузећа.

Питање моралне оправданости Вуковићевих лукративних побуда за штампање црквених књига на српском језику ирелевантно је с тачке гледишта исхода таквог подухвата. Слична морална дилема често се поставља у вези са Вуковом трговином србуљама. На питање „Да ли је Вукова мрежа добављача и уносна трговина рукописима и палеотипима оправдана с моралног становишта?” недвосмислен одговор је „Не!”, јер је његов примарни циљ био материјални. Међутим, исти одговор можемо без премишљања дати и на питање: „Да ли би већи део тих књига, које се данас налазе у библиотекама Беча, Берлина и Петрограда, биле сачуване да нису продајом доспеле на сигурна места чувања?”. Између моралне осуде и трајне користи за историјско и културно наслеђе, како ћемо вредновати његову делатност – као крадљивца или као спасиоца? Слична, привидна

дилема постоји и у случају економске стране издавачке делатности Божидача Вуковића. Хоћемо ли га сада осуђивати када знамо да су у издавању србуља лукративне побуде играле подједнаку, ако не и већу улогу од родољубивих и побожних, често пренаглашаваних у литератури и пригодним списима? Вуковић је био довољно интелигентан и пословно способан да искористи свој положај и везе како у Венецији тако и у постојбини не би ли задовољио потребу свога народа за богослужбеним књигама. Број и распрострањеност сачуваних примерака палеотипа штампаних под Вуковићевим старањем указују на то да је својим предузећем учинио трајну корист земљацима, чији је фонд рукописа верске садржине зацело био десеткован у разарањима која су пратила османско напредовање ка северу и западу током друге половине XV века и првих деценија XVI века.

Последње поглавље Лазићеве монографије, „Идентитет(и) Божидача Вуковића”, тиче се питања која су одавно без двоумљења решена, али која су највише трпела због дневно-политичких злоупотреба. Питању Вуковићевих идентитета – завичајног, етничког и верског – Лазић је приступио полазећи од теоријско-методолошких решења савремене теорије идентитета и етничких студија. Лазић је показао да је истицање завичајног идентитета присутно не само у колофонима Вуковићевих издања, већ и у његовом италијанском псеудониму, у којем је придевком *дела Векија* указивао на знаменито место свога завичаја, острво Старчева горица на Скадарском језеру, што га је себи био наменио за вечно почивалиште. За православни верски идентитет подгоричког Србина у Венецији, истрајно чуван у иноверној средини, аутор је понудио бројне доказе из извора, не само у вези с његовом припадношћу грчком братству у Венецији, већ и посредно, указивањем на однос према великим српским светињама у постојбини или везе са српским архијерејима.

Најважније је, ипак, и најчешће предмет злоупотреба, питање Вуковићеве припадности српском народу. Негирање те чињенице добило је на интензитету укорак са стварањем нове мапе сећања и новог колективног идентитета државе Црне Горе након обнове независности 2006. године. Драстичан пример „монтенегризације” личности и дела Божидача Вуковића представља округли сто на тему „Бождар Вуковић Подгоричанин”,

одржан крајем 2016. године у Подгорици. Иако су организатори и учесници настојали (невешто и недоследно) да створе привид научности свога подухвата, зборник саопштења објављен 2018. био је ништа више до непристојне, али острашћене параде антисрпских беседа. Квантитет учесника и прилога у обрнутој је сразмери са њиховим квалитетом, а једина аргументација која се провлачи кроз готово све пригодне текстове јесте да је црногорски штампар неправедно присвајан од великосрпске науке и пропаганде, а црногорско културно наслеђе прегуштено затирању. Не треба посебно наглашавати да су трн у оку овога скупа, преплављеног горчином и шовинизмом, биле речи у натпису на постољу бисте Божидара Вуковића у Подгорици, дело Риста Стијовића из 1939: „...првом Србину штампару и издавачу...”.

Поглавље књиге о националном идентитету Вуковића засигурно је најбољи одговор таквим националистичким злоупотребама његове личности. Лазић је брижљиво прикупио сва сведочанства из извора о Вуковићевој етничкој самоперцепцији и о томе како су га перципирали странци. Без изузетака и без упоришта за различита тумачења, недвосмислено је показано да се Вуковић осећао и представљао као Србин и да су га тако доживљавали и његови савременици. Према томе, што се науке тиче, ово питање се може сматрати закљученим.

Драгоцени одељак Лазићеве монографије чине прилози, у којима су на једном месту окупљени, објављени и преведени на савремени српски језик безмало сви, а свакако најважнији извори о свестраном животу и делатности Божидара Вуковића. Прву целину ове својеврсне збирке чине издања и преводи текстова предговора и поговора његових издања, праћени квалитетним снимцима у боји одговарајућих страница из палеотипа. У другој целини је натпис на икони *Нерукојворени образ*, што ју је Вуковић откупио од манастира Св. Франческа у Венецији,

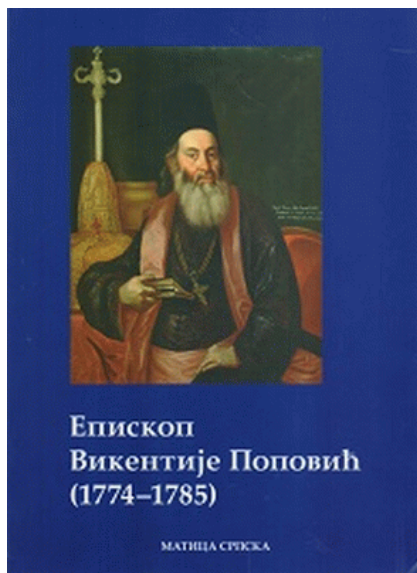
и висококвалитетни снимци предње стране и полеђине иконе. Напокон, трећа целина је вероватно најважнија јер окупља архивске изворе, од којих је већина донедавно била готово непозната у нашој научној средини – тестаменте браће Вуковића, концепт доделе племићке дипломе и грба Божидару Вуковићу, те преписку у вези с његовим обавештајним активностима, издату у публикацијама румунских историчара Александру Чоранескуа и Матеја Казакуа. Тиме је Лазић пружио могућност читаоцима (укључујући и оне којима Вуковићев српски идентитет није по вољи) и да на истом месту провере његова тумачења извора и да се сами упусте у нова истраживања.

Најзад, треба похвалити и изванредну графичку опрему књиге, прикладну успомени на њеног главног јунака. Читав основни текст је богато илустрован представама локалитета, личности и предмета везаних за живот Божидара Вуковића, често (а за личности искључиво) посредством квалитетних репродукција оновремених уметничких дела. На крају књиге налази се опширна библиографија, резимеи на италијанском и енглеском, као и пажљиво сачињен индекс.

Општи је утисак, након прегледа и читања Лазићеве монографије, да смо добили на изворној грађи научно утемељену, целовиту биографију Божидара Вуковића, која, имајући у виду његову свестрану личност, умногоме одудара од устаљених, често једностраних представа и површних знања што су га пратила у последња два stoleћа. Као завршни осврт на ову вредну књигу нека послужи метафора. Независно од политичких злоупотреба, добронамерних или злонамерних заблуда, Вуковићев лик био је распршен као фрагменти фреске у гомили малтера и шута. Те је разбацане уломке Мирослав Лазић пронашао, очистио и поново васпоставио слику. Разуме се, верну стварности, а не идеализовану.

Проф. др Ђорђе Бубало
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
djubalo@f.bg.ac.rs

Бранислав Тодић, *Епископ Викентије Поповић (1774–1785). Прилози историји и уметности Вршачко-карансебешке епархије*, Матица српска, Нови Сад 2020, 362 стр.

Животни пут Викентија (Поповића) (1711/1712–1785) до доласка на место вршачко-карансебешког епископа релативно је добро познат у историографији. У Шишовцу је боравио у периоду 1725. (или 1728) – 1774, где је од 1739. године био игуман, а од 1751. и архимандрит. Као човек од поверења митрополита Павла (Ненадовића), постао је провинцијал фрушкогорских манастира и једна од најмоћнијих особа у црквеној организацији у Срему. Из пера проф. др Бранислава Тодића, у издању Матице српске, објављена је монографија *Епископ Викентије Поповић (1774–1785). Прилози историји и уметности Вршачко-карансебешке епархије*, којом се умногоме отклања досадашњи недостатак историографског приказа епископских година Викентија (Поповића) – односно периода од 1774. до 1785. године. Тежиште монографије је на избору Викентија Поповића за епископа, његово посвећење у Карловцима и устоличење у Вршцу, искушења са којима се сусретао као епископ, као и на истражи-

вању најважнијих видова његове пастирске службе.

Монографија је писана на основу објављене грађе, релевантне литературе и архивских извора из Архива Српске академије наука и уметности, Архива Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Музеја Српске православне цркве, Архива Војводине и Архива Саборне цркве и Успенске цркве у Вршцу. Од значајнијих извора на којима је аутор засновао свој рад, треба, поред Дневника богослужења, поменути Аутобиографску белешку Викентија (Поповића), из 1774. године, састављену поводом Викентијевог ступања на катедру вршачко-карансебешких епископа која се чува у Рукописном одељењу Матице српске (=РОМС) под сигнатуром М. 11.533; као и исписе Тихомира Остојића (РОМС, М. 4.213), будући да је архива манастира Шишовца уништена у усташком спаљивању манастира.

Структура монографије је организована у девет поглавља: „Викентије Поповић манастиру Шишовцу” (стр. 11–37), „Вршачко-карансебешки епископ” (стр. 38–62), „Архијерејске почаст и искушења” (стр. 63–79), „Пастирска служба” (стр. 80–111), „Приложник и ктитор” (стр. 112–120), „Ктитор манастира Шишовца” (стр. 121–137), „Изградња нове Саборне цркве у Вршцу” (стр. 138–150), „Последње искушење и смрт” (стр. 151–163), „Дневник богослужења” (стр. 170–309). Садржински се може поделити на две крупне целине, које заузимају приближно једнак део књиге: први део представља биографска студија; а други критички приређен *Дневник богослужења*. Књига је опремљена регистрима (стр. 343) и Списком и пореклом илустрација (стр. 361–362). Пре основног текста је Предговор аутора (стр. 7–9). Текст је праћен Списком извора и литературе (стр. 309–317) и резимеом на румунском (стр. 319–329) и енглеском језику (стр. 331–342). Поглавља су уређена према хронолошко-тематском методу, како би на што бољи начин био објашњен живот Викентија (Поповића), при чему је хронолошко одређење монографије

првенствено усмерено на године епископске службе.

Дневник бојослужења организован је као засебно поглавље, са два потпоглавља: *Рукопис АВ ф-1, бр. 148* (стр. 170–171) – спољну критику Дневника и историографски опис документа и *Текст Дневника бојослужења* (стр. 174–308) – приређен текст са критичким апаратом. Овај део књиге представља њен најважнији део, будући да се ради о изворно донетом и објашњеном тексту важног извора – најпотпунијем дневнику богослужења у Карловачкој митрополији XVIII века, који уједно обухвата и најшири хронолошки период. На први поглед суопаран, *Дневник* пружа податке о организацији, свакодневном функционисању Карловачке митрополије, њеном чиновништву и администрацији и сл.; потом и историјској демографији и важним догађајима из историје Српске цркве. Посебну важност имају белешке о посвећењу и/или завршетку градње нових цркава и обнављању старих, што је посебно важно при реконструкцији мреже парохија и црквених општина, нарочито стога што се ради о завршетку периода Терезијанских реформи и прве половине самосталне власти Јосифа II, који представља кључну деценију у српској историји XVIII века и стварању парадигматске слике Карловачке митрополије. Управо у ово време извршена је инкорпорација цивилног Баната у угарски провинцијал и потпуно уређена Банатска војна граница. У *Дневнику бојослужења* препознају се, тако, извесни димети државних реформи на локалном нивоу.

Један од закључака проф. Тодића јесте да је Викентије (Поповић) један од највећих појединачних ктитора у Карловачкој митрополији, свакако највећи међу епископима XVIII века. Саградио је цркве у Моравици и Доману 1777. године¹, Чудановцима и Житину 1781. године², као парохијске цркве, поред нове Цркве Рождества пресвете Богородице у манастиру Шишатовцу, док је многе цркве богато даривао. Једине до сада у историографији познате податке о црквама у Чудановцима и Житину пружа управо *Дневник бојослужења*. Црква у Моравици је посвећена Св. Петру и Павлу, а у Доману, Чудановцима и

Житину Успењу пресвете Богородице. Од четири наведене парохијске цркве, очувана је само црква у Доману, која је, додуше, претрпела значајне измене током времена³.

Црква у Шишатовцу је зидана у периоду 1778–1783. и представља врхунац ктиторске делатности Викентија (Поповића). До тада се служило у цркви из XVI века. На овом месту аутор скреће пажњу о потреби научног испитивања старе цркве, указујући на то да су према нацртима Павла Димитријевића непосредно пред рушење 1778. године, цркве манастира Троноше и Шишатовца по основи, начину градње, материјалу, спољном изгледу и времену градње јако сличне. У Шишатовцу је, такође, било и више књига из Троноше из XVI века⁴. Доскорашњи став да је зидани иконостас Цркве Рождества пресвете Богородице у Шишатовцу подигнут заједно са црквом, аутор је оповргао и према грађи Конзисторије је сместио у 1793. годину. До тада се вероватно у цркви налазила привремена олтарска преграда са три пролаза, на којој су биле поређане иконе са иконостаса из 1724. године⁵. *Дневник Бојослужења* почетак изградње Саборне цркве у Вршцу датира у 14. јуни 1780, када је последња литургија служена у старој цркви. Темелји новог храма освештени су на дан Сабора светих апостола, у уторак, 30. јуна 1780. године⁶. Тиме је исправљена грешка из натписа из 1806, где је стајало да је црква подигнута 1783. године⁷.

Ауторитарне црте личности, током година службе или потискивање или испољене углавном продуктивно, у циљу унапређења црквено-народних ствари, пред крај живота Викентија (Поповића) испољиле су се у виду конфликта са готово свима из епископовог окружења. У овој чињеници лежи и један од основних разлога *предавања забораву*⁸ немалих заслуга учињених за релативно дугог и садржајног живота Викентија (Поповића).

Мср Алекса М. Појовић
Истраживач-сарадник
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs

¹ Б. Тодић, *Епископ Викентије Поповић (1774–1785). Прилози историји и уметности Вршачко-карансебешке епархије*, Матица српска, Нови Сад 2020, 202–203.

² Исто, 258.

³ Исто, 115–119, нап. 433, 436.

⁴ Исто, 128–129, нап. 468–469.

⁵ Б. Тодић, *н. г.*, 131–133, нап. 474.

⁶ Исто, 142, нап. 512–515.

⁷ Исто, 141.

⁸ Исто, 169.

ХРОНИКА CHRONICLE

UDC 94(=163.41):061(497.6 Trebinje)“2023”

Примљен: 11. 11. 2023.

Прихваћен: 12. 11. 2023.

Научна конференција „СРПСКИ ИДЕНТИТЕТ И ИСТОРИЈСКИ ПРОЦЕСИ” (Задужбина „КНЕЗ МИРОСЛАВ ХУМСКИ”, Требиње, 6–8. октобра 2023)

У организацији Задужбине „Кнез Мирослав Хумски” из Требиња, од 6. до 8. октобра 2023, одржана је научна конференција на тему „Српски идентитет и историјски процеси”. Конференција је потпомогнута од стране Града Требиња, Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица из Бање Луке и Института историјских студија Универзитета у Источном Сарајеву.

Први дан научне конференције протекао је у окупљању учесника и упознавању са планом и програмом рада конференције. Други дан, 7. октобар, био је резервисан за излагања учесника. Укупно 14 учесника, са исто толико радова, представило је своје стручне и научне радове. Изложени радови били су историјске тематике, као и неколико

радова који су у вези за српском књижевношћу кроз историју и за наставу историје у уџбеницима у Републици Српској. Излагања су била подијељена у двије сесије, које су праћене дискусијама, и једном општом дискусијом на крају обје сесије. У оквиру прве сесије, радови су били везани за сљедеће теме: архив Топалске комунитида кроз рефлексiju дипломатске традиције на обали Јадрана (др Горан Комар); за административну терминологију у дјелу „Житије Петра Великога” од Захарија Орфелина (мр Весна Бајић, докторанд); затим, процес одјека Првог српског устанка у Херцеговини (мр Лазар Радан, докторанд); питање миграција са простора Херцеговине за вријеме устанка 1875–1878. (Срђан Ратковић); за личности: Јован Дучић – национална парадигма (проф. др Драга

Мастиловић) и Перо Вулић – пјесма „Смрт краља Александра” (мр Симо Радић); као и за оснивање Хелије КПЈ у Приједору и њен рад до почетка устанка Срба ове регије против НДХ (мр Борис Радаковић). Друга сесија обухватила је теме везане углавном за ратове 1990-их, али и друге теме. Сесија је обухватила радове на тему: посјета Милана Стојадиновића Требињу 1938. (Петар Милошевић); историјски значај стварања Херцеговачког корпуса Војске Републике Српске (Георгије Вулић); пад долине Неретве у руке хрватско-муслиманских снага у јуну 1992. (мр Предраг Лозо); егзодус Срба из долине Криваје 1992–1995. (мр Немања Вујић); затим меморијализација кроз одлуке ОХР-а (мр Милена Михаљевић); као и двије теме везане за наставу историје у уџбеницима у Републици Српској (Дејан Шкриван); као и умјетничку фикцију и умјетничку истину у епским народним пјесмама (Дубравка Николић).

Сви наведени радови биће објављени у зборнику радова *Хумски зборник*, који ће

Задужбина „Кнез Мирослав Хумски” из Требиња штампати почетком 2024. године. Конференција је окупила учеснике са простора Републике Српске, Србије и Црне Горе и организатори имају тенденцију да конференција временом прерасте у традиционалну научну манифестацију и окупи водеће стручњаке из региона. Конференција је протекла у доброј атмосфери, а и организатори и учесници су показали жељу са даљим радом у смјеру унапређења рада Задужбине и организација научне конференције.

Поред академског дијела и излагања радова, организатор је обезбједио и посјете културно-историјским институцијама и локалитетима на подручју Требиња. У вези с тим, учесници су имали обезбјеђено стручно вођење кроз Музеј Херцеговине у Требињу, као и посјете културно-историјским споменицима на простору града са стручним водичима.

Мр Лазар Радан, Требиње
lazo998@gmail.com

In memoriam
ДУШАН М. БЕРИЋ (1948–2023)

У Футогу је 29. априла ове године, преминуо историчар Душан Берић, бивши сарадник Института за историју у Сарајеву, професор на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду и Филозофском факултету у Косовској Митровици. Рођен је на православни Божић, 7. јануара 1948. у Трнову, код Мркоњић Града (БиХ). Мајку Дару једва је запамтио. Оца Милана и маћехе Стоје с љубављу се сећао, али се рани губитак мајке код њега увек могао осетити. Студирао је историју на Филозофском факултету у Новом Саду. Дипломирао је 1971. и исте године уписао постдипломске студије на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1971–1974). Магистарски рад *Славонска војна граница у револуцији 1848–1849: Бродска и Градишка рејименија*, одбранио је 1976, после одслужења војног рока. Под истим насловом овај рад објављен је као књига (Просвјета: Загреб 1984). Краће време радио је као архивиста у Државном архиву Србије. Марта 1976. прешао је у Сарајево, у Институт за историју. Главне радне напоре у наредној деценији усмерио је на израду докторске тезе *Усљанак у Херцеговини 1852–1862*. Ментор му је био академик Милорад Екмечић, а рад је одбранио 6. новембра 1990. на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву. Непосредно пре почетка оружаних сукоба у БиХ с породицом се преселио у Нови Сад (1992), где је годину дана раније, залагањем проф. др Лазара Ракића, изабран за доцента на Катедри за историју Филозофског факултета. Предавао је националну историју новог века. У настави и ван ње радио је на факултету у Новом Саду до 2010, када је прешао на Филозофски факултет у Приштини, са привременим седиштем

у Косовској Митровици. До пензионисања, у октобру 2016, предавао је на основним студијама општу историју новог века, а на мастер-студијама, поред опште и националну историју од 1800. до 1918. За дописног члана Академије наука и умјетности Републике Српске изван радног састава изабран је 2015. године.

Током радног века бавио се разноврсним историјским темама: политичким збивањима код Срба и Хрвата у Аустрији у време Револуције 1848/49, историјом политичких, социјалних и аграрних покрета на Балкану у XIX веку, односима великих сила, посебно Русије и Аустрије, према српским и југословенским земљама на Балкану у XIX веку, мађаризацијом на простору бивше Јужне Угарске (данас северне Србије – Војводине), историјом цркве, развоја градова и грађанства, и др. Најдубљи научни продор учинио је обимном књигом *Усџанак у Херцеговини 1852–1862*. (САНУ и Удружење Срба из Херцеговине у Војводини: Београд – Нови Сад 1994; Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета”, Билећа–Гацко 2007, друго издање), врло документованом, допуњеном, и језички дотераном докторском дисертацијом, у којој је дао одговоре на нека од суштинских питања у вези укупних напора српског народа, посебно херцеговачких Срба, на путу ослобођења од туђинске власти и стварања сопствене државе. Од раније га је мучило питање на основу чега су српски сељаци од давнина гајили и на потомке преносили уверење да је земља коју су обрађивали њихова, иако нису имали никакве тапије о поседу. Зато је у овој књизи, као и у неким другим својим радовима, истраживао настанак и развој поседовних (феудалних) односа у периоду турске владавине и њихов утицај на подизање буна и устанака. О спољним аспектима српских ослободилачких настојања у истом периоду писао је у књизи *Српско њишање и њолишника Аустроугарске и Русије 1848–1878*. (Гутенбергова галаксија: Београд 2000). После ове књиге посветио се изучавању положаја српског народа у Хрватској и Јужној Угарској последњих деценија постојања Аустроугарске. Прво је објавио двотомну књигу под насловом *Хрвајско ѡравашињво и Срби* (Orpheus, Нови Сад 2005, I–II), затим *Државно ѡраво Краљевине Угарске: ѡрекиди и конишинуишеи* (Филозофски факултет, Косовска Митровица 2013), у којој је истраживао постепено прерастање вишенационалне угарске државе у државу с предоминантним утицајем мађарског народа (1790–1867–1918). Ова књига представљала је неку врсту увода у проблематику о мађаризацији у бившој Угарској. Тиме се бавио последњих година, али своју првобитну замисао о једној целовитој студији о мађаризацији није успео да доврши.

Сарађивао је у више српских и југословенских часописа: *Јуџословенском исиѡријском часоѡису*, *Зборнику Маѡице срѡске за исиѡрију*, итд. Приредио је и написао предговоре за неколико књига и зборника (за треће изд. књиге Ј. Дедијера *Херцеговина*, 2001; друго изд. књиге Д. Кириловића, *Помађаривање у бившој Угарској*, 2006; Зборник *Невесинска ѡушка*, 2006, и др.). Написао је око тридесет чланака и расправа, два научна есеја, више приказа и осврта на књиге из области историје и публицистике, и саставио неколико библиографија. Учествовао је на више научних скупова у земљи и иностранству и држао предавања на јавним трибинама. Сви његови радови истраживачки су врло добро документовани. Истраживао је у скоро свим архивима

бивше Југославије у којима се чува грађа за историју XIX и почетка XX века, а највише у архивима Србије и Босне и Херцеговине. На почетку каријере боравио је на студијском усавршавању у Немачкој (1976). Говорио је немачки, а служио се руским, старотурским и италијанским језиком. Преко две деценије истраживао је и желео да напише књигу „Устанак у Старој Херцеговини 1875–1878.” (рачунајући ту и делове који су присаједињени Црној Гори). Припремао се и за писање историје Босне и Херцеговине, али се не зна колико је материјала на ту тему сачувано у његовој заоставштини. Иза њега су остале две кћерке, Маја и Ања.

Ненад Урић
историчар
Београд
uricnen@mts.rs

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

МИЛЕНА ГОСТОВИЋ (Бечеј, 1987). Докторанд на студијама историје на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

Основне академске студије историје завршила на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду 2017, где је и мастерирала 2019. (*Салнаме Косовској вилајети 1879–1900*). Област истраживања: османистика XIX века.

Важнија дела: *Косовски вилајет 1879–1900. Годишњи извештаји (салнаме)*, Нови Сад 2021.

ПЕТАР В. КРЕСТИЋ (Београд, 1963). Научни саветник Историјског института Београд.

Дипломирао 1988. (*Нова трага о Свешозару Милешићу и Народној сираници*), магистрирао 1995. (*Србија у Србским народним новинама Теодора Павловића [1838–1848]*) и докторирао 2001. године (*Српско привредно друштво „Привредник“ [1879–1918]*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. У Историјском институту у Београду запослен од 1988. године. На Филозофском факултету у Београду од 2000. до 2006. предавао Увод у историјске студије. Био је одговорни уредник часописа *Мешовити трага [Miscellanea]* (2003–2010). Члан је Редакције *Зборника Машице српске за историју* (од 2013–) и главни и одговорни уредник (од 2018–). Област истраживања: историја српског народа у XIX веку, посебно привредна историја и културно-политичке везе Срба из Јужне Угарске са Србима у Кнежевини и Краљевини Србији.

Важнија дела: *Пречани и Шумадинци: Теодор Павловић и „Србске народне новине“ о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Београд 1996; *Српско привредно друштво „Привредник“: (1897–1918)*, Београд 2002; *Милан Глибоњски, Барања 1918–1923, сећања*, (са В. Ђ. Крестићем), Београд 2009; *Први српско-јурски рай 1876. године у дојисима Шарла Бејана*, Београд 2010; *Милан Ђ. Милићевић, Дневник I–III*, Београд 2011, 2015, 2022; *Владари Србије*, Београд 2013; *Посланство Краљевине Србије у Берлину 1881–1902*. (са Ј. И. Мандић), Београд 2018; *Сивеван Чамирај, Српство у Сениандрији*, Нови Сад – Београд – Будимпешта 2018; *Владика Гаврило Појовић, Мемоари* (са М. Станићем), Београд 2022.

ВЛАДИМИР КРИВОШЕЈЕВ (Ваљево, 1963). Виши научни сарадник, музејски саветник – историчар у Народном музеју Ваљево; ванредни про-

фесор Високе школе за комуникације (Београд); предавач на Академији струковних студија Западна Србија (одсек Ваљево).

Основне студије завршио на Филозофском факултету (група за историју) Универзитета у Београду. Докторирао на Универзитету уметности у Београду, на програму за менаџмент у култури при Факултету драмских уметности. Као културолог бави се интердисциплинарним повезивањем тема менаџмента и маркетинга у култури, културне политике и културног туризма. Као историограф проучава националну историју XIX и почетка XX века, са тежиштем на друштвеној, војној и историји медицине.

Важнија дела: *Војвода Јаков Ненадовић – скице за биографију*, Ваљево–Београд 2001; *Музеји, публика, маркетинг – ситалне музејске поставке и Њећова Високи Посетилац*, Ваљево 2009; *Ваљево, настајанак и развој града – прилози за урбану историју града од првој помена до почетка 20. века*, Ваљево 2012; *Музеји, менаџмент, туризам – ка савременом музеју, од теорије до праксе*, Ваљево–Београд 2012; *Управљање баштином и одрживи туризам*, Ваљево–Београд 2014; *Др Милан Пецић – аутобиографија најстаријеј ћуковника српској санистези*, Београд 2020; *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*, Нови Сад – Београд 2020.

ЉУБОМИРКА КРКЉУШ (Шајкаш, 1940). Редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду у пензији.

Дипломирала 1964. и магистрирала 1972. на Правном факултету Универзитета у Београду, где је и докторирала 1978. (*О политичким приликама у Војводини од 1918. до 1929. године*). На Правном факултету у Новом Саду предавала Историју држава и права народа Југославије, Историју држава и права народа Србије и Црне Горе и Правну историју српског народа, а поред тога и опциони предмет Историја политичких и правних институција Војводине. Предавала Правну историју и на Правном факултету у Источном Сарајеву. Током рада на Правном факултету била продекан и декан факултета и проректор Универзитета у Новом Саду. Била је потпредседник Матице српске од 1999. до 2003. године, и секретар Одбора Одељења за друштвене науке. Члан је Савета *Зборника Матице српске за друштвене науке*. Уредник је *Свесака Матице српске* (Грађа и прилози за културну и друштвену историју). Члан је Одбора за изворе српског права САНУ и члан Управног одбора Државног архива Србије. Бави се правном историјом српског народа у XIX веку, а нарочито Српским народним покретом 1848–1849, политичко-правним статусом Војводине, временом уједињења у заједничку државу 1918, као и другим темама правне историје српског народа.

Важнија дела: *Присаједињење Војводине Србији 1918*, Нови Сад 1992; *Пројекти уставна за Војводину Србију настали у току српској народној покрећи 1848–1849*, Нови Сад 2006; *Извештаји француских дипломата из Београда у време револуције 1848–1849*, Нови Сад 2009; *Средишњи органи власти у Српској Војводини: 1848–1849*, Нови Сад 2013; *Конституцијон Бодановић (1811–1854)*, Нови Сад 2018; *Лисит Der Serbe о српском народном покрећу 1848–1849*, Нови Сад 2021; *Павле Арс. Појовић: (1812–1849): Стеријин крпичар, управник, новинар*, Нови Сад 2022.

МИЛАН КУТЛЕШИЋ (Ужице, 1984). Истраживач сарадник у Историјском институту у Београду.

Дипломирао је на Одељењу за историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду (2008) где је и докторанд (пријављена теза: „Велика Британија и Балкан /1827–1839/“). У Историјском институту запослен од 2011. године. Област истраживања: спољна политика Велике Британије у XIX веку, романтизам и Балканско полуострво.

БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ (Бања Лука, 1977). Ванредни професор на Студијском програму за историју Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци.

На Филозофском факултету у Бањој Луци дипломирао је 2007, магистрирао 2011. (*Православно свешћенство као фактор друштвеног развоја Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека*) и докторирао 2014. (*Православно свешћенство у Босни и Херцеговини у аустроугарском раздобљу 1878–1918*). Области научног интересовања: Срби у БиХ у XIX веку, историја Српске православне цркве у БиХ у XIX веку и Први светски рат на тлу БиХ. Члан је редакције за историју АНУРС и члан Управног одбора Андрићевог института у Андрићграду (Вишеград).

Важнија дела: *Православно свешћенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Бања Лука 2012; *Српска православна црква и свешћенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Вишеград 2016; *Бањалука у борби за ослобођење и уједињење: поводом једног вијека од завршетка Првог свјетског рата*, Бања Лука 2018; *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, Нови Сад 2020; *Босна и Херцеговина у вријеме насиланка Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца 1918–1919. године*, Вишеград 2020; *Сабља, перо и крст: српско свешћенство у Босни и Херцеговини (1878–1914)*, Нови Сад 2022; *Тајна ђачка друштва у Бањолучкој реалки 1905–1918*, Бања Лука 2022.

МАЈА НИКОЛИЋ (Београд, 1973). Научни сарадник Византолошког института САНУ.

Дипломирала 2002, магистрирала 2007. (*Византијски извори о српским земљама*) и докторирала 2014. (*Византијска аписнокрајина у XV веку*) на Одељењу за историју на Филозофском факултету у Београду. Бирана у звање асистента-приправника (2003) и асистента (2008). У звање доцента изабрана 2014. године за ужу научну област Византологија. Од 2019. је научни сарадник у Византолошком институту САНУ. Област интересовања: историја Византије, епоха Палеолога, византијско-српски односи, Византија и Запад у доба раног хуманизма и ренесансе.

Важнија дела: *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010; *Јелена Драгаш Палеологина: последња царица Ромеја*, Београд 2018.

СРЕЋКО М. ПЕТРОВИЋ (Аранђеловац, 1978). Оперативни уредник периодичних публикација у Патријаршији СПЦ у Београду. Мастер теолог.

Дипломирао на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Мастерирао на Универзитету у Женеви. Докторанд на ПФФ УБГ. Радио као наставник верске наставе у основним школама у Аранђеловцу и Лазаревцу (2004–2010); од 2011. године запослен у Патријаршији СПЦ у Београду. Радове објављивао у периодичним публикацијама: *Каленић, Православни календар, Теолошки погледи, Теолошки гласник, Богословље, Зборник МС за друштвене науке, Филозофски факултет, Николајеве студије, Градац, Годишњак: часопис Богословског факултета Св. Василија Острошког, Труды Київської духовної академії* и др. Области истраживања: историја хришћанства, историја Српске православне цркве, историја богословља код Срба.

ЉИЉАНА ПУЗОВИЋ (Ваљево, 1979). Виши библиотекар у Одељењу за археографију Народне библиотеке Србије у Београду. Дипломирала на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (2003), где је и магистрала 2010. године (*Никола Димитријевић, епископ тимочански: 1728–1744*). Област истраживања: историја српског народа у периоду од XVI до XVIII века.

АЛЕКСАНДАР САЈДЛ (Бихаћ, 1985). Мастер археологије.

Дипломирао на Одељењу за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду (2010), где је и мастерирао 2014. (*Каролински налази на Западном Балкану*). Учесник је бројних систематских и заштитних археолошких ископавања у земљи и иностранству. Члан је Српског археолошког друштва.

НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ (Београд, 1976). Научни сарадник Балканолошког института Српске академије наука и уметности.

Дипломирао, магистирао 2007. (*Пећка патријаршија крајем XVII и почетком XVIII века*) и докторирао 2013. на Филозофском факултету Универзитета у Београду (*Сремски сањак у XVI веку*). Био је запослен на Филозофском факултету у Београду као доцент за ужу научну област Историја српског народа у новом веку. Од 2020. запослен као научни сарадник у Балканолошком институту САНУ. Бави се изучавањем прошлости српског народа у раздобљу од почетка XVI до краја XVIII века. Аутор је већег броја радова из историје српске цркве, демографске и економске историје Срба у Османском царству и Хабзбуршкој монархији.

Биобиблиографске белешке сачинио:
Владимир М. Николић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Абдулах-бег 173
 Абдулхамид II 171, 175, 178, 181
 Акбаба, Булент (Bülent Akbaba) 170
 Александар Карађорђевић 104, 109, 125, 131, 139–140, 142–143, 145, 242
 Александар Обреновић 105, 141
 Алексеј II (патријарх руски) 199
 Алексеј Андрејевић (владика) 79
 Алексејевић, Димитрије 81
 Алкан, Мехмет (Mehmet Ö. Alkan) 170
 Алтин, Хамза (Hamza Altın) 172
 Алфонс XIII (шпански краљ) 218–219
 Амвросије (епископ) 190
 Анастасијевић, Миша 139, 226
 Андрејев, Леонид Николајевич 199
 Андрејевић, Софроније 75–76, 81
 Андрић, Влада 214, 219
 Ансарт, Северин (Severine Ansart) 224–225
 Антим (из Кизика) 81
 Антић, Чедомир 122
 Антонели, Ђакомо 144, 160–161, 163
 Антоније Багаш 10–13
 Антоније Вадковски (митрополит) (Антоний В. Вадковский) 190–191
 Ариф-ефендија 173
 Арсеније Јовановић (патријарх) 79, 81
 Арсеније Црнојевић (патријарх) 78–79, 94
 Атанасије (јеромонах) 81
 Атанасије I (патријарх) 78
 Ахмед III (султан) 80
 Ахмед Фазил-паша Њуприлић (велики ве-
 зир) 80
 Ацовић, Драгомир 27, 32, 34, 38, 40, 45–46,
 48, 52
 Ачади, Игнац (Ignaz Acsády) 62–64
 Бабић, Слободанка 19–20, 22–23, 25–27, 29,
 31, 35, 37–38, 41, 45, 47–48, 50, 53–55
 Багаш (породица) 12, 13
 Бадурин, Анђелко 41, 46, 52
 Бајазит I (султан) 12, 15
 Бајић, Весна 241
 Бајрактар-Телан, Елиф (E. Bayraktar Tellan) 76
 Бакић, Драган 204
 Бакић, Светлана 22
 Бакула, Петар 160
 Банцовић, Сафет 208
 Барањи, Карло 31
 Баричевић, Дорис 46
 Барнабо, Алесандро (Alessandro Barnabò) 158,
 163
 Бах, Александар (Aleksandar von Bach) 116
 Беарман, Пери Џ. (Peri J. Bearman) 76
 Беговић, Симо 216, 219
 Бејдили, Кемал (Kemal Beydilli) 170
 Белић, Александар 199
 Бенедикт XV (римски папа) 218
 Бер, Јоанес Георгијус 64
 Берић, Дара 243
 Берић, Душан 209, 243
 Берић, Милан 243
 Берић, Стоја 243
 Бернацик, Едмунд (Edmund Bernatzik) 117
 Берштраге, Елза фон (Else von Berstrate) 37
 Бесаровић, Војислав 216–217
 Бешлин, Бранко 59, 106
 Биговић, Радован 188, 194–195, 197
 Бидерма, Ханс (Hans Biderman) 46
 Бикић, Весна 79
 Билбија, Петар 216, 219
 Билински, Лео 210
 Бинон, Стефан (Stéphane Binon) 11, 15
 Бирбудац, Тогај Сећкин (Togay Seckin Birbu-
 dak) 170
 Благојевић, Милан 94
 Богдановић, Константин 106
 Божић, Коста 217
 Бојанић, Мирко С. 189
 Бојнички Кнински, Иван 38
 Боре (игуман, Цариград) 158
 Борсати, Лукреције (Lucretius Borsati) 44
 Босворт, Клифорд Едмунд (Clifford Edmund
 Boswort) 76
 Ботмилио, Адолф Франсоа де (Adolphe Fran-
 çois, vicomte de Botmiliau) 144, 159
 Бранковићи (деспоти, породица) 9, 12–13, 15,
 78, 235
 Браун, Давид (David Brown) 130
 Брезанчић, Јанко 212
 Бреслауер (лекар) 135

- Бринзеј, Григориј Васиљевич (Григорий Васильевич Бринзей) 201
Брод, Бенџамин (Benjamin Braude) 76, 168
Бројнер, Венцел Сигфрид (Wenzel Siegfried von Breuner) 47
Бруа, Еван (Evan Brewer) 190
Бубало, Ђорђе 237
Бужон, Клод (Claude Bouillon) 158
Булгаков, Сергије Николејевич (Сергей Николаевич Булгаков) 197
Буловић, Гордана 25–26, 37, 41, 50, 53
Бунарџић, Радован 20
Бухенау, Клаус (Klaus Buchenau) 193, 201, 203
Вадковски, Антониј (Антоний В. Вадковский) 190
Вајт, Александар (Alexander Whyte) 203
Вартанјан, Егнара Гајковна (Эгнара Гайковна Вартаньян) 202
Василије Димитријевић (епископ) 84
Василије Костић (епископ) 216
Василије Поповић (владика) 213
Васин, Горан 101–102, 110, 116
Велесли, Ричард (Richard Colley Wellesley) 124
Вендер (лекар) 230
Венц (de Wentz) 25, 37, 41
Верни, Себастијан (Sebastian Werni) 113
Веселиновић, Рајко 79
Веселиновић, Стеван М. 193
Викентије Јовановић (митрополит) 77, 79, 83–84
Викентије Поповић (епископ) 238–239
Викентије Стефановић (патријарх) 77
Виндишгрец, Алфред (Alfred Candidus Ferdinand Fürst zu Windisch-Grätz) 132–133
Витезовић, Павле Ритер 40
Вишницер, Авнер (Avner Wishnitzer) 170, 174
Вишњић, Чедомир 110–111
Владислав II (краљ) 38
Влахос, Козмас (Cosmas Vlachos) 11–12
Вобан, Себастијен ле Претр де (Sébastien Le Prestre de Vauban) 20
Војводић, Ирина 197
Ворчестер, Томас (Thomas Worcester) 52
Вошњак, Богумил 201
Вранић, Милан 20, 22
Вујић, Немања 242
Вујичић, Стојан Д. (Sztoján D. Vujicsics) 83
Вук Бранковић 10, 12, 15
Вук Лазаревић 10, 15
Вукаловић (секретар полиције) 130
Вуковић, Божидар 233–237
Вуковић, Никола 235
Вулин, Миодраг 210
Вулић, Георгије 242
Вулић, Перо 242
Вучић Перишић, Тома 105, 108, 129, 139
Габијано, Дионоре 235
Гавански, Ђорђе 22, 32
Гаврановић, Криста 215
Гаврило ту Кестри 17
Гавриловић, Владан 72
Гавриловић, Живојин 226
Гавриловић, Мирослав 49
Гавриловић, Михаило 103, 121, 218
Гавриловић, Владан С. 126
Гавриловић, Славко 20–22, 40, 42, 59–60
Гарашанин, Илија 109, 126, 131, 139–141, 143–144, 147, 159–163, 165
Гардинер, Роберт Х. (Robert Hallowell Gardiner) 199–200
Гаспари, Пјеро (кардинал) 218
Гашић, Милка 215
Генадије (прот) 11–13
Герасим (Крит) 81
Герасим (прот) 17
Герасим (Стара Патра) 81
Герасим Бранковић 10, 13
Герасим Радоња 11
Гершић, Гига 94, 98
Гика (породица) 77, 80
Гика, Александар 75–77, 82, 85–87, 90
Гласон, Џон (J. H. Gleason) 124
Ѓватић, Коста 216, 219
Гојковић, Ранко 190
Голуб, Ђорђе 45
Горки, Максим (М. Горький) 199
Гостовић Милена 167, 169, 173, 181, 247
Гргур Бранковић 13
Грђић, Васиљ 207–208–214, 216–217, 219–220
Грил, Хризостом Рудолф (Rudolf Chrysostomus Grill) 203
Грујић, Радослав 78
Грцнер, Адолф Максимилијан Фердинанд (Adolf Maximilian Ferdinand Gritzner) 40
Дабић, Војин 60
Дакић, Ђорђе 216, 219
Далтон (опат) 157–159
Дамаскин Кристенсен (јеромонах) 199
Данило II (архиепископ) 78
Дарузес, Жан (Jean Darrouzès) 12
Дедијер, Владимир 216
Дедијер, Јефто 244
Дејвисон, Родерик Х. (Roderic H. Davison) 174
Делиса, Антонио (Antonio Delisa) 224
Делић, Нино 63
Дилер, Јован Јакоби 65
Димитрије Павловић (митрополит) 189–190
Димитријевић, Павле 239
Димић, Жарко 132
Димовић, Данило 214, 217, 219
Динић, Михаило 12
Дионизио дела Векија → видети: Вуковић, Божидар
Дионисије (Једрене) 81

Диркс, Валтер (Waltera Dirksa) 44
 Доганај, Фатма Каја (Fatma Kaya Doğanay) 177
 Доре, Густав (Gustave Doré) 44
 Дорија, Андреа 235
 Доротеј (јеромонах, игуман) 14–15
 Достојевски, Фјодор 186–187, 193–198, 200
 Дуишин, Виктор-Антон 45
 Дурумчелеби, Мустафа (Mustafa Durumşcelebi) 179
 Дучић, Јован 100, 242

Ђаковац, Александар 198
 Ђејлан, Ебубекир (Ebubekir Ceylan) 168–170
 Ђере, Золтан (Z. Györe) 60
 Ђокановић, Димша 216, 219
 Ђорђе Поповић (владика) 79
 Ђорђевић, Д. 31
 Ђорђевић, Живота 122–123
 Ђорђевић, Јован 110
 Ђукановић, Дубравка 50
 Ђукић, Аврам 22, 42, 44, 46
 Ђурађ Бранковић (деспот) 10, 13, 15
 Ђуран, Милош 217
 Ђурановић, Радивоје 216, 219
 Ђурђев, Александар 44–45
 Ђурђев, Петар 44–45
 Ђурић 192
 Ђурић, Иван 9
 Ђуричанин, М. 25

Евдоким Мешчерски (Евдоким Мешчерский) 188, 198–200
 Екмечић, Милорад 100, 124, 127, 132–133, 207–208, 243
 Енгелхарт, Едуар-Филип (Edouard-Philippe Engelhardt) 164
 Ерат, Августо (Augustino Erath) 44
 Ергин, Осман Нури (Osman Nuri Ergin) 180
 Ердогду, Тејфур (Teyfur Erdoğan) 168
 Ердужељи, Мелхиор 35
 Еркорека, Антон (Anton Erkoreka) 225, 229
 Естерхази, Јожеф (József Esterházy) 54
 Есфигмен 14
 Ефтимје (јеромонах) 13, 15, 16
 Ефтимје (монах) 15–17

Жакула, Стеван 217
 Живојиновић, Драган 219
 Живојиновић, Мирјана 10, 14–15
 Жигмунд Луксембуршки 16

Зарић, Милан 213
 Зах, Франтишек Александар 140
 Зекја, Халил 173
 Зита Хабзбург 217
 Зуду-паша, Ахмед (Ahmed Zühdü Paşa) 172

Иванић, Стеван 3. 230
 Иванај, Иштван (István Iványi) 61

Ивић, Алекса 234
 Игњатовић, Јаков 110
 Икономидис, Николаос (Nikolaos Oikonomidès) 12, 15
 Илић, Алекса (прота) 184–186, 187–189, 192–193
 Илић Мандић, Јелена 126, 133
 Иналчик, Халил (H. İncik) 76
 Инокентије Павловић 187
 Ипсиланти (породица) 80
 Исидор (београдски митрополит) 16
 Ихсаноглу, Екмеледин (Ekmeleddin İhsanoğlu) 168–171, 174–175, 179

Јагић, Ватрослав 15
 Јагодић, Милош 169
 Јаков (монах и духовник) 16–17
 Јакшић, Алекса 216, 219
 Јакшић, Гргур 126
 Јакшић, Дејан 60, 69
 Јакшић, Иван 60–61, 63–65
 Јакшић, Милутин 116
 Јанг, Ван (Wan Yang) 222, 224–225
 Јанић, Воја 186
 Јанковић, Алекса 152–154
 Јанковић, Милан Д. 184–185, 187, 189–193
 Јевгенија Лазаревић (монахиња) 10
 Јевђевић, Димитрије 216, 219
 Јевсевије (архиепископ) 188
 Јевтић, Атанасије 186, 190
 Јегоров, Борис Фјодорович (Борис Фёдорович Егоров) 195
 Јелачић, Јосип 134
 Јелена (Јелисавета) (царица) 15
 Јеремија (митрополит) 77
 Јеремић, Ристо 217
 Јерић, Кристиан 114
 Јерков, Мирослав 110
 Јефтанић, Глигорије 213
 Јефтимје Дамјановић (владика) 79
 Јоаникије (нишки владика) 78
 Јоаникије Караца (патријарх) 75–78, 82–83
 Јован Велимировић 184, 186–187, 190–191
 Јовановић, Милутин 216, 219
 Јовановић, Мирослав 199
 Јовановић, Ненад 110
 Јовановић, Слободан 104–105
 Јокић, Синиша 19, 25, 42, 45–46
 Јосиф II 239
 Јосиф Козас (отац) 17
 Јосиф Рајачић (патријарх) 109, 124, 126, 130–133
 Јосиф Цвијовић (митрополит) 193
 Јулија Обреновић (Хуњади) 158
 Јура, Томас 64
 Јустин Поповић 195, 200, 203
 Јусуф Зија-ефендија 173
 Јусуф Кенан-ефендија 173

- Казаку, Матеја 237
 Калимаки (породица) 77, 80
 Калимаки, Јанаки (Јанис) Теодор 75–77, 83, 88–90
 Калиник (из Халкидона) 81
 Калиник (јеромонах) 81
 Калиник (митрополит) 77
 Калиник (Никеја) 81
 Калиник Макри (јеромонах) 17
 Калић Мијушковић, Јованка 78
 Камер, Селман Тунај (Selman Tunay Kamer) 169, 171
 Карађорђе (Ђорђе) Петровић 226
 Карађорђе Петровић 102
 Карађорђевић, Алексије (Алекса) 226
 Карађорђевићи 208–209
 Караца (породица) 77, 80
 Карацић, Вук Стефановић 126, 236
 Карлајл, Томас (Thomas Carlyle) 196
 Карл I Аустријски 217, 219
 Карло V Хабзбург 235
 Карло VI (немачки цар) 20, 47, 79
 Катарсонов, Валентин 188
 Каули, Малком (Malcolm Cowley) 125
 Кауц, Клаудиус (Claudius Kautz) 46
 Квитат, Доналд (Donald Quataert) 170
 Кевенхилер (von Kevenhüller) 40
 Кеклик, Ебубекир (Ebubekir Keklik) 171
 Келемен, Јоанес 64
 Кениг, Вилем 214, 216
 Кеџмановић, Војислав 217
 Кирил (руски патријарх) 197
 Кириловић, Димитрије 244
 Кисић, Раде 203
 Кицошев, Саша 63
 Клајн, Иван 101
 Кларк, Кенет (Kenneth Clark) 46
 Клевинг, Конрад (Konrad Clewing) 117–118
 Кљајић, Јосип 21, 25
 Кљајић, Марко 38, 52
 Кнежевић, Мара 202
 Кнежевић, Микоња 203
 Кнешке, Ернст Хајнрих (Ernst Heinrich Kneschke) 38
 Книћанин, Стеван 109, 130, 132
 Ковачевић Којић, Десанка 10
 Ковић, Милош 185
 Кодаман, Бајрам (Bayram Kodaman) 171
 Колинц, Вилијам (William Collinge) 41
 Колона-Валевски, Александер Флоријан Цозеф (Alexandre Florian Joseph, Count Colonna-Walewski) 157
 Колонић, Леополд (Leopold Karl von Kollonitsch) 50
 Колчинскиј, Едуард Израилевич (Едуард Израилевич Колчинский) 192
 Комар, Горан 241
 Константин Филозоф 15
 Корабљев, Базил (B. Korablev) 14, 15
 Кораћ, Душан 9
 Корокнаи, Акош (A. Koroknai) 63
 Кот, Томас Ант. 64
 Коцагеоргис, Фокион (Fokion Kotzageorgis) 10, 11, 13–14, 17
 Кочић, Петар 213
 Кошут, Лајош 124, 127, 133–134
 Кравари, Василики (Vasiliki Kravari) 15
 Крестић, Василије Ђ. 95–96, 99–100, 112, 124–125, 127, 132–133, 140–141
Крестић, Петар В. 106–108, 111, 129, 139, 164, 247
 Кривокапић Јовић, Гордана 118
Кривошејев, Владимир 221–223, 226–227, 229–232, 247
Кркљуш, Љубомирка 93, 95, 103, 106, 109–110, 112–113, 115, 117, 119, 248
 Круљ, Љубомир 211
 Крцуновић, Душан 203
 Ксенофонт 14
 Кулук, Латифул (Lathiful Khuluq) 168, 170
 Куниберт, Бартоломео 103
 Курилас, Евлогије (Eulogios Kourilas) 12
 Курсид паша 147
Кутлешић, Милан 121–122, 136, 249
 Лазар Бранковић 13
 Лазаревићи (породица) 12, 15
 Лазих, Мирослав А. 233–237
 Лашовски, Емилиј (Emilij Laszowski) 21, 38, 40
 Лебер, Фридрих Пто (Friedrich Otto von Leber) 47
 Лемајић, Ненад 101, 116
 Лемерл, Пол (Paul Lemerle) 14
 Леополд I (цар) 21, 26–27, 79, 98
 Леополд фон Ледебур (Leopold von Ledebur) 38
 Леруа-Бољо, Анатоли (Anatole Leroy-Beaulieu) 98
 Лис, Ана Јулија (Julia Anna Lis) 203
 Лозо, Предраг 242
 Лубардић, Богдан 185, 188, 193–195
 Лудвиг Баденски (Ludwig Wilhelm von Baden) 20
 Луис, Бернар (Bernard Lewis) 76
 Лутославски, Винцентиј (Wincenty Lutosławski) 197
 Љакос, Димитриос (Demetrios Liakos) 10, 13
 Љушић, Радош 106, 121
 Маврокордат, Александар 80
 Маврокордато (породица) 80
 Мавроматис, Леонидас (Léonidas L. Mavromatis) 14
 Мађар, Атила (Attila Magyar) 59, 69
 Мајерхофер, Фердинанд 134

- Мајкл, Томас (Thomas Michael) 27
 Макарије (из Силиврије) 81
 Максим Васиљевић 199
 Малахија (прот) 9, 13, 15–16
 Малетин, Марко 95–96
 Малмзбери, Џејмс 123
 Мара Бранковић 13
 Марија Терезија 35, 38, 239
 Марјановић, Чедомир 188
 Марков Барањи, Злата 31
 Марковић, Веселинка 42, 45–46
 Марковић, Живко 26–27, 31, 35, 42, 45
 Марковић, Игнатије 192
 Марковић, Слободан Г. 193
 Масарик, Томаш (Tomáš Garrigue Masaryk) 197
 Мاستиловић, Драга 242
 Матвејев, Олег Владимирович (Олег Владимирович Матвеев) 202
 Матеј (патријарх) 12
 Матић, Димитрије 106
 Матић, Ђ. 23
 Матић, Ђорђе 111
 Матош, Јерко 21, 38, 42, 50
 Мачек, Влатко 111
 Маџар, Божо 210
 Медаковић, Дејан 94
 МекХју, Џес (Jess McHugh) 224
 Мерешковскиј, Дмитриј Сергејевич (Дмитрий Сергеевич Мережковский) 197
 Мерони (конзул Пруске) 156
 Мерцимекис, Николас (Nikolaos Mertzimekes) 16
 Мехмед I (султан) 15
 Мехмед Неџиб-ефендија 173
 Мехмед Шефик-ефендија 173
 Мијатовић, Чедомиљ 121
 Мије, Габријел (Gabriel Millet) 13
 Микавица, Дејан 101–102, 116, 118
 Микић, Ђорђе 209, 219
 Милан Топлица → видети: Слијепчевић, Перо
 Милетић, Светозар 97–98, 110, 115–116
 Милић, Чедомир 216, 219
 Милићевић, Милан Ђ. 103
 Миличић, Ивана 199
 Милош Обреновић 103–106, 108, 121, 123
Милошевић, Боривоје 207, 209–210, 214, 216, 220, 249
 Милошевић, Милоје 50
 Милошевић, Петар 242
 Мирковић, Марија 52
 Мирковић, Симо 210, 217
 Мирослав Хумски (кнез) 241
 Митриновић, Димитрије 197
 Митровић, Владимир 31–32
 Митровић, Катарина 22, 53
 Михаило Обреновић 103, 105, 108, 139, 157–158, 163
 Михаиловић, Душан 19
 Михајло (митрополит) 77
 Михаљевић, Милена 242
 Мицкијевич, Адам (Adam Bernard Mickiewicz) 198
 Младеновић, Александар 10
 Мојсије Петровић (митрополит) 77, 79
 Мочоњи, Андраш (Andrei Mocioni) 114
 Мурат II 16
 Мурузис (породица) 80
 Муса (османски принц) 15
 Мустафа Атиф 90
 Нађ, Иван (Iván Nagy) 40, 54
 Најдановић, Димитрије 186
 Наполеон III 142, 157, 160
 Наталија Обреновић 219
 Натанаило (из Анхијала) 81
 Нелсон, Ричард (Richard Nelsson) 222, 224–225
 Немањићи 10
 Ненадовић, Ацика 131
 Неофит (патријарх) 81
 Неофит (прот) 9, 11–13
 Нехајм, Јохан фон (Johann von Neheim zu Niederwerries) 37
 Нехем (Nehem) (породица) 37–39, 45, 56
 Нехем, Хајнрих, Дитрих фон (Dietrich Heinrich Freiherr von Nehem) 37–41
 Никола Петровић (краљ) 218
 Николај Велимировић 183–204
 Николајевић, Константин 154
 Николић, Атанасије 106
 Николић, Владимир М. 43, 250
 Николић, Дубравка 242
Николић, Маја 9, 12, 15–17, 249
 Николић, Мара 230–231
 Николић, Сава 64
 Никонов, Александар Петровић 192
 Никусиос, Панајотис 80
 Нинковић, Ненад 83, 101–102, 116
 Нинковић Ташић, Александра 189
 Нифон Макригенис 17
 Ниче, Фридрих 194–196
 Новак, Виктор 145
 Новаков, Александра 172
 Обрадовић, Доситеј 234
 Обреновићи 107–108, 152
 Одескалки, Ливије (Livio Odescalchi) 21, 40
 Округић, Илија 47
 Орфелин, Захарија 241
 Осингер, Јохан Феликс (Johann Felix Ossinger) 44
 Осипова, Јелена Аркадјевна (Елена Аркадъевна Осипова) 192, 195
 Осман Нури-бег 173
 Остојић, Тихомир 238
 Оти, Филис (Phyllis Auty) 122

- Павле Ненадовић (митрополит) 81–83, 238
Павликјанов, Кирил (Cyril Pavlikianov) 11–16
Павловић, Драгољуб М. 124–125, 127, 132–133
Павловић, Теодор 95–96, 106–108, 111
Паганини 235
Пајнић, Марија 40
Пајсије (митрополит) 77
Палавестра, Александар 19, 32
Палавестра, Предраг 197
Паликућа, Саво 214
Палмерстон, Хенри Џон Темпл (Henry Temple, 3rd Viscount of Palmerston) 125, 127, 130–131, 136
Пальмов, Иван Савич (Иван Саввич Пальмов) 200–201
Пантелић (лекар) 135
Пападимитриу-Дукас, Николаос (Nikolaos Papademetriou-Doukas) 12, 14–15
Пападимитроу, Том (Т. Papademetriou) 76
Папахрисанту, Дионисија 11, 14
Паргоар, Жил (Jules Pargoire) 13
Парси, Анђело (Angelo Parsi) 147
Партеније (из Кајсерија) 81
Партеније (из Ксанта) 81
Пасецки, Јозефус Лудовикус 64
Патић, Владимир 37
Патковић, Миленко 215
Пауловић, Роберт 20–21, 42, 44–47, 50, 53
Пашић, Никола 219
Пеић Чалдаровић, Дубравка 52
Пендић, Југослав 19, 24, 28
Песецки, Јозефус Лудовикус 64
Петар I (краљ) 102, 217, 202
Петар II Петровић Његош 194
Пети, Луи (Louis Petit) 13–15
Петкова, Јелисавета (Elisaveta Petkova) 222, 224–225
Петковић, Милан 216, 219
Петровић, Георгије Ј. 96–97, 99
Петровић, Сара 226
Петровић, Срећко М. 183, 198–200, 202, 204, 250
Петронијевић, Аврам 109, 129–130
Пециначки, Срета 60, 72
Пешков, Алексеј Максимович (Алексей Максимович Пешков) 199
Пизани (кнез) 135
Пилиндавић, Јанко 212
Пинтер, Жига 214
Пире (генерал) 135
Пирјавец, Јоже 218
Пићинели, Филипо (Philippo Picinelli) 44
Победоносцев, Константин Петрович 191
Политис, Линос (Linos Polites) 15
Понсонби 125
Попов, Чedomир 94, 111
Поповић, Алекса М. 239
Поповић, Душан Ј. 45, 61–63, 79
Поповић, Јован Стерија 95, 106
Поповић, Љубодраг 226
Поповић, Матија 213, 216–217, 219
Поповић, Никола Б. 218–219
Поповић, Павле Арс. 95–96, 99, 101, 106, 109
Поповић, Радомир Ј. 106, 108, 130
Поповић, Чedomир 209
Поћорек, Оскар 209–210, 216–217
Предојевић, Ненад 25
Предраговић, Јосип 50, 52
Пријма, Иван Федорович (Иван Пријма) 191, 194–195
Протић, Милисав 185–188, 190, 194
Пузовић, Владислав 187, 190, 200
Пузовић, Ђилијана 10, 59, 250
Пузовић, Предраг 202
Пупин, Михајло 189, 218
Пурић, Божидар 193
Пушкин, Александар 187, 195
Радаковић, Борис 242
Радан, Лазар 241–242
Радецки, Јозеф 133
Радић, Симо 242
Радичевић, Стефан 103
Радовановић, Зоран 223–224
Радовановић, Слободан 21, 40
Радојичић, Зоран 189
Радојичић, Милорад 227
Радосављевић, Александар 222, 225
Радосављевић, Артемије 186, 193
Радосављевић, Недељко 81
Радосављевић, Теодор (Теја) 142, 145–146, 148, 155
Радуловић, Милан 194, 200
Радусин, Милорад 222–223
Ракић, Лазар 243
Ракић, Радомир 199
Ракић, Стеван 214–215
Раковица (породица) 80
Ранковић, Божа 193
Ранковић, Љубомир 190
Растовић, Александар 121
Ратковић, Срђан 241
Ридли, Џаспер (Jasper Ridley) 130
Ристић, Иван 229
Родевалд, Штефан (Stefan Rohdewald) 203
Романидис, Јован С. (John S. Romanides) 203
Рош, Димитрије 190
Руварац, Димитрије 82–84, 99–100
Сабри Џемал-бег 179
Сава Вуковић (владика) 81, 199
Сава Дечанац 192
Савелјева, Диана Николаевна (Д. Н. Савельева) 191
Савић, Михајло 216, 219
Савојски, Еуген 25, 59, 98
Сајдл, Александар 19, 39, 43, 49, 51, 55, 250

- Самуило Маширевић (епископ) 114
 Саријанис, Маринос (Marinos Sariyannis) 76
 Саркотић, Стјепан 209, 219
 Сартигас (гроф) 162–163
 Севастијан Дабовић (Цексонски) 199
 Сегир-Диперон, Пијер де 139, 142–145, 165
 Сен-Адре, Адолф Диран де (Adolphe Durand de Saint-André) 145
 Серапион (прот) 9, 16–17
 Сергејев, Александар 191
 Сергијев, Јован Иљич Кронштатски (Иоанн Иљич Сергиев Кронштадтский) 185
 Серењи (породица) 54
 Серењи, Ладислав (László József Szörényi) 53–56
 Сечански, Живан 63
 Сибиновић, Миодраг 194
 Симеон Поповић (епископ) 79
 Симић, Стојан 109, 127
 Симон (прот) 15
 Синдик, Душан 11–13, 15
 Сич, Мирослав 19
 Славнић, Стеван 22, 45
 Слијепчевић, Перо 216, 218
 Соић (Шоић), Вјенцеслав 158–159
 Соловјов, Владимир Сергејевич (Владимир Сергеевич Соловьёв) 193, 197–198, 200
 Сомел, Селчук Акшин (Selçuk Akşin Somel) 170–172, 174
 Сотириот 15
 Соукал, Јосип 214
 Софроније (владика) 81, 83–84
 Софроније (јеромонах) 81
 Софроније Андрејев (митрополит) 81–82
 Спевец, Јелена 46
 Спилетак, Андрија 141
 Србуловић, Ђорђе 31, 33
 Сремац, Стеван 99
 Сршан, Стјепан 22, 53
 Станић, Миле 218
 Станишић, Миломир М. 186
 Станковић, Бранислав 189
 Станојевић, Владимир 222
 Станојевић, Глигор 93–94
 Станчић, Никша 52
 Стевановић, Зоран 25
 Стефан Драгутин Немањић (краљ) 78
 Стефан Душан (цар) 9, 15
 Стефан Лазаревић (деспот) 9–10, 12, 13, 15–17, 78
 Стефановић, Викентије (архиђакон) 75–76, 83
 Стефановић, Милена 215
 Стефановић, Стефан 109
 Стијовић, Риста 237
 Стојадиновић, Милан 242
 Стојановић, Зоран 106
 Стојановић, Љубомир 15
 Стојановић, Никола 218–219
 Стојановић, Станоје 217
 Стојичевић, Ирина 197
 Стојковић Бабунски, Јован 226
 Стојнић, Бојан 216
 Стокић Симончић, Гордана 10
 Стратимировић, Ђорђе 109, 121, 126, 130–133
 Стратфорд Канинг (Stratford Canning) 125–134, 136
 Стренџејс 125
 Стурца, Михаил (М. Sturdza) 77
 Суботић, Војислав 186
 Суботић, Гојко 10–13
 Суботић, Душан 215
 Суботић, Испа 215
 Суботић, Јован 110
 Сулејман Челеби (османски принц) 15
 Суџос (породица) 80
 Тадић (мајор) 130
 Тампеј, Теренс (Terrence Tumpey) 224–225
 Тасти, Ежен (Eugène Tasti) 144, 157, 159
 Таубе, Фјодор Фјодорович (Фёдор Фёдорович фон-Таубе) 184
 Таубе, Фридрих Вилхелм фон Таубе (Friedrich Wilhelm von Taube) 20–21
 Таубенбергер, Џефри К. (Jeffery K. Taubenberger) 224
 Тејлор, Ален Џон Персивал (A. J. P. Taylor) 114
 Теодосије (митрополит) 77
 Теодох Симеон 13, 16
 Теодул (монах и игуман) 15
 Теоклит (Никомедија) 81
 Теохаридис, Плутархос Л. (Plutarchos L. Theocharides) 10, 13
 Терзић, Славенко 98
 Течи, Јоанес К. 64
 Тимотијевић, Мирослав 78
 Тинтор, Јелка 25
 Титов, Фјодор Иванович (Фёдор Иванович Титов) 186
 Тихомиров, Павел 190–191
 Тихон Бељавин (патријарх, Василиј Ив́анович Белла́вин) 199
 Тодић, Бранислав 238–239
 Тодоровић, Владимир 49
 Тодоровић, Коста 208–209
 Толстој, Лав Николајевич 191, 196–198, 200
 Томенко, Климент Ј. 187
 Томислав (хрватски краљ) 51–52, 56
 Томислав Карађорђевић (краљевић) 23
 Томовић, Мирко 216, 219
 Топусканамиш, Ерсој (Ersoy Topuzkanamış) 169, 179
 Точанац Радовић, Исидора 63, 79
 Трифковић, Стево 213
 Трифуновић, Ђорђе 10
 Тричковић, Радмила 76, 79
 Тумер Ердем, Јасемин (Yasemin Tümer Erdem) 172

- Ћирковић, Сима 12
 Ћоровић, Владимир 98, 208–210, 217
- Ћјлаки (Ћjlaki) 40
 Ћлмер, Гашпар 60
 Ћљановски, Василиј Иринархович (Ћљанов-
 ский Василий Иринархович) 186
 Ћнал, Ћгур (Uğur Ünal) 178
 Ћнлу, Мучизе (Mucize Ünlü) 169, 174
Ћрић, Њенад 245
 Ћркварт, Дејвид 123
- Ћабер, Јозеф 97
 Ћалкенберг, Георг Ернс фон 64
 Ћане, Антон (Fahne, Anton) 38
 Ћарбаки, Петер (Farbaky, Péter) 54
 Ћилиповић, Иван 31–33
 Ћилогон (јеромонах) 14–17
 Ћилотеј Кокин (цариградски патријарх) 17
 Ћлоренски, Павел Александрович (Павел
 Александрович Флоренский) 200
 Ћонбланк, Томас де Греније (Thomas Grenier
 de Fonblanque) 121–135, 154
 Ћонтон, Антон Антонович 142, 150–151
 Ћоришковић, Александар 22, 46
 Ћортна, Бенџамин (Benjamin C. Fortna) 169–
 170, 172
 Ћранц Јозеф (цар, Franz Joseph) 112, 114, 208,
 219
- Ћал, Ћејмс (James Hall) 46
 Ћалил Кемал-бег 173
 Ћалил-ефендија 180
 Ћамершмит, Франц Антон 69
 Ћасебе, Кијохико (Kiyohiko Hasebe) 169
 Ћаселштајнер, Хорст (H. Haselsteiner) 115
 Ћаџистевић, Војин 216
 Ћаџистевић, Михаило 215–216
 Ћаџић, Јован 104
 Ћекенауер, Леонард (Leonhard Hekenauser) 27
 Ћелблинг, Ернст (Ernst Hellbling) 114
 Ћерберштајн, Ернест 64
 Ћефнер, Ото Титан (Otto Titan von Hefner) 40
 Ћилденбрант, Адолф Матијас (Adolf Matthe-
 as Hildebrandt) 40
 Ћинковић, Хинко 218
 Ћирш, Славко 225, 229–230
 Ћојфлер, Лудвиг 113
 Ћојфлер, Ритер Л. фон (L. Ritter von Heufler)
 113
 Ћомјаков, Алексеј Степанович (Алексей Сте-
 панович Хомяков) 195, 197, 200
 Ћоџес (пуковник) 121, 136
 Ћрабовски, Јанош 128–129
 Ћресохоидис, Критон (Kriton Chrysochoides)
 13–17
 Ћристић, Никола 157
 Ћус, Јан 200
 Ћутинец, Горан 222
- Ћветковић, Владимир 196, 203–204
 Ћвијановић, Светислав Б. 198
 Ћигаридас, Ефтимје Н. (Euthymios N. Tsiga-
 ridas) 10
- Ћапнин, Сергеј Валерјевић (Сергей Валерье-
 вич Чапнин) 190
 Ћапрић, Бошко 216, 219
 Ћарнојевић, Лаура 114
 Ћарнојевић, Петар 114
 Ћарторијски, Адам Жежи (Adam Jerzy Czarto-
 ryski) 140
 Ћекић, Стојан 31
 Ћетин, Атила (Atilla Çetin) 172
 Ћислов, Иља Михајлович (Илья Михайлович
 Числов) 191
 Ћокорило, Ћорђе 213
 Ћолак, Хасан (Hasan Çolak) 76
 Ћоранеску, Александру 237
 Ћубриловић, Васа 100
- Ћад, Денис (Denis Judd) 130
 Ћејмс Хауард Харис (James Howard Harris)
 123
 Ћестер, Барбара (Barbara Jester) 224–225
 Ћомић, Велибор 193
 Ћордан, Даглас (Douglas Jordan) 224–225
- Ћамс, Франц 23, 25, 37–39, 41–42, 45–47
 Ћанал, Мустафа (Mustafa Şanal) 178–179
 Ћаркић, Срђан 15
 Ћафарик, Павел Јожеф 97
 Ћевалије, Жан (Jean Chevalier) 46
 Ћеман, Ћефри (Jeffrey Shaman) 222, 224–225
 Ћентурк, Реџеп (Recep Şentürk) 168
 Ћестаков, Игњатиј 191
 Ћестов, Лав 195, 200
 Ћијаковић, Богољуб 194, 203
 Ћимшек, Тугба (Tuğba Şimşek) 173
 Ћкриван, Дејан 242
 Ћмит, Рудолф 20–23, 25–26, 37–38, 40
 Ћмит-Брентано, Антонио (Antonio Schmidt-
 Brentano) 41
 Ћоић → видети: Соић, Венцеслав
 Ћола, Атанасије 217
 Ћпадијер, Ирена 9
 Ћпаков, Александар Едуардович (Александр
 Эдуардович Шпаков) 202
 Ћтајнен, Јохан Дидрих (Johann Diederich von
 Steinen) 38–40
 Ћтаудахер, Јозефус Антониус 64
 Ћтросмајер, Јосип Јурај 139, 141–143, 145,
 148–149, 155, 159, 164
Ћулетић, Њебојша С. 75, 77–78, 84, 90, 250
 Ћуљак, Андрија 141
 Ћупљикац, Стеван 121, 126, 132–136
 Ћурбановић, Леон 19

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Автовац 214
 Ада (Бачка) → видети: Острово
 Азија 82, 136
 Албанија 140, 153
 Алибунар 130
 Алмаш (Бачалмаш) 64, 66, 68
 Алпар 64, 70
 Анадолско приобаље 80
 Анхијал (Бугарска) 81
 Арарат 44
 Атос → видети Света Гора
 Аустрија 93, 95, 97–98, 101–109, 111–113, 118, 125, 127, 132, 139–143, 145–151, 156–157, 211–212, 244
 Аустријска бискупија 143
 Аустријска монархија 27, 35, 114
 Аустроугарска 29, 207–211, 213, 244
 Африка 203
- Баја 60, 64–66, 68, 70
 Бајић (Банат) 126
 Бајски округ 60–61, 66
 Бајски процес → видети: Бајски округ
 Балкан 10, 15, 78, 98, 121, 140–142, 170, 236, 244
 Банат 60, 72, 95, 119, 124, 126–128, 130, 132–133, 239
 Бањалука 207, 209–211, 213–215, 218, 220, 241
 Барања 119, 126
 Барачка 64, 66, 68–70
 Бач 64, 66, 68, 70
 Бачка жупанија 65–66
 Бачка 19, 60–63, 68, 70, 72, 95, 119, 126, 226
 Бачка епархија 59–61, 63–64, 67, 69–70, 72
 Бачки округ 61, 66
 Бачко Петрово Село 226
 Бачко-бодрошка жупанија 59, 61
 Башаид 95, 109
 Бегеч 64
 Бела Црква 130
 Београд 17, 19, 29, 47, 56, 78–79, 82, 86–87, 90, 109, 122, 127–128, 133, 135–136, 139, 141–149, 151, 154–164, 185, 187–188, 192–193, 199, 201, 207–208, 213, 222, 230, 243
 Београдска архиепископија 79
 Београдска епархија 75, 82–83
 Београдска епископија (католичка) 142
 Београдска митрополија 75–80, 82, 85, 87–89
 Београдска нахија 78
 Београдска тврђава 79
 Беране 178
 Беранска каза 177
 Берг 64, 66, 68–71
 Берлин 217, 225, 236
 Берн 188–190
 Беч 20–21, 25, 47, 60, 81, 96–98, 113–114, 116, 122, 124–125, 127, 132–133, 142–143, 146, 156, 158, 210, 213, 217, 224, 236
 Бечеј 64
 Бечејски дистрикт 126
 Бијело Поље 175–176
 Бијелопољска каза 176
 Билећа 210, 214
 Богојево 64, 66, 68, 71
 Бодрош 65
 Бодрошка жупанија 59–62, 63–65, 67, 69–70, 72
 Бођани 64, 66, 68, 71
 Бока которска 189
 Босанска Дубица 212
 Босанска Крајина 216
 Босна 95, 97, 99, 143–144, 146–150, 153, 159, 161–164, 171, 214
 Босна и Херцеговина 100–101, 107, 140, 160, 207–214, 217–219, 243, 245
 Босут 40
 Бранковина 226–227, 229
 Бранковина (парохија) 228, 230
 Бугарска 95, 153, 203
 Будим 124
 Будимпешта 61, 64
 Букин 64–65, 71
 Буковачка долина 38
 Букурешт 150
 Букчиновац 64, 66, 68–71
- Вајска 64, 66, 68, 71
 Ваљево 79, 184–185, 187–188, 221, 226–228, 230
 Ваљевски крај 222, 227
 Ваљевски округ 226

- Вараждин 46
 Ватикан 218
 Ватопед → видети: Манастир Ватопед
 Велес (каза) 174
 Велика Британија 121–123, 136, 140–141, 193
 Велика Илирија 95
 Велика Лавра → видети: Манастир Велика Лавра
 Венеција 233–236
 Вестфалија 37
 Византија 10, 78
 Вилово 65
 Високо 212
 Вишеград 212
 Власеница 211
 Власенички котар 211
 Влашка 80
 Војводина 20, 31, 44–45, 50, 63, 78, 93–94, 100–102, 109–113, 116, 118–119, 126, 130, 234, 244
 Војводство Србија и Тамишки Банат 93, 112–118
 Војводство Срем 20–21
 Врбас 64, 70–71
 Вршац 79, 238–239
 Вршачко-карансебешка епархија 238
 Вуковар 40, 127
 Вучитрн 174
 Вучитрнска каза 177

 Гајдобра 64
 Гардиновци 64, 71
 Гацко 210, 212, 214
 Гибралтар 122
 Гложан 65
 Гњилане 174
 Гњиланска каза 176–177
 Горњи Моноштор → видети: Мали (Горњи) Моноштор
 Госпођинци 65
 Гостивар 174
 Гостиварска нахија 175–178
 Грац 210
 Гружа 129
 Грчка 9, 122, 188, 222–223, 235

 Далмација 52, 56, 95, 97, 99, 226
 Даутово (Даутова) 64, 66, 69–71
 Дахау (логор) 191, 202
 Дебељача 131, 133
 Деспот Сент Иван 64, 70–71
 Дивци 227, 229–230
 Доброчин 174
 Добруца 200
 Доман (Банат) 239
 Доњи Моноштор → видети: Стари (Доњи) Моноштор
 Дорослово 64, 66, 68, 71

 Драва 38
 Дрина 31
 Дунав 19, 23, 29, 35, 40, 56, 59–60, 108, 118, 121–123, 130–131
 Дунавска бановина 20

 Ђаковачка бискупија 144
 Ђаковичка каза 176–177
 Ђаково 143, 145, 147–151, 155–159, 164
 Ђенова 80

 Европа 80, 100, 111, 122–126, 131, 134–136, 151, 186, 191, 193, 198, 202–203, 222, 224–225
 Егејска острва 80
 Енглеска 134, 153, 186, 202–203

 Жабаљ 64, 226
 Женева 200
 Житин (Банат) 239

 Загреб 46, 133–134, 222
 Западна Европа 186
 Западна Морава 60
 Западна Србија 227
 Зворнички санџак 79
 Земун 21, 122, 128–131, 133–135, 152, 164
 Зеница 219

 Илок 53
 Илочки срез 115
 Ираклион 81
 Истанбул 168
 Источни Балкан 141
 Источно Сарајево 241
 Истра 95
 Италија 135, 160, 202, 214

 Јагодина 130
 Јадран 241
 Јанковац 65–67
 Јапан 202–203
 Јасна Пољана 191
 Једрене 81
 Југоисточна Европа 136, 236
 Југоисточни Срем 78
 Југославија 38, 56, 100, 111, 199, 234, 245,
 Јужна Угарска 16, 93, 95, 101–102, 106, 108–111, 113, 118, 121, 124, 130–131, 133–134, 244

 Кајсери (Турска) 81
 Калемегдан 123
 Канада 199
 Кањижа 64
 Каравуково 64, 66, 68, 71
 Кареја 14
 Карловачка митрополија 79, 83, 94, 114, 239
 Кастел (тврђава) 214
 Каћ 64, 70–71

- Каћмар 64, 66, 68, 71
 Качаничка каза 176
 Кер 64, 71
 Кизик (Мала Азија) 81
 Кијев 186–187, 193
 Кикинда 126, 128
 Кикиндски дистрикт 126
 Кина 203
 Кнежевина Србија 95, 97, 102, 106–109, 118, 121–123, 126–131, 135–136, 142–143, 145, 147, 152, 159, 209
 Кнежина 212
 Књажевац 192
 Ковент Гарден (Лондон) 201
 Ковиљ 64–65, 70–72
 Колут 64, 66, 68–71
 Константинопол 12, 81
 Коња 171
 Косјеричка парохија 228
 Косово 212
 Косово поље 202
 Косовска Митровица 243–244
 Косовски вилајет 167, 169–171, 173–179
 Кочанска каза 174, 176–177
 Крагујевац 163, 229
 Крагујевачка парохија 228
 Крагујевачки округ 129
 Краљевина Славонија 20, 38
 Краљевина Југославија 22, 31–32, 56
 Краљевина Србија 79, 119, 207–209, 211–212, 218
 Краљевина СХС 22, 32–33, 56, 110, 225
 Краљевина Угарска 59, 78–79, 244
 Краљевина Хрватска, Славонија, Далмација 52, 56, 127
 Крањска 95
 Кратовска каза 174, 176–177
 Криваја (Босна) 242
 Крит 81, 171
 Крстур 64, 71
 Крушедол 20, 45, 78
 Крф 222
 Крчмар (Мионица) 227, 231
 Крчмарска парохија 227–228
 Ксант (Турска) 81
 Ксиропотам (манастир) → видети: Манастир Ксиропотам
 Кула 65
 Кумановска каза 174, 176–177
 Купусина 64, 66, 68–71
 Куцура 64, 70–71
 Ламанш 122
 Левант 235
 Леђен 65–66
 Лелић 186
 Ливадија (Грчка) 14
 Ливно 211
 Ловренац 65
 Лозница 208–209
 Лок 64, 70–71
 Ломбардија 125, 129
 Лондон 123, 136, 188, 194, 199–201, 235
 Љубићки срез 225
 Мадрид 224–225, 229
 Мађарска 59, 61, 64, 99, 109, 115, 126, 134, 164
 Мајданпек 155, 158
 Мајк (Мајк, Мађарска) 54–55
 Македонија 203
 Малешка каза 176–177
 Мали (Горњи) Моноштор 64, 66, 68
 Малта 122
 Манастир Богородице Месонисиотиса 10
 Манастир Ватопед 10
 Манастир Велика Лавра (Свети Атанасије) 10
 Манастир Крушедол 78
 Манастир Ксиропотам 11–12
 Манастир Острог 212
 Манастир Пустинја 228–229
 Манастир Раваница 84
 Манастир Св. Франческа (Венеција) 237
 Манастир Свете Тројице (Књажевац) 192
 Манастир Светог Павла (Света Гора) 9–13, 15–17
 Манастир Трноша 239
 Манастир Хиландар 9–10, 14–15
 Манастир Шишатовић 238–239
 Мармарошка жупанија 61, 64–66, 72
 Милићи 211, 213
 Мионичка општина 227–228
 Мионички атар 227
 Митровица 174
 Митровичка каза 176–177
 Млетачка република 94
 Мол 64
 Молдавија 80
 Моноштор 64
 Монпелје 157
 Моравица (Банат) 239
 Москва 195, 199
 Мостар 160, 211
 Мошорин 64, 70–71
 Мрконић Град 243
 Надинићи (Гацко) 212
 Намир 21
 Невесиње 210, 212, 214
 Независна Држава Хрватска 22, 57, 242
 Немачка 186, 202–203, 245
 Неретва 242
 Никеја 81
 Никомедија 81
 Никопол 12
 Ниш 10, 78, 239

- Нова Варош 178
 Нови Арад 21
 Нови Пазар 212
 Нови Сад 19–20, 23, 25–27, 29–31, 33–37, 39, 56–57, 61, 125, 128, 244
 Ново Село 65
 Нововарошка каза 176–177
 Новопазарска лива 175, 178
 Новопазарски (Сјенички) санџак 174–178

 Њитра 53
 Њујорк 194, 196, 198, 222, 224

 Обреновићи 129
 Обровац 64, 71
 Оломуц 21
 Осијек 21–22, 42, 141, 225, 230
 Османско царство 20, 75–76, 78, 80, 83–84, 94, 98, 122–123, 141, 161, 167, 170, 172–173, 235
 Острво (Ада) 64
 Охридска архиепископија 84

 Пакунџијум → видети: Босут
 Паланачка каза 174, 176–177
 Паланка 65
 Панчево 130, 133, 135
 Парабућ 64, 71
 Параге 64, 71
 Париз 144, 149, 156, 160, 162, 219
 Пацифик 136
 Пашинада 64, 66, 68–71
 Перлез 130
 Петроварадин 19–23, 26, 28–29, 31–33, 35, 37–38, 40, 45, 47–50, 52–54, 56, 64–65, 71–72, 126–128, 141
 Петроварадинска тврђава 19–23, 25–26, 28–29, 31, 36–38, 40–47, 50, 53, 56
 Петроварадински мајур 56
 Петроварадински Шанац 65
 Петровац 64, 71
 Петрово Село 64
 Петроград 190–191, 236
 Пећ 178
 Пећка архиепископија 79, 81
 Пећка каза 176–177
 Пећка лива 178
 Пећка патријаршија 75–76, 83, 86–87, 89–90, 94
 Пећки санџак 174–178, 181
 Пешта 96, 122, 124, 126, 128–129, 133
 Пивница 64, 71
 Пирош 64–65
 Пискавица 211
 Плавна 64, 66, 68, 71
 Пловдив 143, 146–147
 Пљеваљска каза 176–177
 Пљеваљски санџак 174–178
 Пљевља 212

 Подгорица 234, 237
 Подриње 212
 Подунавље 95
 Подунавска граница 65
 Подунавске кнежевине 80
 Пожаревац 60, 79
 Пожаревачка (Браничевска) епархија 78
 Пожаревачка парохија 84
 Покришје 60
 Поморишје 60
 Портланд (САД) 190
 Поћута 228
 Праг 97, 132
 Прешево 174
 Прешевска каза 176–177
 Прибојска каза 176
 Привлака 22, 53
 Пригревица → видети: Сент Иван
 Призрен 171, 229, 231
 Призренска каза 176–177
 Призренски санџак 174–178, 181
 Приједор 242
 Пријеполје 174
 Пријеполска каза 176–177
 Прислоничка општина 225
 Приштина 174, 179, 243–244
 Приштинска каза 176
 Приштинска лива 174
 Приштински санџак 174–178, 181
 Пруска 122, 141, 156
 Птуј 230
 Пустиња (парохија) 228
 Пустиња → видети: Манастир Пустиња

 Рабровица (парохија) 228
 Рабровица 227, 229–231
 Раваница → видети: Манастир Раваница
 Радовиш 174
 Радовишка каза 176–177
 Република Српска 241–242, 244
 Ретимно 76
 Риђица 64–66, 68, 71
 Ријалто (Венеција) 235
 Рим 144, 147–151, 156–163, 225
 Рогатица 83
 Румски срез 115
 Русија 123, 125, 127, 129, 132, 136, 140, 151, 155, 183–187, 189–196, 198–199, 201–203, 244
 Руско царство 80, 127, 140, 201

 Сава 29, 38, 40, 108, 118, 121, 123, 130–131
 Санкт Петербург 129, 183, 190–192, 195, 199–200
 Сантова (Сантово) 64, 66, 68–71
 Сарајево 194, 209–214, 217–219, 243
 Света Гора 9–17
 Свети Атанасије → видети: Манастир Велика Лавра

- Свети Павле → видети: Манастир Светог Павла (Света Гора)
 Свети Пантелејомон (Русик) → видети: Манастир Светог Пантелејмона (Русик) 9
 Северна Албанија 140
 Северна Америка 193
 Сегедин 64–65, 128
 Сегедински санџак 59
 Сент Иван (Пригревица) 64, 66, 68, 71
 Сент Михаљ 64–65
 Сента 45, 64
 Сентомаш 64
 Сењско-модрушка бискупија 158
 Сибинска митрополија 114
 Сивац 64, 66, 68–71
 Силбаш 64, 71
 Силиври (Турска) 81
 Симендрија → видети: Смедерево
 Сједињене Америчке Државе 122, 196, 198–200, 202, 210, 218, 222, 224
 Сјеница 178–179, 181
 Сјеничка каза 176–177
 Скадарско језеро 236
 Скандинавија 202
 Скопље 171, 178, 180–181, 194
 Скопска каза 176–177
 Скопски санџак 174–178, 181
 Славонија 20–21, 38, 52, 56, 60, 95, 97, 99, 127, 147
 Славонска Пожега 53
 Сланкамен 21
 Слатина 211
 Смедераво 17, 130, 158
 Смедеревска епархија 78
 Смедеревска епископија (католичка) 142
 Смедеревски санџак 78–79, 60
 Совјетски Савез 198, 201
 Солун 9, 13
 Солферино (Италија) 116
 Сомбор 59, 64–66, 68–72
 Сонта 64, 66, 68–71
 Сплит 226
 Србија 10, 12, 16, 23, 29, 47–48, 57, 59, 79, 93–95, 98, 103–108, 110–111, 119, 121, 125, 127–132, 139–147, 149–151, 153–159, 161–164, 185, 190, 192–193, 196, 202, 208, 210, 212–213, 217, 221, 223, 225–232, 242, 244–245
 Средоземље 123, 141
 Срем 19–22, 33, 37–38, 40, 52–53, 60, 69, 78, 86–87, 89–90, 126–128, 141, 145, 238
 Сремска жупанија 21, 38, 40, 53
 Сремска Каменица 20–23, 37–38, 40
 Сремска Митровица 47, 127
 Сремски Карловци 29, 61, 96, 125–129, 238
 Сремски санџак 78
 Стара Патра 81
 Стара Херцеговина 245
 Стари (Доњи) Моноштор 64, 66, 68–71
 Старчева горица (острво) 236
 Суботица 60, 64, 226
 СФР Југославија 47
 Ташмајданско гробље 123
 Текије (Петроварадин) 47
 Темерин 64–65, 70–71, 226
 Темишвар 21–22, 79, 83
 Темишварски Банат 79
 Темишварски ејалет 79
 Темишварски пашалук 60
 Тетово 174
 Тетовска каза 175–178
 Тимочка епархија 192
 Тиса 59–60
 Тител 22, 42, 46, 65
 Товаришево 64, 66, 68, 71
 Торонталска жупанија 114
 Травник 219
 Трансилванија 124
 Трговишка каза 176
 Требиње 241–242
 Трепча 12
 Трново (Мркоњић Град) 243
 Трноша → видети: Манастир Трноша
 Трст 83, 122, 158
 Турија 64, 70–71
 Турска 141, 149, 156, 170
 Турско царство 140
 Ђелије 184
 Угарска 16, 20–21, 40, 59, 60–62, 64–65, 79, 93, 96, 103–104, 106, 108, 113–115, 123–124, 127, 135
 Угарска жупанија 59
 Ужички округ 228
 Украјина 186–187
 Фанар (Цариград) 79–80, 82, 84
 Фелдор 64
 Филадельфија 122
 Филипоље → видети: Пловдив
 Фојница 212
 Француска 139–149, 151, 153, 156–157, 186, 202–203, 226, 229
 Француска обала 122
 Фрушка гора 19
 Футог 64, 71, 230, 243
 Хабзбуршка монархија 20, 22, 29, 59–60, 79–80, 94, 96, 98, 100–102, 107, 110–112, 114–116, 119, 121, 124, 126, 129–130, 132, 135, 143
 Хале 188
 Халкидон 81
 Херцеговина 95, 97, 99, 241–244
 Хиландар → видети: Манастир Хиландар

- Хиос (Грчка) 80, 80
 Хрватска 52, 56, 95, 99, 101, 110, 115, 131, 225, 244
 Цариград 75–76, 81–82, 85, 88, 122–123, 126, 149, 153–154, 156, 158–159, 194, 201
 Централна Европа 20
 Црква Марија Снежна 47
 Црна Гора 95, 97–98, 101, 107, 140, 230, 234, 236, 242, 245
 Чонградска жупанија 64
 Чудановци (Банат) 239
 Чуруг 64
 Шајкашка 22, 24, 42, 44–45, 126, 132
 Швајцарска 186
 Широки Бријег 160
 Шишатовац → видети: Манастир Шишатовац
 Шове 64, 71
 Штајерска 95
 Штип 171, 174–175, 180–181
 Штипска каза 176–177
 Штрбац 64, 66, 68–71
 Шумадија 98
 Именски и географски регистар сачинио
Владимир М. Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2024. ГОДИНИ REVIEWERS OF PAPERS IN 2024

Проф. др Ђорђе Бубало, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Проф. др Александар Животић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Јелена Илић Мандић, виши научни сарадник, Историјски институт, Београд;
Др Ивана Коматина, виши научни сарадник, Историјски институт, Београд;
Академик Василије Ђ. Крстић, Српска академија наука и уметности, Београд;
Др Петар В. Крстић, научни саветник, Историјски институт Београд;
Академик Александар Јома, Српска академија наука и уметности, Београд;
Др Александра Новаков, научни сарадник, Матица српска, Нови Сад;
Проф. др Александар Палавестра, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Радомир Ј. Поповић, научни саветник, Историјски институт, Београд;
Др Дубравка Прерадовић, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд;
Проф. др Владислав Пузовић, Православни богословски факултет, Универзитет у Београду;
Проф. др Мира Радојевић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Недељко Радосављевић, научни саветник, Историјски институт, Београд;
Др Срђан Рудић, научни саветник, Историјски институт, Београд;
Др Исидора Точанац Радовић, научни сарадник, Историјски институт, Београд;
Др Александар Фотић, стручни саветник, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Небојша С. Шулетић, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд.

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Майице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У *Зборнику Майице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Зборник Майице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Майице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Майице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Майице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензена и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензена та непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту.

Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајџице српске за историју* рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку рада је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднесени рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Матинице српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Матинице српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправили накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Материје српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Journal of History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Matica Srpska Journal of History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Matica Srpska Journal of History is published twice a year.

Publishing in *Matica Srpska Journal of History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Journal of History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska*

Journal of History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Matica Srpska Journal of History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Journal of History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the authorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Journal of History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Journal of History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Matica Srpska Journal of History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Мајице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЧИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **ljdragic@maticasrpska.org.rs** или **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Љиљана Дражић, Зборник МС за историју, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад.* (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажета**к на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 2 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: ***Times New Roman***; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод**.

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, на крају рада, а пре резимеа на страном језику. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање. о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима који су на различите начине допринели настанку рада.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог на-

вођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.”.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље”.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто”. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто”, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правовису српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети” користи се скраћеница „вид.”, а за „упоредити” се користи скраћеница „упор.”.

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **ljdradic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: *Ljiljana Drazic, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000* (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 2 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

THANK-YOU NOTE

The thank-you note is written as a separate section. This note provides information on the research done before the work was offered for publication, on the financier of that research, as well as gratitude to the persons who contributed to the creation of the work in various ways.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long

journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.

3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.
5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by "et al."
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author's initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author's initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by "etc."
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиџс срѣскоја језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For "compare" the abbreviation "cf." should be used.

TRANSLATED
Оливера Кривошић

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00 €**)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса:

Телефон:

 Е-адреса:

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsi@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НЗ: 1 Matice Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска

Издаје двапут годишње

Уредништво и администрација:

Нови Сад, Улица Матице српске 1

Телефон: (021) 6615-798

Proceedings of Matica Srpska for History

Published twice a year

Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1

Phone: +381 21 6615798

E-mail: ljdragic@maticasrpska.org.rs; zmsi@maticasrpska.org.rs

Website: www.maticasrpska.org.rs

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*

закључило је свеску 108 (2/2023) 28. новембра 2023. године

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Стручни сарадник Одељења: мр Јљана Дражић

Редактура и лектура: Владимир Николић

Коректура: Драган Тубић

Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Јљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

Објављивање свеске бр. 108 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410